

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 53

Заснована 1964 року

Харків 2017

У "Віснику" відображено актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ МОН України №528 від 12.05.2015 (зі змінами 21.12.15 №1328).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 22.12. 2017 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор - д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Відповідальний редактор випуску – канд. іст. наук, доцент С. Д. Литовченко (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет

«Народна українська академія»)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Любовський Р. Г. канд. іст. наук, доцент, відповід. секретар (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Пугач С. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79

E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21577-11477Р від 18.08.2015.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Буйнов Ю. В. Памятники с керамикой позднеосницкого типа в верховьях Северского Донца. 6

ІСТОРИЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Бардола К. Ю. Этапы переговоров о династическом союзе в практике византийской дипломатии 17

Домановський А. М. «Хліб для папи»: щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством у провінційному візантійському місті доби «темних віків» (на прикладі Херсона за листами папи Мартіна I) 26

Лиман С. И. Немецкая медиевистика в творчестве В. П. Бузескула (1858-1931): дореволюционный период его научно-педагогической деятельности. 37

Пархоменко М. В. Історико – архітектурна реконструкція житлового будинку середньовічного Херсонеса – Херсона 49

Мілютін С. Ю. Візантійське чернецтво у релігійній політиці Ісаврійської династії 60

Фомин М. В. Мартирий склеп «на земле Н. И. Тура» как памятник христианизации Херсонеса 72

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Dukhopelnikov V. M. Participation of women of Kharkov region in social and political life of the Russian Empire. (the second half of the XIX – the first half of the XX century) 80

Клименко О. М. «"Інший" у спогадах робітників-дніпробудівців, 1920-і – перша половина 1930-х рр.» 91

Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії 102

Лацук Н. Концепт масонства в російській еміграційній літературі 20–30-х рр. ХХ ст. 112

Наумов С. О. Тарас Шевченко і доля «малоросійського проекту» ХІХ ст. 122

Посунько О. М. Судова документація як джерело до історії приватних книжкових зібрань південної України останньої чверті XVIII ст. 133

Ферт А. О. До питання про ефективність державного контролю за Православною Церквою протягом другої половини 1970-х – першої половини 1980-х років (на прикладі Київського Покровського монастиря) 143

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гришель А. М. Национализм как идеологическая основа современных французских ультраправых начала XXI в. 153

Миколенко Д. В. Политическое наследие С. Стамболова как составляющая болгарского авторитаризма в 1894–1918 гг. 166

Елкин А. И. Парижский Земско-Городской Комитет и российская эмиграция в Польше в 20-30-е гг. XX ст. 180

Чувпило О. О. Індійський національний конгрес на шляху до незалежності (1941–1947 рр.) 191

Куделко С. М. Юбилейные размышления над биографическими параллелями: Д. И. Каченовский и В. Ф. Мещеряков 205

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Нові видання з історії Слобідського України // [Чорний Д.М. Історія Слобідської України : підручник / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – 264 с.; Історія Слобідської України : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. – Х. : Видавець Олександр Савчук, 2016. – 244 с.] 214

Петровский В. В. Досліджуючи міське розмаїття: Огляд чотирьох випусків журналу «Місто: історія, культура, суспільство» 219

Посохова Л.Ю. Університетська культура в українському інтелектуальному просторі: підсумки науково-дослідної роботи 225

Хроніка подій 229

Звіт про наукову роботу 233

Відомості про авторів 241

Список скорочень 243

Археологія

УДК 903.23.02 (477.54) «637»

Памятники с керамикой позднеосницкого типа в верховьях Северского Донца

Буйнов Ю. В.

В статье выделяется новая, ранее не известная в бассейне Северского Донца группа памятников финала поздней бронзы. Анализ добытых на них материалов позволяет отнести их к сосницкой культуре и датировать концом XIII-XII вв. до н.э. Появление её в восточноукраинской Лесостепи произошло в результате инфильтрации части населения из Украинского Полесья. Показана роль этого полесского этнокультурного компонента в генезисе памятников постсрубного типа и бондарихинской культуры.

Ключевые слова: финал поздней бронзы, бассейн Северского Донца, сосницкая культура, богуславско-белозерская культура, бондарихинская культура.

В 1998 г. в сборнике «Археологический альманах» была напечатана большая проблемная статья Я. П. Гершковича, посвящённая хронологии и этнокультурным связям в Нижнем Поднепровье, Северо-Восточном Приазовье и Подонцовье [14, с. 61-92]. В ней исследователь вполне обоснованно сделал вывод, что во многих районах Европы, начиная с XII в. до н.э. под влиянием причин экологического характера, произошли кардинальные изменения, когда «на историческую арену выходят совершенно новые, скорее всего многокомпонентные, этнические образования». Он же отмечает, что в Подонцовье и в сопредельных с ним регионах после распада срубной культуры начался формироваться своеобразный археологический комплекс («котёл») с проявлениями различного происхождения с посудой западного (белозерского, белогрудовско-чернолесского), восточного (поволжско-приуральско-казахстанского) и северо-восточного – малобудковско-бондарихинского типа. В итоге межэтнических контактов их носителей, по его мнению, здесь образовался особый поликульту-

© Буйнов Ю. В., 2017

турный постсрубный культурно-хронологический горизонт памятников, синхронный белозерской культуре Северного Причерноморья. Совершенно недавно В. А. Ромашко связал его с выделенной им новой богуславско-белозерской культурой (ББК) [24].

Решая проблему генезиса бондарихинской культуры, автор данной статьи доказал, что на начальном этапе финала поздней бронзы (XII-середина XI вв. до н.э.) в Левобережной Лесостепной Украине сосуществовали три этнокультурные образования, имеющие разные генетические корни: постсрубная (богуславско-белозерская по В. А. Ромашко), раннебондарихинская культура (малобудковский тип) и студенокская группа памятников [7; 8].

Изучение возникших в этом «котле» межэтнических коммуникаций пока только начато и требует своего специального исследования. Подобные процессы происходили на заключительном этапе позднего бронзового века и в других регионах Евразии. По выражению С. А. Агапова в этот период произошёл переход от культурной «монотонности» к определённой «мозаичности» культур [1, с. 6].

Как показал историографический анализ публикаций по этой теме, многие исследователи указывали на возможность существования этнокультурных контактов между населением бассейна Северского Донца и племенами восточно-тшинецкой культуры Украинского Полесья [4, с. 95; 5, с. 103-104; 12, с. 94; 22, с. 19]. В основном, они обращали внимание на большое сходство между ними в погребальном обряде (грунтовые могильники с урновыми и безурновыми захоронениями остатков кремаций) и наличие на финальносрубной, постсрубной и малобудковской посуде т.н. «жемчужной» орнаментации.

Однако ответ на вопрос о происхождении «жемчужной» орнаментации на керамике указанных культур всё ещё остаётся дискуссионным. Обычно подобные инновации объявляются импортами, влияниями, заимствованиями, местными реализациями аллохтонных традиций. Нередко их воспринимают как доказательство реального внедрения в конкретную среду чужеродного компонента.

Впервые вопрос об истоках «жемчужной» орнаментации керамики позднего бронзового века был поднят О. А. Кривцовой-Граковой при анализе случайных находок у с. Васищево Харьковской области [18, с. 94], а позже С. И. Берестневым [4, с. 95-96]. Оба

автора отмечали, что этот вид декора зафиксирован на многих памятниках Левобережной Лесостепи, что является свидетельством тесных контактов позднесрубного населения с северными племенами Лесостепи и Полесья. Правда, С. И. Берестнев позже изменил своё мнение и отметил, что он не исключает, что появление у позднейших «срубников» подобной орнаментации было связано с продвижением на юг носителей культуры малобудковского типа, а не восточно-тшинецкой культуры [5, с.107]. Он же сделал очень важное замечание, что «жемчужная» орнаментация в территориальном и культурном отношении является феноменом, который по масштабам сопоставим с распространением валиковой керамики в позднем бронзовом веке [5, с. 107-108], поддержанное В. А. Ромашко [24, с. 231].

С. И. Воловик убеждал научную общественность, что эту орнаментацию в Левобережную Украину привнесли раннебондарихинские племена с керамикой малобудковского типа, якобы генетически связанными с населением поздняяковской культуры из Волго-Окского бассейна [13].

Идея С. И. Воловика нашла поддержку среди исследователей киевской школы археологии. К примеру, Я. П. Гершкович также связывает происхождение памятников малобудковского типа с Волго-Окским бассейном, но с оговоркой, что «жемчужный» орнамент был присущ и полесской керамике тшинецко-комаровского культурного круга [14, с.81]. Ещё более категорично по этому поводу высказался Д. П. Куштан, утверждая, что в комплексах позднейших срубных памятниках Левобережной Лесостепи (XII в. до н.э.) «появляются северо-восточные малобудковско-бондарихинские элементы, связанные с активизацией лесных культур верховий Дона и Волги», а истоки «жемчужного» стиля орнаментации имеются в поздняяковской и приказанской культурах [19, с. 104-105]. Точно такую же позицию в своих исследованиях заняла А. В. Корохина [17, с. 11, 13].

Наконец, обратимся к оценке этого явления, сделанной В. А. Ромашко в своей монографии, в которой он отметил, что «предположение о заимствовании племенами ББК малобудковской орнаментальной традиции не соответствует археологическим реалиям» [23, с. 231-232]. Во-первых, речь должна идти о разной технике нанесения орнамента, практикуемой гончарами этих культур. Во-вто-

рых, нельзя исключать возможности привнесения «жемчужной» орнаментации в ББК в процессе распространения в ней других восточных орнаментальных элементов, характерных для культур общности КВК. В-третьих, орнаментальная схема «валик+жемчужины» и «валик+наколы» появляется в среде ББК ещё на этапе прото-ББ, т.е. задолго до появления в Левобережной Лесостепи памятников малобудковского типа. В итоге, исследователь сделал вывод, что они возникли в среде населения Правобережной лесостепной Украины, но при их реализации были привнесены в Левобережье мигрантами из восточных и северо-восточных районов Восточной Европы.

Отдельно коснёмся истоков «жемчужной» орнаментации керамики малобудковского типа. Наши аргументы против гипотезы о генетической связи между бондарихинской, поздняяковской и другими культурами Волго-Окского бассейна изложены в нескольких статьях [9; 10]. Здесь же ещё раз обратим внимание специалистов на то, что в Среднем Поочье отсутствуют самые ранние памятники малобудковского типа. При их раскопках не обнаружено ни одного фрагмента горшков с «жемчужной» орнаментацией. Нет их и в Среднем и Верхнем Подонье. Картографирование малобудковских памятников указывает не на Волго-Окский, а на восточнополесский вектор их генезиса.

В распоряжении автора статьи имеются материалы двух уникальных памятников, которые могут пролить свет на решение данной проблемы. Это поселение Должик 2 и «зольник-святилище» в урочище Гомольшанские Дачи в Харьковской области. Краткая информация о них была опубликована ещё в 80-х гг. прошлого века [6; 12]. Но, к сожалению, она оказалась невостребованной специалистами по археологии позднего бронзового века юга Восточной Европы. Ниже даём их описание.

Поселение Должик 2. Этот памятник занимает большую песчаную возвышенность (останец) размерами 320 x 215 м в пойме левого берега р. Уды. Её превышение над уровнем реки составляет 4-5 м. Раскапывался автором статьи в 1984 г. во время охранных исследований в зоне строительства Рогозянского водохранилища. Наибольший интерес вызвал раскоп 1 площадью 255 кв. м. Мощность культурного слоя в его пределах в среднем составлял 0,3 м.

Однако в его западной и восточной частях он достигал 0,6 м. Эти участки следует связать с местами более интенсивной деятельности древних обитателей. Об этом говорит и большая насыщенность слоя культурными отложениями. Не исключено, впрочем, что в этих местах были естественные западины, заполненные в последующее время культурным слоем. Оснований для выделения здесь каких-либо долговременных построек нет. Слой перемешан и содержал материалы эпохи неолита с ямочно-гребенчатой орнаментацией, черняховской культуры и поздней бронзы. Для нашей темы важны только последние из них.

В подавляющем большинстве это были фрагменты от более чем 30 сосудов и глиняные вальки в виде параллелепипедов и яйцевидных изделий.

В большинстве случаев посуда этого памятника представлена горшкообразными сосудами с округлым туловом (рис. 1, 1, 5, 7) или имели тюльпановидные очертания (рис. 1, 2, 4, 11-13), часто с косо срезанным наружу венчиком. Их внешняя поверхность бывает либо хорошо заглажена, либо покрыта вертикальными или горизонтальными гребенчатыми расчёсами. В формовочной массе преобладает мелкозернистый песок с шамотом. В единичных экземплярах визуально фиксируется дресва.

По орнаментации керамический комплекс этого памятника можно разделить на две группы. Первая из них отличается наличием в основании шейки однорядных наколов изнутри – «жемчужин» (рис. 1, 1, 11). В отдельных случаях они сочетаются с расположенными ниже их гладкими налепными валиками или тычковыми вдавлениями (рис. 1, 7, 13). Один фрагмент сосуда украшен расчленённым косыми насечками налепным валиком и круглыми ямками над ним – т.н. «негативными жемчужинами» (рис. 1, 14).

Вторая группа не имеет «жемчужную» орнаментацию, но украшена расчленёнными косыми и зигзаговидными насечками налепными валиками, выполненными тонкой палочкой (рис. 1, 3, 16). К ней следует отнести также сосуды баночных, банковидных и горшковидных форм (рис. 1, 6, 9, 12, 15).

Подобные керамические комплексы, в которых сочетаются разные культурные традиции, представлены и на некоторых других памятниках в Левобережной Украине. Их перечень дан в моногра-

фиях С. И. Берестнева [5, с. 108, 115] и В. А. Ромашко [23, с. 231] где они и атрибутируются как финально-срубные памятники или принадлежащие к богуславско-белозерской культуре периода прото-ББ и ББ1.

Как справедливо заметил Я.П. Гершкович, в настоящее время мы не можем достаточно точно определить удельный вес элементов различного происхождения в рассматриваемом регионе [14, с. 81]. Первую группу керамики из поселения Должик 2 я связываю с сосницким вариантом восточно-тшинецкой культуры (по С. С. Березанской) или сосницкой культурой (по И. И. Артеменко), а вторую – с постсрубным типом. По нашим подсчётам в керамике данного памятника преобладает посуда позднесосницкого типа (75%). С. И. Берестнев, анализируя материалы поселения Весёлое 1 в Харьковской области, отметил, что в его керамическом комплексе горшки, орнаментированные «жемчужинами» на манер восточно-тшинецкой культуры, составляют более 80% [4, с.95].

«Зольник-святилище» в урочище Гомольшанские Дачи у с. Сухая Гомольша на Харьковщине [11, с. 13]. Памятник был открыт и раскопан автором статьи в 1985 г. [12].

Для нашего исследования важны стратиграфические наблюдения, указывающие по глубине залегания и литолого-гранулометрическим характеристикам грунта на существование здесь двух культурно-хронологических горизонтов. Дело в том, что «зольник-святилище» сверху был перекрыт слоем чернозёмного песка мощностью 0,4 м с отложениями черняховской культуры и скифского времени в его верхней части и финально-бронзового периода на глубине 0,2 – 0,4 м. Лишь некоторые фрагменты из них встречались в верхней части «зольника» до глубины 0,6 м от уровня современной поверхности.

Керамика финала поздней бронзы на этом памятнике также можно разделить на две группы – позднесосницкую, преобладающую (90%) и более малочисленную (10%) малобудковскую.

Первая из них во многом похожа на керамику из поселения Должик 2 (рис. 2, 1, 2, 4, 6, 9, 18-20), но здесь встречаются сосуды не с гладким, а только с расчленёнными косыми насечками налепными валиками в сочетании с «жемчужинами». Полное сходство проявляется в наличии фрагментов с кососрезанным краем венчика.

Вторая группа представлена не финально-срубными или пост-срубными экземплярами, а несколько поздними образцами, очень близкими керамике малобудковского типа с «жемчужинами», тычками и гребенчатыми расчёсами (рис. 2, 3, 5, 7-11, 13).

Имеются ещё несколько фрагментов сосудов с особой орнаментацией (рис. 2, 14-16), указывающие на их принадлежность к финалу поздней бронзы. В одном обломке горшка отмечено сочетание белозерских и сосницких традиций – геометрический орнамент, выполненный оттисками в виде «колючей проволоки» и тщательно затёртых изнутри отверстий при нанесении «жемчужин» (рис. 2, 12). К белогрудовско-белозерской традиции относится фрагмент сосуда, украшенный налепным валиком с опущенными «усами», расчленёнными косыми насечками (рис. 2, 17) и обломок кружки/черпака с петельчатой ручкой (рис. 2, 21).

В принадлежности большей части керамики из этих двух памятников к позднесосницкому типу автор статьи не сомневается. Аналогии ей имеются на многих поселениях бассейнов Сейма, Десны [9] и, особенно, на поселении у с. Мошны на правом берегу Днепра в Черкасской области [16; 19].

Закономерно возникает вопрос о хронологии этих двух памятников. Скорее всего, они разновременны, но только в пределах конца XIII-XII вв. до н.э. Более ранним является поселение Должик 2. Позднесосницкие памятники С. С. Березанская датирует XIII-XII, и возможно, началом XI в. до н.э. [3, с. 173]. Поселение Мошны Д. П. Куштан доводит до XIII в. до н.э. [20, с. 11]. А В. А. Ильинская, как и И. И. Артеменко [2, с. 112; 16, с. 57] относят его к XI-IX вв. до н.э. По В. А. Ромашко, этот же памятник включен в период ББ1 (XII-XI вв. до н.э.) [23, с. 139]. С. Д. Лысенко выделил для Среднего Поднепровья эпохи поздней бронзы особый мошнянский хронологический горизонт XIV-XII вв. до н.э.

Для более точного датирования поселения у с. Мошны Д. П. Куштан привлёк найденный на нём обломок бронзового серпа типа Косидер [21, с. 140], характерного для культур раннего карпато-дунайского гальштата культурно-хронологического горизонта Гава – Кишинэу – Корлатень (HaA1 – HaB3). Такие же серпы присутствуют в кладах Томешти и Илишени горизонта Ноуа – Сабатиновка (BD-HaA1), что позволило В. А. Дергачёву и В. С. Бочкарёву

определить время их сокрытия периодом HaA1, т.е. не позже XII в. до н.э. [15, с. 293-299].

Завершая данное исследование отметим, что именно племена позднесосницкой, а не поздняяковской, приказанской и малобудковской культур, принесли в результате инфильтрации в верховья Северского Донца и в сопредельные с ними районы традицию «жемчужной» орнаментации керамики.

Примечания

1. Агапов С.А. Металл степной зоны Евразии в конце бронзового века. – Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1990. – 24 с.
2. Артёменко И.И. Сосницкая культура / И.И. Артёменко // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М., 1987. – С. 106-113.
3. Березанская С.С. Средний период бронзового века на Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972. – 264 с.
4. Берестнев С.І. Нові пам'ятки зрубної культури в лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця / С. І. Берестнев // Вісник Харк. ун-ту. – 1979. – Вип. 11. – № 182. – С. 91-97.
5. Берестнев С.И. Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев. – Х., 2001. – 263 с.
6. Буйнов Ю.В. Работы Харьковского университета / Ю. В. Буйнов // АО 1984 года – М., 1986. – С. 219.
7. Буйнов Ю. В. Итоги раскопок поселения Студенок-5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры / Ю. В. Буйнов // Древности 2004. – Х., 2004. – С. 141-153.
8. Буйнов Ю.В. К вопросу об этногенезе племён бондарихинской культуры / Ю. В. Буйнов // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 41. – С. 7-17.
9. Буйнов Ю.В. Восточнополесский вектор генезиса памятников малобудковского типа финала бронзового века / Ю. В. Буйнов // Древности 2014-2015. – Х., 2015. – С. 150-165.
10. Буйнов Ю.В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье / Ю. В. Буйнов // Древности 2016. – Х., 2016. – С. 119-134.
11. Буйнов Ю.В. К вопросу о погребально-поминальной обрядности у населения бассейна Северского Донца в поздне-и постсрубное время / Ю. В. Буйнов // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов. – Х., 2016. – С.13.

12. Буйнов Ю.В., Михеев В.К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине / Ю. В. Буйнов, В.К. Михеев // Вестник ХГУ. – 1989. – Вып. 23. – С.87-95.
13. Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблема происхождения. – Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1996. – 33 с.
14. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) / Я. П. Гершкович // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7. – С. 61-98.
15. Дергачёв В.А., Бочкарёв В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В. А. Дергачёв, В. С. Бочкарёв – Кишинёв, 2002. – 348 с.
16. Ильинская В.А. Поселение комаровской культуры у с. Мошны / В. А. Ильинская // КСИА АН Украины. – К., 1960. – С. 48-58.
17. Корохіна А. В. Кераміка бондарихинської культури. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2011. – 20 с.
18. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кривцова-Гракова // МИА. – 1955. – № 46. – 166 с.
19. Куштан Д.П. Восточные элементы в керамическом комплексе поселения эпохи поздней бронзы Мошны на Черкащине / Д. П. Куштан // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 104-106.
20. Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д.П. Куштан // Археологічний альманах. – Донецьк, 2013. – 232 с.
21. Лисенко С.Д. Середне Подніпров'я за доби пізньої бронзи. – Автореф. дис....канд. іст. наук – К., 2001. – 20 с.
22. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис.... докт. іст. наук. – К.: 2002. – 33 с.
23. Ромашко В.В. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) /В. А. Ромашко. – К., 2013. – 592 с.

Буйнов Ю. В. Пам'ятники з керамікою пізньососницького типу у верхів'ях Сіверського Дінця.

У статті виділяється нова, раніше невідома у басейні Сіверського Дінця група пам'яток фіналу пізньої бронзи. Аналіз здобутих на них матеріалів дозволяє віднести їх до сосницької культури та датувати кінцем XIII-XII ст. до н.е. Її поява у східноукраїнському Лісостепу обумовлена інфільтрацією частини населення з Українського Полісся. Визначена роль поліського етнокультурного компоненту у генезі пам'яток постзрубного типу та бондарихинської культури.

Ключові слова: *фінал пізньої бронзи, басейн Сіверського Дінця, сосницька культура, богуславсько-білозерська культура, бондарихинська культура.*

Buinov J. V. Monuments ceramics later Sosnitsky type in the upper reaches of the Seversky Donets.

The article highlighted the new, not previously known in the Seversky Donets basin group of monuments of late bronze finals. The analysis of materials produced on them can be attributed to their culture and to date Sosnitsky end of XIII-XII centuries. BC. The appearance of it in the East Ukrainian Steppe was the result of infiltration of the population of Ukrainian Polissya. The role of the Polissya ethno-cultural component in the genesis of monuments postsrubnogo bondarihinskoy type and culture.

Key words: *final Late Bronze Age, the Seversky Donets basin, Sosnitskaia culture Boguslav Belozerka culture, Bondariha culture.*

**Этапы переговоров о династическом союзе в практике
византийской дипломатии**

Бардола К. Ю.

В статье рассматриваются особенности византийской «брачной» дипломатии. Анализируются причины, по которым византийские дипломаты прибегали к этому внешнеполитическому приему и различные этапы его применения. Сделан вывод, что на международной арене представители дипломатии Византии активно вели переговоры по вопросам династических союзов, но медлили с заключением и выполнением «брачных» контрактов. Основная причина подобной политики определяется в особенностях общественного характера императорской власти.

Ключевые слова: Византийская империя, дипломатия, династические браки

Для типичного средневекового правителя династический брак был эффективным средством для территориальных, материальных и политических приобретений, причем чаще всего приоритеты устанавливались именно в этом порядке. В западноевропейском средневековом обществе, с учетом семейного, династического характера передачи феодальной власти, территориальное приобретение, а тем более мирным способом, рассматривалось как несомненная удача [11;15].

Исследователи Византии много внимания уделяют различным аспектам деятельности византийской дипломатии [1; 4; 7; 9; 13; 17; 19; 24]. Но к «брачной» византийской дипломатии интерес со стороны византийцев не так уж и велик. Рассматривается она, как правило, в привычных рамках, где заключение брака представляется исследователями успешным завершением всего переговорного процесса.

Византийская империя в значительной степени отличалась от других средневековых государств, а династические браки рассма-

*Історія стародавнього світу
та середніх віків*

тривались несколько в ином ключе как политической элитой, так и широкими слоями общества. Источники свидетельствуют об относительно небольшом количестве заключенных международных династических союзов.

Основная причина подобных результатов крылась в предположительно низкой мотивации византийских императоров в заключении подобных браков. Общественный характер императорской власти в Византии предполагал значительные сложности в процессе присоединения таким способом новых территорий. Правители Византии не имели уверенности, что после их смерти трон, а, следовательно, и вновь присоединенные земли, получат их дети. Поэтому даже в том случае, когда императоры пытались играть по правилам средневековых европейских правителей (наиболее яркие примеры прослеживаются в X–XI вв.), претензии на «династические» земли, в лучшем случае, предъявлялись в виде деклараций. Так было после брачного договора Романа II (959–963) с дочерью Хьюго Итальянского, и позднее между дочерью Романа III Аргира (1028–134) Марией и сыном дожа Орсело Пьетро Иоанном [14, р.111; 16, 4. 7]. Столь же неактивную попытку присоединить венгерские, а в перспективе и хорватские земли к византийскому государству можно отметить после смерти венгерского короля Ласло I [14, р.168]. Даже в тех случаях, когда византийские принцессы все же получали небольшие территории в качестве свадебных подарков, как правило на Апеннинах или на Балканах, они никогда не становились частью Империи даже после смерти их супруга и возврата на родину [19, р.18].

Также не отличались особым успехом инициативы василевсов использовать династический брак для получения политических дивидендов на международной арене. На первых порах византийские правители пытались использовать такую возможность с целью контроля внешнеполитической ситуации, но результаты оставляли желать лучшего. Брак Германа, племянника Юстиниана I с Матасунтой так и не нормализовал ситуацию в Италии [3, с. 233]. Не принес особых политических результатов и двойной брачный союз детей императора Ираклия I с детьми Шахваразы [8, с.318]. Более того, родственник союз императора Маврикия с шахом Хосроем II послужил поводом к значительным территориальным потерям

византийского государства, и показали местному политику, что объединения на подобной основе если и могут принести позитив, то только в краткосрочной перспективе, а позже могут превратиться в серьезные проблемы [8, с.310]. Надо сказать, что ромеям еще со времен нашествий Аттилы было известно, сколько неприятностей могут принести притязания варваров на брак с царственными персонами. История его отношений с Гонорией больно ударила по политическому престижу Империи [10, 12–13].

Таким образом, участник брачного договора высшего уровня с варварской стороны мог в последствии предъявить претензии на власть или территории Византии, как это было, например, после смерти императора Маврикия в VII веке или принцессы Феофано в X в. [12]. Скорее всего, именно это объясняет существование популярной в византийских источниках декларативной формулы, что император a priori не может породниться с инородцами и особенно с иноверцами. Такое мнение озвучивал, по свидетельству источников, император Ираклий в VII в. и император Константин VII в X в. [8, с.322; 2, с.60–61]. Но несмотря на это, и тот, и другой вели активную династическую дипломатию, которая в результате завершилась заключением брачных договоров с инородцами и иноверцами.

Как мы уже сказали, у византийских императоров отсутствовала мотивация для династических браков с целью территориальных приобретений. К тому же, василевсы, как правило, были гораздо богаче и политически значимее своих «брачных» визави, и в этом плане династический брак представлял собой мезальянс. А если к этому добавить широко распространенный в византийском обществе уже упомянутый идеологический посыл о невозможности, или, по крайней мере, постыдности брака между императорской семьей с варварами и иноверцами, то вполне может сложиться впечатление, что императорам дипломатические браки были не нужны, а скорее даже вредны и поэтому столь редки.

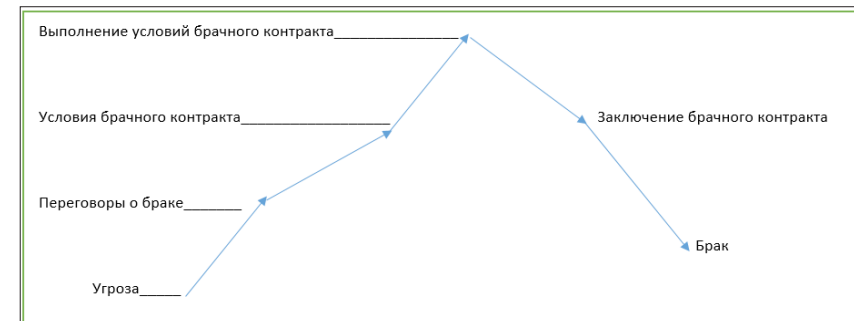
И все же надо сказать, что переговоры о политических браках с участием имперских дипломатов шли практически без перерывов.

Первый этап в процессе заключения дипломатического брака в Византии

Количество упомянутых в источниках брачных вариантов с участием византийских императоров и их детей удивляет, особенно

на фоне небольшого количества действительно заключенных союзов. С одной стороны, это можно было объяснить заинтересованностью противоположной стороны. Однако инициатором подобных политических игр чаще всего была именно византийская власть. Ситуация проясняется сложным, часто критическим, политическим положением в Империи, которое обычно предвляло подобные переговоры. Наиболее яркий пример - дипломатическая политика императора Ираклия во время кризиса начала VII столетия. Этот василевс для того, чтобы найти союзников в борьбе против персидского нашествия, предлагал в жены свою дочь сначала аварскому кагану, потом тюркскому хану, а когда ситуация несколько стабилизировалась, для закрепления успеха заключает династический договор с персидским правителем Шахваразом [8, с.311]. Несколько позже, когда во время следующего внешнеполитического кризиса нависла угроза завоевания арабами Египта, о династическом браке, с неременным условием крещения, вспомнил александрийский патриарх, который и вел активные переговоры с Амбром Аль Асом, за что и был впоследствии осужден [8, с.322]. Таким образом, начало переговоров о династическом браке, как правило, было следствием тяжелого положения Византии на международной арене, и, как правило, было средством либо приостановить противника, либо найти союзника в безвыходной ситуации, когда уже все другие дипломатические и военные средства были исчерпаны. Например, заключение брака опального императора Юстиниана II с дочерью хазарского кагана, а затем брачные посулы болгарскому хану Тервелю [8, с.322-325]. Поиск Львом III союзников во время ожесточенного противостояния с арабами привел к браку его сына Константина и дочери хазарского кагана [8, с.343]. Можно также привести пример переговоров императрицы Ирины с Карлом Великим, который намеревался захватить всю Италию [3, с.390]. Тот факт, что подобные дипломатические движения часто осуществлялись по направлению к своим реальным или потенциальным врагам, подтверждает вынужденный характер подобной политики. И надо сказать, такая дипломатия приносила плоды. В цепочке дипломатических действий «угроза-переговоры-условия -договор-брак», брак был на последнем месте. На первом же стояли такие необходимые в трудных политических условиях переговоры.

Изменения степени активности византийских дипломатов



Обсуждение условий династического брака как последовательный этап византийской дипломатической политики

Собственно, часто сам факт начала переговоров уже останавливал или сбивал темп вражеской агрессии. А уже на следующем этапе византийские дипломаты могли проявить все свое умение. Происходила долгая подготовка брачного договора, обсуждались условия брака, так как византийской стороной заявлялось, что эта тема довольно деликатная. Например, от предложения императрицы Ирины соединиться браком с Карлом Великим до момента отрешения ее от власти Никифором, прошло более двух лет, и все это время послы Карла находились в Константинополе, обсуждая детали с византийскими дипломатами. Последние обычно выставляли разные предварительные условия для заключения брачного контракта. Это могло быть прекращением факта агрессии противоположной стороны, как это случалось с франками, арабами или болгарями. Иногда требовалось оказание военной помощи, например от хазар или росов. Переговоры о заключении брака сопровождались условием крещения предполагаемого супруга (супруги) – иноверца, что заставляло противоположную сторону тщательно взвешивать все плюсы и минусы подобного договора. Обилие условий и сложности их выполнения часто приводили к тому, что свадьба, как последний этап этого довольно долгого процесса, могла и не произойти. Византийские послы и дипломаты вели своего рода дипломатическую игру, блефовали, и на этот блеф очень ча-

сто покупались довольно крупные и опытные политические игроки: франкские короли, болгарские цари и киевские князья, так как главной ставкой в этой игре мог быть константинопольский престол. Конечно же, такой результат противоречил характеру императорской власти в Византии, да и византийские дипломаты всячески пытались не допустить подобного либо отказом от свадьбы, либо максимально снижая ее политическое влияние.

Последний этап в брачной дипломатии византийских политиков

Таким образом, несмотря на заинтересованность в проведении переговоров по поводу заключения династического союза, византийская дипломатия чаще всего не ставила цели его заключения. Феофан пишет, что после возврата императорской власти Юстиниан II одарил болгарского хана Тервеля, назвал его кесарем и отправил назад. Об обещанном браке с дочерью императора было забыто, а через несколько лет Юстиниан II уже сам открыл военные действия против болгар. [8, с.325]

Практически анекдотичным, но весьма характерным случаем был факт замены дочери императора Романа II Анны в качестве невесты для императора Оттона II на племянницу Иоанна Цимисхия Феофано [12]. Византийские власти всеми способами пытались минимизировать возможные последствия подобных браков для престола. Также можно вспомнить упорное нежелание представителей Константинополя оформлять, оговоренный заранее брак между дочерью болгарского царя Симеона и императором Константином VII [22, р. 298–314]. Брачный контракт был заключен несколько позже с гораздо менее амбициозным сыном Симеона Петром. Этим же можно объяснить гипотетический отказ Константина VII породниться с княгиней Ольгой, а также появление его пространных рассуждений о том, когда и с кем можно императору заключать брак, а с кем нет [2, с.60-61]. Похожее упорство проявляла византийская сторона на окончательном этапе бракосочетания киевского князя Владимира с сестрой императора Василия II Анной. Владимир, чтобы ускорить процесс, был вынужден взять византийский город Херсон [20].

Таким образом, византийская дипломатия в переговорах о династических союзах высшего уровня чаще всего не ставила перед собой цели в виде окончательного заключения брака. Дипломаты

концентрировали свое внимание на кратковременных результатах переговоров о браке, в первую очередь, на возможности выхода из существующего политического или военного кризиса. Также, по возможности, они стремились к получению дивидендов в среднесрочной перспективе, например, в виде продвижения византийского ортодоксального христианства среди варваров. Но, с другой стороны, представители императора пытались всячески ограничить долговременные негативные последствия подобного рода брачных контрактов в виде претензий иностранных политических лидеров на константинопольский престол. Может именно поэтому в результате 23 случаев переговоров, осуществленных византийскими дипломатами за период IX-XI вв. по поводу заключения династических браков, свадьбой закончились менее пяти [20]. Еще меньший процент результативности брачной дипломатии можно наблюдать в период VII-IX вв. Но в этом случае надо сказать, что это был результат в соответствии с поставленными целями, и он может свидетельствовать как раз об эффективности византийской дипломатии.

На ком же женились наследники византийских императоров? В большинстве своем, браки представителей царствующего дома заключались в среде политической элиты византийского общества. Таким образом, объединяясь с другими знатными родами, императоры укрепляли свое положение на троне, и гарантировали дальнейшее безбедное существование своим наследникам. Ситуация коренным образом изменилась при Комнинах [6]. Влияние иностранцев-латинян на императорскую власть в XII – нач. XIII вв. возросло многократно, в результате чего меняются задачи византийской дипломатии. Династические браки становятся уже не редкостью, политические союзы с иностранцами становятся активной частью внутренней борьбы за императорский престол.

Таким образом, вплоть до XII века заключение династического брака между представителями византийского правящего рода и иностранными правителями или их отпрысками, скорее можно рассматривать как дипломатическую неудачу, уступку, совершенную под политическим нажимом. И в этом случае малое количество заключенных браков, на фоне многочисленных дипломатических переговоров по этой теме, может свидетельствовать именно об эффективности и продуманности византийской дипломатической линии.

Примечания

1. Домановский А. Н. «О взимающихъ куплю Руси...»: к интерпретации статьи русско-византийского договора 911 г. в контексте регулирования внешней торговли в Византии / Laugea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков, 2015. – С. 114-117.
2. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – 496 с.
3. Летопись *Византийца Феофана* / Пер. с греч. В. И. Оболенского. – Рязань, 2005.
4. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. – М., 2010. – 664 с.
5. Михаил Пселл. Хронография. Краткая история / Пер. Я. Н. Любарский. – М., 1978. – 397 с.
6. Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. – СПб., 1860-1862.
7. Оболенский Д. Византийское содружество наций. – М., 1998. – 655 с.
8. Патриарх Никифор. Краткая история / Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского. – Минск, 2001.
9. Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком в V–VII вв. / ВВ. – 1947. – Т. 1 (23). – С. 184-214.
10. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского. – Рязань, 2005.
11. Cartlidge N. Medieval Marriage: Literary Approaches, 1100-1300. – Cambridge, 1991. – 235 p.
12. Davids A. The Empress Theophano: Byzantium and the West at the turn of the first millennium. – Cambridge, 2002. – 345 p.
13. Drocourt N. Quelques aspects du rôle des ambassadeurs dans les transferts culturels entre Byzance et ses voisins (VIIe-XIIe siècle) / Acteurs des transferts culturels en Méditerranée médiévale. – München, 2012. – P. 31-47
14. John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 / trans. Wortley J. – Cambridge, 2010. – 491 p.
15. Joseph L. Dynastic Marriage in Aragon, Castile and England: 11th – 16th Centuries. – Adelaide, 2015. – 115 p.
16. Istorica Veneticorum *Iohanni Diaconi* / Fonti per la storia dell'Italia medievale: Storici italiani dal Cinquecento al Millecinquecento ad uso delle scuole, 2. – Bologna, 1999.

17. Haldon J. F. Blood and Ink: some observations on Byzantine attitudes toward Warfare and Diplomacy / Byzantine Diplomacy. – Aldershot, 1992.
18. Kallenberg H. Germanus Justinianus Vetter, nicht Neffe / Berliner Philologischer Wochenschrift. – 1915. – № 35. – P. 991-992.
19. Kazhdan A. The notion of Byzantine diplomacy/ Byzantine Diplomacy. – Aldershot, 1992.
20. Macrides R. Dynastic marriages and political kinship/ Byzantine Diplomacy. – Aldershot, 1992.
21. Martindale J. R. The Prosopography of the Later Roman Empire. – Cambridge University Press, 1992. – Т. IIIA. – 1626 p.
22. Romanus Lecapinus. Epistolae / FHB. – Т. 8.
23. Shlosser F.E. Weaving a Precious Web: The Use of Textiles in Diplomacy / BS. – 2005. – Т. 63. – P. 45-52
24. Sypiański J. Arabo-Byzantine relations in the 9th and 10th centuries as an area of cultural rivalry / Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations. – Thessalonique, 2011. – P. 465-478

У статті розглядаються особливості візантійської «шлюбної» дипломатії. Аналізуються причини, за якими візантійські дипломати вдавалися до цього зовнішньополітичного засобу і різні етапи його застосування. Зроблено висновок, що на міжнародній арені представники дипломатії Візантії активно проводили переговори з питань династичних союзів, але зволікали з укладенням та виконанням «шлюбних» контрактів. Головна причина такої політики полягала в особливостях суспільного характеру імператорської влади.

Ключові слова: Візантійська імперія, дипломатія, династичні шлюби

The article discusses the features of the Byzantine «marriage» of diplomacy. The reasons for which the Byzantine diplomats used this practice and the various stages of its adaptation. It is concluded that in the international arena representatives of Byzantine diplomacy actively pursued negotiations on dynastic alliances, but hesitated with the conclusion and performance of the «marriage» contracts. The main reason for this policy is determined by the features of the social character of the imperial power.

Keywords: Byzantine Empire, byzantine diplomacy, dynastic marriages

УДК 94(100) «06/08»:351.824.5:658.62

«Хліб для папи»:**щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством
у провінційному візантійському місті доби «темних віків»
(на прикладі Херсона за листами папи Мартіна I)****Домановський А. М.**

У статті запропоновано пояснення свідчень листів XVI і XVII папи Мартіна I про нестачу і дорожнечу харчів у Херсоні 655 р. виходячи із соціальної специфіки торгівлі продовольством у візантійському місті доби «темних віків».

Ключові слова: Візантія, «темні віки», торгівля, Херсон, папа Мартін I

Два листи римського папи Мартіна I (649–654, пом. 655 р.) [див.: 3], відіслані ним з кримського Херсона, де він перебував на засланні, давно і активно використовуються дослідниками історії ранньосередньовічного Криму. При цьому особливу увагу науковців привертають нарікання засланого папи на неможливість придбати у місті хоч якесь продовольство для власного харчування, а також його скарги на виняткову дорожнечу зерна, ціна на яке, за твердженнями дослідників, щонайменше удвічі перевищувала звичайні ціни на хліб у візантійських містах того часу. Так, у листі XVI, відісланому з Херсона наприкінці травня – на початку червня 655 р. Мартін зазначав, що «голод і нужденність у цій землі такі, що хліб у ній лишень згадується за назвою, проте його зовсім не бачать. ... У цій країні неможливо ні за яку ціну знайти собі у забезпечення хоча б помірне харчування» [14, с. 1293, 1294]. А у листі XVII (датується початком вересня 655 р.) зазначав, що «жодного разу не зміг ... купити хліба, що походить з цієї країни, хоча б на треміссій, так само, як і інших продуктів ... , якби ... не з корабликів, що вряди-годи заходять сюди,

щоб піти з вантажем солі. Так ми могли придбавати три або чотири модії за номізму аж до нинішнього місяця вересня. Але до сьогодні ми не змогли купити [зерна] з нового врожаю інакше, ніж за номізму чотири модії» [14, с. 1298–1300].

Першим, хто послідовно проаналізував листи папи-засланця з метою дослідити стан ранньосередньовічного Херсона, став С. П. Шестаков [37, с. 115–124]. Науковець натякає, що екстраординарні умови постачання Херсона продовольством з його сільськогосподарської округи були, ймовірно, спричинені навалом хазарів, які «вже у другій половині VII-го століття були грозою не лише для Готії, але і для Херсона» [37, с. 119]. С. П. Шестаков також звернувся до листів папи Мартіна у своєму короткому нарисі «До візантійських цін на хліб», який зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у матеріалах неопублікованої тритомної збірки «Україна і Схід» [5]. У цьому дослідженні історик зазначав: «Нарікаючи на дорожнечу хліба у місці свого вигнання, папа показує ціну 3–4 модії за золотий, тобто, порівнюючи з цінами не так далекої від його часів доби – в Єгипті VI століття, де за золотий можна було купити 8 артаб = 24 модії, – ціна, насправді, надзвичайно висока» [38, с. 1; пор.: 43, р. 814].

Більш послідовно пов'язав свідчення папи Мартіна з навалом хазар А. Л. Якобсон, який вважав, що хазарське вторгнення зруйнувало економічні зв'язки міста, внаслідок чого у VII ст. настала «економічна ізоляція Херсона у результаті припинення регулярних торговельних зв'язків з містами Малої Азії, які самі у VII–VIII ст. переживали депресію, з одного боку, та із землеробськими поселеннями південно-західної Таврики – з другого, ...привела Херсон до аграризації та крайнього занепаду» [39, с. 28]. Аналізуючи свідчення листів папи Мартіна дослідник доходить висновку, що «Херсон, як видно, переживав тоді тяжкий час голоду і злиднів» [39, с. 29].

Позицію А. Л. Якобсона послідовно критикувала А. І. Романчук, зосереджуючи увагу передусім на суб'єктивізмі листів папи-засланця, а також на тому факті, що першого листа було написано наприкінці весни – на початку літа, коли зимові продовольчі запаси вже було вичерпано, а новий врожай очікувався ще не скоро. Дослідниця наголошувала, що листи було написано хворим, зневіреним та ізольованим від безпосереднього спілкування з друзями за-

сланцем, який бажав розчулити адресата, викликати співчуття до себе. До того ж, Мартін неминуче порівнював провінційний Херсон, в якому опинився, зі «столичною» Равенною, й «образ» кримського міста поставав у його сприйнятті вельми блідим на фоні блискучої італійської метрополії [17; 18, с. 126–136; 19, с. 16–18; 20; 21; 22; 23, с. 321; 24, с. 5; 26, с. 31; пор.: 25].

Новий поштовх до вивчення свідчень папи Мартіна про торгівлю у візантійському Херсоні дав новий коментований переклад XVI і XVII листів, здійснений О. Р. Бородінім [1]. У ньому дослідник в цілому погодився із тезою А. Л. Якобсона про занепад, який переживав Херсон у цей час. На думку О. Р. Бородіна, попри те, що листам засланця притаманне певне риторичне перебільшення, все ж його свідчення «не вигадані й указують на крайній дефіцит хліба у місті» [1, с. 179]. Разом з тим дослідник доволі скептично поставився як до твердження про те, що кризу було обумовлено вторгненням у Крим хазарів (А. Л. Якобсон), так і про те, що занепад торгівлі не був притаманний Херсонесу доби «темних віків» (А. І. Романчук).

Останнім, хто звернувся до комплексного дослідження свідчень листів у контексті історії візантійського Херсона доби раннього середньовіччя став С. Б. Сорочан. Історик узагальнив усі наявні інтерпретації свідчень папи Мартіна, в цілому погоджуючись із ними і послідовно наголошуючи на відсутності повного занепаду торгівлі у Херсоні середини VII ст. [27, с. 297–314; 29] Мартін, зауважував С. Б. Сорочан, «чітко розумів, що хліб, інші продукти тут є і що вони купуються за гроші» [27, с. 1294, комм. 238].

Нарешті, особливостями стану здоров'я папи Мартіна і неможливістю дотримання у Херсоні звичної для папи дієти харчування, пояснила нарікання листів М. В. Пархоменко [15]. Дослідниця дійшла висновку, що найбільш поширеними продуктами у раціоні херсонитів були риба та м'ясо, шкідливі для хворого на подагру засланця.

Отже, скарги папи Мартіна на нестачу та дорожнечу продовольства у Херсоні середини VII ст. пояснювалися у історіографії низкою ймовірних причин, серед яких – вторгнення хазар, яке зруйнувало традиційні торговельні зв'язки; загальний занепад економіки у Візантії доби «темних віків»; неврожай хліба у місті; суб'єктивні нарікання засланця і специфіка жанру листа-скарги, розрахованого на те, щоб розчулити адресата; вороже ставлення місцевих меш-

канців до засланоного чужинця, посилене можливими вказівками з боку представників місцевої влади; можливі спроби надурити іноземця під час торгівлі; специфіка раціону харчування херсонитів, у якому хліб відігравав другорядну роль порівняно із рибою і м'ясом. Увесь комплекс цих пояснень потрапив до узагальнюючої, науково-популярної та навчальної літератури з історії Криму та Херсона візантійської доби [36, с. 214–215; 27, с. 308–311; 11, с. 19–20; 12, с. 139–143; 13, с. 146–148; 16, с. 131–135; 6, с. 52; 40, р. 653]. Наведені у історіографії пояснення узагальнює С. Б. Сорочан, зазначаючи, що «ситуацію, описану засланцем, можна оцінити як явно екстраординарну, спричинену невідомими нам конкретними причинами» [27, с. 1293, комм. 235].

Свідчення херсонських листів папи Мартіна неодноразово використовувалися для характеристики зовнішньоторговельних зв'язків Херсона доби «темних віків», при чому, як зазначали науковці, на основі дослідження цього кримського міста можна будувати модель типового візантійського провінційного міського центра того часу [45, р. 180]. А. І. Романчук, Д. Смідли, С. Б. Сорочан присвятили зовнішній торгівлі Херсона низку розвідок чи окремих розділів у ширших дослідженнях, дійшовши відносно узгодженого висновку про збереження, попри певний занепад від кінця VI ст., зовнішньоторговельних зв'язків міста доби «темних віків» із Константинополем та ромейськими центрами Малої Азії [19; 20; 23; 26; 32; 33; 45, 46 та ін.]. При цьому головними товарами, які поставляли херсонити на зовнішні ринки, була продукція місцевих риболовецького та соляного промислів, натомість основним товаром для ввезення було малоазійське зерно, від якого залежав фактично позбавлений власної зернової бази Херсон [див.: 30; 32, с. 115–117; 33]. На фоні Равенни, яка виступала важливим центром експорту зерна [2], кримське місто справді могло видаватися папі Мартіну фактично позбавленим хліба.

Приділивши увагу свідченням листів папи Мартіна у контексті дослідження зовнішньої торгівлі міста науковці натомість не оцінили належним чином можливий потенціал джерела для дослідження внутрішньоторговельної діяльності містян. Спробуємо ж у цій статті прослідкувати, яку інформацію можуть дати листи папи Мартіна щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством у типовому ві-

зантійському провінційному міському центрі доби «темних віків». Така спроба тим більш, що, на противагу твердженню С. Б. Сорочана про екстраординарність ситуації, описаної засланцем, на наш погляд, має йтися саме про цілком ординарну ситуацію з повсякденного життя.

Перш за все, слід звернути увагу на аграризацію візантійських міст «темних віків», унаслідок якої містяни самостійно забезпечували себе продовольством коштом обробки земельних ділянок і скотарства у найближчій сільській окрузі міста і навіть у межах міських стін [див.: 4; 8; 9; 34; 41; 44]. За такої ситуації внутрішньоміська торгівля мінімізувалася внаслідок обмеженого і, щонайважливіше, постійно низького, але стабільного рівня попиту. Вузкість ринку неминуче породжували усталені ланцюжки збуту, у межах яких товар продавався давно і добре відомим покупцям з числа містян, які не мали змоги і / або потреби самостійно займатися сільськогосподарською діяльністю. До числа таких херсонитів належали передусім ремісники, клірики, представники міської знаті, посадовці на імперській службі тощо.

Варто зазначити, що цілком ймовірними при цьому були такі схеми розрахунків між споживачами і торговцями хлібом, які дозволяли останнім вести рахунки постійних покупців до моменту, коли останні могли розрахуватися дзвінкою монетою. Принаймні, саме таку схему розрахунків вважає цілком повсякденною за доби «темних віків», так само як і в цілому впродовж усього існування візантійської цивілізації В. Тредголд [пор.: 47, р. 409]. Враховуючи психологічну, ментальну схильність покупців усіх часів купувати товар у звичних, добре знайомих, «перевірених» і «надійних» продавців, так само як і необхідність для артополів-хліботорговців мати уявлення про потенційний ринок і можливі об'єми збуту продукції, таке припущення не видається неймовірним. Саме така модель поведінки була притаманна антиохійцям IV ст., причому як покупцям, так і продавцям хліба, і немає жодних підстав вважати, що базові структури ринкової поведінки ромеїв суттєво відрізнялися залежно від географічного розташування міста чи змінилися до VII ст. Як зазначав Г. Л. Курбатов, населення купувало хліб у одних і тих само пекарів, які, у свою чергу, отримували завдяки цьому, не лише стабільний попит на свій товар, але й можливість

більш-менш точно оцінювати попит і визначати кількість хліба для випікання [42, XXXI.11–12; 7, с. 144, 146].

За такою само схемою можна схарактеризувати також купівлю-продаж зерна чи будь-яких інших продовольчих товарів, що були представлені на внутрішньому ринку візантійського міста. За умов обмеженого попиту / пропозиції будь-який новий покупець, не включений до усталеної раніше системи внутрішньоміського торговельного обміну, цілком очікувано стикався з проблемою відсутності виділеного для нього товару. Саме через це, як зазначав папа Мартін, йому було неможливо за жодну ціну придбати хоча б якісь харчі.

Продавці, безумовно, мали б з часом відреагувати на появу нового покупця і виділити для нього певну партію товару. Однак зробити це вони могли далеко не відразу, а лише через певний час, та й то тільки після забезпечення потреб своїх постійних клієнтів. Ймовірно, саме через це написаний на початку червня 655 р., тобто до досягання хліба нового врожаю лист XVI і містить твердження про абсолютну неможливість придбати продовольство за жодну, навіть непомірно високу ціну. У засланого папи Мартіна цілком могло скластися при цьому враження про голод і злидні, від яких немов би потерпали мешканці Херсона, тоді як самі херсонити насправді не відчували жодної суттєвої нестачі продовольства. Харчів на продаж не було лише для чужинця, який неочікувано з'явився у місті й змушений був задовольнятися купівлею зерна із зовнішнього джерела – кораблів, що прибували до Херсона з Малої Азії за сіллю.

Коли ж у серпні було зібрано новий урожай, з'явилася можливість виділити відповідні партії товару для засланого до міста двома місяцями до того прибульця, присутність і потреби якого, до того ж, стали вже добре відомі місцевим мешканцям. При цьому продавати йому продовольство можна було за ціною, яка суттєво перевищувала звичайну ціну для інших містян. Це було можливим з огляду на низку факторів. По-перше, чужинець, до того ж державний злочинець, навряд чи міг розраховувати на таке саме ставлення, як давні постійні клієнти, знайомі й сусіди, з якими торговці могли бути і, поза будь-яким сумнівом, були пов'язані безліччю різних зв'язків, взаємозалежностей і взаємозобов'язань. По-друге, папу-засланця могли обманювати і наживатися на ньому не лише

торговці на ринку, але й слуги і / чи охоронці, у тому випадку, якщо він купував собі хліб не сам [27, с. 1293, комм. 235].

Нарешті, по-третє, іноземця, який не знав місцевої грецької, до того ж явно суттєво варваризованої грецької мови і погано орієнтувався в тутешніх реаліях, можна було легко надурити, продавши товар за суттєво завищеною ціною. Подібну ситуацію описує Лиутпранд Кремонський у звіті про посольство до Константинополя. Посланець Оттона I згадував, що його повару, який не знав грецької мови, вдавалося під час спілкування на мигах, знаками, пальцями і киванням головою купити на чотири золоті монети стільки продуктів, скільки знавець місцевої мови – греколон – міг купити на одну [10, XLVI, с. 140]. Якщо застосувати описану пропорцію до згадуваної папою Мартіном ціни зерна у чотири модії за номісму, можемо припустити, що місцеві мешканці мали змогу купувати збіжжя учетверо дешевше – модій за одну номісму. Враховуючи, що, за зауваженням С. Б. Сорочана, навіть ціна у чотири модії за номісму лише удвічі перевищувала середню вартість зерна на ринках імперії [27, с. 310–311, 1300, комм. 258; 35, с. 371–373], твердження про те, що місцеві мешканці мали змогу купити зерно за помірною, прийнятною ціною видається цілком ймовірним. Скруту відчував лише засланий до міста чужинець, але аж ніяк не самі херсонити.

Таким чином, з високою ймовірністю можна припускати, що ситуація з наявністю хліба на продаж і цінами на нього у Херсоні середини VII ст. перебувала цілком у межах норми й місцеві мешканці не відчували жодних чи, принаймні, суттєвих утруднень у справі забезпечення себе продовольством за прийнятною ціною. Скрутна ж ситуація, у якій опинився засланий до міста папа римський Мартін I була спричинена не так ставленням до засланця, загальним занепадом торгівлі та аграризацією міського життя, вузькістю власної зернової бази Таврики чи особливостями харчового раціону херсонитів, як соціальною специфікою торгівлі продовольством у типовому провінційному візантійському місті доби «темних віків».

Примечания

1. *Бородин О. Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма / О. Р. Бородин // Причерноморье в средние века. – М., 1991. – С. 173–190.
2. *Бородин О. Р.* Торговля хлебом в системе внешнеторговых связей Равеннского экзархата / О. Р. Бородин // Международные связи в средневековой Европе. Тез. докл. научн.-практ. семинара. – Запорожье, 1988. – С. 9–11.
3. *Бородин О. Р.* Церковно-политическая борьба в Византии в середине VII в. и «дело» папы римского Мартина I / О. Р. Бородин // ВВ. – 1991. – Т. 52. – С. 47–56; 1992. – Т. 53. – С. 80–88.
4. *Гоголев Д. А.* Города и крепости Византии в VII – первой половине IX в.: эволюция и функции: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Д. А. Гоголев. – Тюмень, 2002. – 28 с.
5. *Кіржаєв С.* Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» / С. Кіржаєв, В. Ульяновський // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76–89.
6. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века.* – М., 2003. – 533 с.
7. *Курбатов Г. Л.* К вопросу о корпорации хлебопеков в Антиохии IV в. / Г. Л. Курбатов // ВДИ. – 1965. – № 1. – С. 141–153.
8. *Курбатов Г. Л.* Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV–VII вв. / Г. Л. Курбатов. – Л., 1971. – 220 с.
9. *Курбатов Г. Л.* От позднеантичного к раннесредневековому городу в Византии / Г. Л. Курбатов // СГ. – 1987. – Вып. 8. – С. 27–37.
10. *Лиутпранд Кремонский.* Отчет о посольстве в Константинополь // Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь / Изд. И. В. Дьяконова. – М., 2006. – С. 123–148.
11. *Могаричев Ю. М.* Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2008. – 236 с.
12. *Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2012. – 240 с.
13. *Могаричев Ю. М.* Средневековый Крым (VI – середина XIII в.): история, религия, культура / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2014. – 240 с.
14. *Папа Мартин I.* Письма XVI–XVII // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – С. 1289–1302.

15. *Пархоменко М. В.* Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* – 2013. – № 1087: Історія. – Вип. 47. – С. 69–81.
16. *Прохоров Д. А.* Краткая история Крыма / Д. А. Прохоров, Н. И. Храпунов. – Симферополь, 2013. – 400 с.
17. *Романчук А. И.* Жалобы ссыльных как источник / А. И. Романчук // *Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего отечества.* – М., 1997. – С. 42–43.
18. *Романчук А. И.* Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы / А. И. Романчук. – Т. 2. Византийский город. – Тюмень, 2008. – 544 с.
19. *Романчук А. И.* К вопросу о византийском городе периода «темных веков»: идеи учителя – гипотезы – данные о Херсонесе VII–VIII вв. / А. И. Романчук // *Россия и мир: панорама исторического развития.* – Екатеринбург, 2008. – С. 15–26.
20. *Романчук А. И.* К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» / А. И. Романчук // *АДСВ.* – 1972. – Вып. 8. – С. 42–55.
21. *Романчук А. И.* Образ города – одна из причин субъективизма папы Мартина / А. И. Романчук // *Кумуляция и трансляция византийской культуры: Материалы XI научных Сюзюмовских чтений.* – Екатеринбург, 2003. – С. 85–86.
22. *Романчук А. И.* Образ города – одна из причин субъективизма папы Мартина / А. И. Романчук // *V Международная Крымская конференция по религиоведению. Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты.* – Севастополь, 2003. – С. 36.
23. *Романчук А. И.* Торговля Херсонеса в VII–XII вв. / А. И. Романчук // *Byzantinobulgarica.* – 1981. – Vol. 7. – С. 319–331.
24. *Романчук А. И.* Херсонес VI – первой половины IX в. / А. И. Романчук. – Свердловск, 1976. – 48 с.
25. *Романчук А. И.* К проблеме городской культуры раннесредневекового Херсонеса / А. И. Романчук, О. Р. Белова // *АДСВ.* – 1987. – Вып. 23. – С. 52–68.
26. *Романчук А. И.* «Темные века» и Херсон: проблема репрезентативности источников / А. И. Романчук, Л. В. Седикова // *Византийская Таврика.* – К., 1991. – С. 30–46.
27. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – 1648 с.

28. *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 2001. – 476 с.
29. *Сорочан С. Б.* Еще раз о письмах папы Мартина I и о положении византийского Херсона и его Климата / С. Б. Сорочан // *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. Сборник научных материалов V Боспорских чтений.* Керчь, 20–24 мая 2004 г. – Керчь, 2004. – С. 342–348.
30. *Сорочан С. Б.* Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта / С. Б. Сорочан // *Древности–1994.* – Харьков, 1994. – С. 66–72.
31. *Сорочан С. Б.* О роли военного фактора в судьбе византийского города в «темные века» / С. Б. Сорочан // *Античность и средневековье Европы.* – Пермь, 1996. – С. 186–198.
32. *Сорочан С. Б.* О торгово-экономической политике Византии в Таврике в VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.* – Симферополь, 1996. – С. 114–122.
33. *Сорочан С. Б.* Херсонес в системе константинопольской торговли IV–VII вв. / С. Б. Сорочан // *Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888–1988 г. Тез. докл.* – Севастополь, 1988. – С. 104–107.
34. *Сорочан С. Б.* Nota I: Об империи ромеев и ее городах / С. Б. Сорочан // *Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена.* – Харьков, 1998. – С. 323–367.
35. *Сорочан С. Б.* Nota II: О торгово-ремесленных доходах и их размерах / С. Б. Сорочан // *Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена.* – Харьков, 1998. – С. 368–428.
36. *Сорочан С. Б.* Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000. – 828 с.
37. *Шестаков С. П.* Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Х. / С. П. Шестаков. – М., 1908. – 142 с.
38. *Шестаков С. П.* До візантійських цін на хліб / С. П. Шестаков // *Україна і Схід.* – ІР НБУВ. – Фонд 10. – Спр. № 14634. – Л. 1. – 2 с.
39. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры / А. Л. Якобсон. – М.; Л., 1964. – 232 с.
40. *Bortoli A., Kazanski M.* Kherson and Its Region / A. Bortoli, M. Kazanski // *ЕНВ.* – P. 651–657.
41. *Brandes W.* Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert / W. Brandes. – Berlin, 1989. – 244 S.

42. *Libanii opera* / Rec. R. Foerster. – Lipsiae, 1906. – Vol. 3: Orationes 26–50. – 487 p.
43. *Morrisson C. Prices and Wages in the Byzantine World* / C. Morrisson, J.-Cl. Cheynet // ЕНВ. – P. 807–870.
44. *Ostrogorsky G. Byzantine Cities in the Early Middle Ages* / G. Ostrogorsky // DOP. – 1959. – Vol. 13. – P. 47–56.
45. *Smedley J. Archaeology and the History of Cherson: A Survey of Some Results and Problems* / J. Smedley // Αρχαίον Πόντου. – 1978. – Т. 35. – P. 172–192.
46. *Smedley J. Trade in Cherson, 6th–10th centuries* / J. Smedley // Actes du XVe Congrès International d'études byzantines. Athenes, Septembre 1976. – Т. 4. Histoire Communications. – Athènes, 1980. – P. 291–297.
47. *Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society* / W. T. Treadgold. – Stanford, 1997. – XXIII, 1019 p.

А. Н. Домановский. «Хлеб для папы»: о социальной специфике торговли продовольствием в провинциальном византийском городе «тёмных веков» (на примере Херсона по письмам папы Мартина I)

В статье предложено объяснение свидетельств писем XVI и XVII папы Мартина I о нехватке и дороговизне продуктов питания в Херсоне в 655 г. исходя из социальной специфики торговли продовольствием в византийском городе эпохи «тёмных веков».

Ключевые слова: Византия, «тёмные века», торговля, Херсона, папа Мартин I

A. M. Domanovskiy. «Bread for the Pope»: the social specificity of the food trade in the provincial byzantine city of «Dark Ages» (by the example of Kherson in the letters of Pope Martin I)

The paper suggested the explanation of Popes Martin I evidence (in letters XVI and XVII) about the shortage and high cost of food in Kherson in the 655 based on the social specificity of the food trade in the byzantine city of «dark ages».

Key words: Byzantium, «dark ages», trade, Kherson, Pope Martin I

УДК 94(100) «653»:930.1(477)»04/16»: Бузескул

Немецкая медиевистика в творчестве В. П. Бузескула (1858–1931): дореволюционный период его научно-педагогической деятельности

Лиман С. И.

В статье рассматриваются научные оценки В. П. Бузескулом уровня развития немецкой медиевистики XIX в., и особенностей творчества отдельных её известных представителей – Л. Ранке, Г. Зибеля и др. Подчёркивая сильные стороны немецкой медиевистики (её быстрое развитие, широкий спектр проблематики, глубину исследований, образцовое издание источников), харьковский учёный выделял и ряд негативных явлений – формирование частью немецких медиевистов идеи национального превосходства немцев над другими народами, тенденциозное освещение исторической роли славянства и поиск в событиях средневековой истории оправдания для Германии её будущих агрессивных войн.

Ключевые слова: В. П. Бузескул, Германия, медиевистика, Средние века.

Медиевисты Российской империи, в том числе учёные её украинских земель, традиционно обращались в своих трудах к научному наследию немецких коллег. Подобные обращения были обусловлены впечатляющими успехами исторической науки Германии в XIX в., её универсальным характером, разнообразием научных школ, высоким уровнем преподавания в германских университетах [14, с. 232–233; 22, с. 100, 103]. Образцовым традиционно считалось исследование и публикация в Германии источников по истории Средних веков. С 1819 г. здесь началось издание крупнейшего научного сборника XIX в. – «Исторические памятники Германии» [см.: 9, с. 78].

Среди отечественных учёных, посвятивших часть своего творчества изучению немецкой медиевистики XIX в. был и приват-доцент, затем профессор Харьковского университета, впоследствии академик АН СССР и АН УССР В. П. Бузескул (1858-1931). Крупный учёный, замечательный педагог, он известен в историографии главным образом как специалист по античной истории [8, с. 289; 10; 11]. Однако в связи с тем, что узкой специализации на кафедре всеобщей истории императорского Харьковского университета длительное время не существовало, научно-педагогические интересы В. П. Бузескула распространялись на все её периоды, в том числе на историю и историографию Средних веков. Данный аспект его творчества уже рассматривался в статье Л. П. Калуцкой и Г. В. Фризмана «Академік В. П. Бузескул – історик середніх віків». В целом сохраняя свою научную актуальность, данная статья посвящена в основном советскому периоду в творчестве учёного. В статье в связи с задачами её авторов дореволюционное творчество В. П. Бузескула как исследователя немецкой медиевистики изложено достаточно фрагментарно [12, с. 84-85]. С 1991 г. интерес к В. П. Бузескулу как к медиевисту и специалисту по истории немецкой исторической науки усиливается [см.: 16, с. 73]. Так, в фундаментальной монографии «Владислав Бузескул – историк своего времени» её автор Л. В. Матвеева рассматривала обращения харьковского учёного не только к античным сюжетам, но и к особенностям немецкой исторической науки, в том числе к творчеству тех её представителей, которые занимались изучением истории Средних веков [15, с. 48, 296, 298]. Этот аспект контекстно присутствует и в ряде работ автора предлагаемой публикации, в том числе в его монографии и диссертациях по истории медиевистики в украинских землях Российской империи [см. напр.: 13, с. 259, 285-286; 14, с. 241].

Цель статьи – рассмотреть содержание дореволюционных работ В. П. Бузескула, посвящённых анализу немецкой медиевистики XIX – начала XX вв. и показать его место в отечественной историографии истории средних веков.

Владислав Петрович Бузескул родился в 1858 г. в селе Поповка Изюмского уезда Харьковской губернии в дворянской семье [8, с. 287]. Бузескулы были потомками переселенцев из Молдавии и

ещё с XVIII в. служили в русской армии [15, с. 7]. Однако Владислав избрал не военную, а научную стезю. По окончании с золотой медалью 2-й Харьковской гимназии он поступил в 1876 г. на историко-филологический факультет Харьковского университета [8, с. 287]. Здесь его учителями стали профессора кафедры всеобщей истории В. К. Надлер и М. Н. Петров [10, с. 1066-1067; 15, с. 20-21, 26], посвятившие значительную часть своего творчества изучению истории Средних веков. Под влиянием этих учёных сформировался круг научных интересов В. П. Бузескула, приёмы его работы с источниками. Уже на четвёртом курсе он получил золотую медаль за студенческое сочинение «Мстислав Мстиславич князь Торопецкий». Обратившись к истории средневековой Руси, В. П. Бузескул начал свою научно-исследовательскую деятельность как медиевист.

По окончании в 1880 г. университета В. П. Бузескул по рекомендации В. К. Надлера и М. Н. Петрова был оставлен на кафедре всеобщей истории для приготовления к профессорскому званию сверхштатным, затем штатным (1883) стипендиатом [8, с. 287]. После сдачи магистерского экзамена (1884) В. П. Бузескул стал приват-доцентом Харьковского университета (1885). Как раз в это время в России был введён новый университетский устав 1884 г., который повысил статус приват-доцентов [14, с. 68].

Первый, прочитанный им в осеннем полугодии 1885-1886 уч. г. курс, был посвящён истории Западной Европы в XIV-XV вв. [17, с. 7], а первая пробная лекция учёного носила название «Обзор немецкой литературы по истории средних веков» (1885). Помимо этой лекции анализ работ немецких медиевистов В. П. Бузескул представил в шести своих публикациях, в том числе в рецензиях на обобщающие труды.

В Харьковском университете ещё до В. П. Бузескула существовала определённая традиция обращений к анализу немецкой исторической науки. Фрагментарно эта тема затрагивалась уже в магистерской диссертации В. Ф. Цыха «О способе преподавания истории» (1833) [22, с. 100, 101, 103]. Существенно подробнее данный анализ был представлен в докторской диссертации М. Н. Петрова «Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции» (1861) [20, с. 1, 2 и др.]. В Российской империи это было первое столь полное исследование на подобную тему.

Вероятно, тема пробной лекции В. П. Бузескула была дана ему именно М. Н. Петровым. Хотя со времени выхода в свет монографии М. Н. Петрова прошло почти четверть века, В. П. Бузескул повторил многие выводы учителя, в частности, об универсальном характере немецкой историографии, глубине исследований, наличии многочисленных и образцовых изданий источников [1, с. 5; ср.: 20, с. 2]. Наряду с этим В. П. Бузескул дополнял свой обзор и собственными критическими оценками. Так, его неодобрение вызвало то, что немецкие историки откровенно принижали роль славянского элемента в судьбах средневековой Европы [1, с. 18]. Другой чертой германской медиевистики, ставшей объектом критики В. П. Бузескула, стало прославление многими немецкими авторами сильной императорской власти в Средние века. Даже такой известный медиевист как В. Гизебрехт, автор многотомной «Истории немецкой императорской эпохи», рассматривал в своей работе не столько императорскую эпоху, сколько историю императоров [1, с. 16]. Мнение В. П. Бузескула о тенденциозности В. Гизебрехта и возвеличивании им личностей императоров в угоду идеи германского объединения в настоящее время является уже хрестоматийным [9, с. 105-106].

Лучшей немецкой работой по истории Средних веков В. П. Бузескул признавал «Всемирную историю» Л. Ранке, однако отмечал, что в ней «...оставлена совершенно без внимания экономическая и социальная сторона, и это пренебрежение заходит слишком уж далеко» [1, с. 33; ср.: 2, с. 245]. Подобная научная филиппика весьма красноречиво свидетельствовала о том, что к середине 80-х гг. XIX ст. в отечественной медиевистике окончательно утвердилась позитивистская методология, одним из главных положений которой было признание многофакторности исторического процесса.

Публикация многотомной «Всемирной истории» Л. Ранке стала заметным событием в европейской медиевистике и вызвала многочисленные отклики. Помимо оценок этому труду, данных в пробной лекции, В. П. Бузескул высказался о ней в рецензиях, в которых охарактеризовал содержание четвёртой, пятой и шестой частей, посвящённых истории Средневековья. Почти одновременно с публикацией этих рецензий он издал мемориальную статью-некролог, в которой кратко охарактеризовал основные труды Л. Ранке.

В. П. Бузескул признавал, что Л. Ранке – «один из величайших историков нашего столетия», труды которого «поражают своим беспристрастием», наличием новых, ведённых в научный оборот источников, и умением автора проявить в работе с ними свой «критический талант» исследователя [5, с. 50, 52, 58]. Харьковский учёный в целом высоко оценил масштаб замысла автора «Всемирной истории». В. П. Бузескул справедливо считал, что труд Л. Ранке – «произведение вполне оригинальное, поражающее иногда новизною взгляда или, по крайней мере, уклонением от общепринятого на Западе мнения» [2, с. 235]. В то же время В. П. Бузескул считал «Всемирную историю» излишне описательной, избыточной второстепенными малозначительными фактами, и убедительно оспаривал вывод Л. Ранке о том, что Западная Римская империя рухнула из-за внешних, а не внутренних причин [2, с. 245]. Подобный подход Л. Ранке демонстрировал и при описании многих других событий Средневековья. В. П. Бузескул остро критиковал приёмы автора «Всемирной истории», в которой излишне подробно «излагается история всех, даже незначительных франкских майордомов», а «о бенефициальных и ленных отношениях упоминается лишь вскользь, мимоходом» [2, с. 245, 246]. Такая «односторонность» немецкого учёного, который освещал, прежде всего, историю внешнюю, политическую «в ущерб внутренней» [3, с. 347, 362; 5, с. 59], позволило отечественным исследователям считать, что его творчество повлияло на формирование политического направления в немецкой медиевистике второй половины XIX в. [9, с. 101].

В. П. Бузескул подверг острой критике не только Л. Ранке, но и других немецких авторов обобщающих трудов. Так, он считал устаревшей и субъективной «Всемирную историю» Ф. Шлоссера, а «Всобщую историю» Г. Вебера назвал «скучной компиляцией» [2, с. 232]. В одной из своих рецензий на известный труд Ф. Вегеле «История немецкой историографии с наступления гуманизма» В. П. Бузескул подверг его обоснованной критике за то, что автор, сосредоточив своё основное внимание на творчестве гуманистов и деятелей эпохи Реформации, почти не показал реальных достижений немецкой исторической науки XIX в. В этом обобщающем труде Ф. Вегеля В. П. Бузескул не увидел целого ряда известных сочинений, в том числе К. Гюльмана и Ф.В. Бартольда по истории

немецких городов, К. Гопфа по истории Византии, В. Циммермана по истории Крестьянской войны в Германии и др. [4, с. 151].

И всё же в пылу заочной полемики с учёными Германской империи В. П. Бузескул обращал внимание не только на слабые, но и на сильные стороны немецкой медиевистики. Он признавал, что «в настоящее время немецкая историография занимает, бесспорно, первое место в Европе» [4, с. 150] и объективно оценивая достижения её представителей. Об этом свидетельствует содержание его очерка «Генрих Зибель как историк-политик» (1896).

Среди немецких историков В. П. Бузескул особое место отводил именно Г. Зибелю, как «одному из последних корифеев немецкой исторической науки, едва ли не самому знаменитому после Ранк» [6, с. 1]. Так как его деятельность проходила в условиях политического объединения Германии, В. П. Бузескул причислил его к числу германских историков-политиков [6, с. 2, 31].

Ученик Л. Ранке Г. Зибель не только «усвоил образцовый, строго критический метод исторического исследования» [6, с. 3], но и с успехом применял его в своей научной деятельности. В. П. Бузескул заслуженно выделил значение Г. Зибеля, как наиболее объективного исследователя первого крестового похода. Считая, что своим творчеством Г. Зибель произвел «переворот в изучении крестовой эпохи» [6, с. 4], В. П. Бузескул пришёл к выводам, ранее высказанным Ф. Я. Фортинским, который отмечал, что преимущество Г. Зибеля как исследователя заключается в новом, критическом подходе к документальному материалу [21, с. 24]. В свою очередь В. П. Бузескул выделял не только заслугу Г. Зибеля как источниковеда, доказавшего недостоверность хроник Альберта Ахенского и Вильгельма Трирского [6, с. 4], но и как учёного, по-новому трактовавшего причины крестовых походов. Ранее, в вводной лекции В. П. Бузескул выделял не столько религиозные, сколько политические и экономические цели крестоносцев [1, с. 29].

Харьковский учёный, анализируя другие работы немецкого автора, приветствовал объективность Г. Зибеля, который выступал против идеализации Средних веков, активно использовал историко-сравнительный метод, а в королевской власти видел «не национальный институт германцев, а явление позднейшее, возникшее исключительно под влиянием Рима» [6, с. 5, 15]. Такие подходы

Г. Зибеля вызвали научную дискуссию в немецкой историографии. Противником подобных взглядов Г. Зибеля был, например, Г. Вайц, которому отечественная историография традиционно приписывает создание в Германии школы медиевистов-источниковедов [9, с. 86]. Однако, признавая научную объективность Г. Зибеля и его прекрасную источниковедческую подготовку, В. П. Бузескул считал, что политические взгляды героя очерка иногда заставляли его судить о далёком прошлом с точки зрения нынешнего времени, например – о средневековом императорстве [6, с. 32].

Тенденциозность многих представителей германской историографии была раскрыта В. П. Бузескулом в очерке «Современная Германия и немецкая историческая наука XIX ст. К происхождению современной германской идеологии» (1915). Очерк был опубликован в годы Первой мировой войны и в нём рассматривались причины формирования немецкими медиевистами идеи национального превосходства немцев над другими народами,

Харьковскому учёному удалось убедительно показать истоки прославления германской историографией культа силы [7, с. 7]. В XIX в. совершился процесс превращения Германии в «большую Пруссию» [7, с. 60], а идеи объединения Германии оказывали огромное воздействие на формирование общественно-политических взглядов многих немецких историков, преклонявшихся перед сильной императорской властью, как главным инструментом объединения. Даже Л. Ранке, обнаруживший научную объективность в своих ранних трудах, в частности, в «Истории романских и германских народов», позднее стал «панегиристом Гогенцоллернов», воспевающим военную монархию, силу, армию, милитаризм [7, с. 12-13]. Ученик Л. Ранке медиевист Г. Зибель не только «стоял за соединение политики и исторической науки» [7, с. 17]; он «и пером, и словом» работал на объединение Германии под главенством Пруссии [7, с. 21]. «Бардом» Священной Римской империи германской нации назвал В. П. Бузескул В. Гизебрехта. Хотя его труд «История времени немецких императоров» посвящён Средневековью, он всячески прославлял то время, когда немецкие императоры решали судьбы Европы [7, с. 15]. Тем самым, В. Гизебрехт видел в историческом прошлом пример для своего и будущих поколений.

Культ сильной императорской власти и поиск в средневековом прошлом исторических аналогий с современностью доповнялись национализмом немецкой историографии. Помимо откровенной враждебности к Франции [7, с. 14-15, 28], как к стране, веками препятствовавшей объединению Германии, немецкие историки, по справедливому мнению В. П. Бузескула, обнаруживали и ярко выраженные антиславянские настроения. Немецкие авторы обычно видели в славянах «низшую расу», в силу своей «культурной отсталости» предназначенную для подчинения немцам [7, с. 36, 43, 44]. Так, например, В. Гизебрехт «с явным удовольствием и каким-то умилением говорит... об истребительных войнах немцев против славян» [7, с. 16]. Намеренно тенденциозное освещение немецкими авторами исторической роли славянства должно было оправдать все агрессивные войны Германии.

Тенденциозность многих представителей немецкой медиевистики противоречила принципам научной объективности самого В. П. Бузескула. Этому принципу он старался следовать и в преподавании, и в научных исследованиях. Во второй половине 1880-х – первой половине 1890-х гг. В. П. Бузескул с перерывами читал общий курс и проводил практические занятия по истории Средних веков [8, с. 289]. Этот курс, как, например, в 1893–1894 уч. г. он разбивал на два периода, рубежом которых служила эпоха Карла Великого [13, с. 235]. В дальнейшем В. П. Бузескул перешёл к преподаванию древней и новой истории, в том числе эпохи XVI - первой половины XVII вв. [см. напр.: 18, с. 9-10]. Как значится в «Обозрениях преподавания предметов» В. П. Бузескул активно использовал в своих курсах содержание трудов немецких историков и рекомендовал их студентам.

Детально изучая приёмы исследовательской работы немецких историков, В. П. Бузескул стал крупным учёным, ординарным профессором (1895), академиком АН СССР (1922), академиком АН УССР (1925) [15, с. 677-678; 19, с. 23]. Защита магистерской диссертации «Перикл» (1889), докторской диссертации «Афинская полития» Аристотеля как источник для исследования государственного строя Афин до конца V в.» (1895) сделали В. П. Бузескула одним из наиболее крупных специалистов в области истории античной Греции. Однако и до и после написания своих главных

работ он обращался к анализу творчества немецких медиевистов. Некоторые публикации по данной теме он подготовил и в советский период [см.: 12, с. 86-88].

Содержание данной статьи позволяет говорить о том, что анализ немецкой медиевистики занял определённое место в многогранном творчестве В. П. Бузескула. Этот вектор деятельности историка продолжил традиции изучения в Харьковском университете немецкой исторической науки, у истоков которой стояли В. Ф. Цых и М. Н. Петров. Хотя работы В. П. Бузескула, как исследователя немецкой медиевистики, не носили фундаментального характера, они с одной стороны, содержали объективный анализ основных тенденций развития немецкой исторической мысли XIX в., с другой стороны демонстрировали высокий уровень эрудиции и профессиональной подготовки самого В. П. Бузескула. Ключевое место в немецкой медиевистике он заслуженно отводил Л. Ранке и Г. Зибелю. Подчёркивая сильные стороны немецкой медиевистики (её быстрое развитие, широкий спектр проблематики, глубину исследований, образцовое издание источников), харьковский учёный выделял и ряд негативных явлений – формирование частью немецких медиевистов идеи национального превосходства немцев над другими народами, тенденциозное освещение исторической роли славянства и поиск в событиях средневековой истории оправдания для Германии её будущих агрессивных войн.

Анализ исследований В. П. Бузескулом немецкой медиевистики осуществляется в рамках подготавливаемой автором статьи монографии «Медиевистика в императорском Харьковском университете».

Примечания

1. Бузескул В. П. Обзор немецкой литературы по истории средних веков / В. П. Бузескул. – Харьков: Тип. К.П. Счасни, 1885. – 38 с.
2. Бузескул В. П. Всемирная история Ранке [Рец.] / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1885. – №8. – С. 232–246 (Ranke L. Weltgeschichte. – Leipzig: Duncker&Humblot, 1883. – Т. 5. – VI, 445 S).
3. Бузескул В. П. Шестой том Всемирной Истории Ранке [Рец.] / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1886. – №4. – С. 345–362 (Ranke L. Weltgeschichte. – Т. 6. Erste Abtheilung. – Leipzig; Duncker & Humblot, 1885. – VI, 337 S.).
4. Бузескул В. П. Немецкая историография [Рец.] / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1886. – № 5. – С. 150–153 (Wegele F. X. Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus.. – München und Leipzig, 1885. – Bd. 1–5. – 1081 S.)
5. Бузескул В. П. Леопольд Ранке (Некролог) / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1886. – № 7. – С. 50–61.
6. Бузескул В. П. Генрих Зибель как историк-политик / В. П. Бузескул. – Х.: Тип. и литограф. Зильберберга, 1896. – 35 с.
7. Бузескул В. П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX ст. К происхождению современной германской идеологии / В. П. Бузескул. – Пг.: Тип. Стасюлевича, 1915. – 74 с.
8. Бузескул Владислав Петрович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Х., 1908. – С. 287–291.
9. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. – М.: Наука, 1985. – 480 с.
10. Жебелёв С. А. Академик Владислав Петрович Бузескул (Некролог) / С. А. Жебелёв // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1931. – № 10. – С. 1066–1085.
11. Кадеев В. И. В. П. Бузескул как историк / В. И. Кадеев // ВХУ. – 1983. – № 238. – С.108–116.
12. Калуцька Л. П. Академік В.П. Бузескул – історик середніх віків / Л. П. Калуцька, Г. В. Фрізман // ВХУ. – 1967. – №22. – Вип. 2. – С. 84–93.
13. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): дис...канд. іст. наук / С. І. Лиман. – Х.: ХДУ, 1993. – 346 с.

14. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
15. Матвеева Л. В. Владислав Бузескул – историк своего времени / Л. В. Матвеева. – К.: ИД «Стилос», 2008. – 713 с.
16. Митряев А. И. Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // ВХУ. – 1991. – №357. – С. 69–83.
17. *Обозрение* преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на первое полугодие 1885–1886 года. – Х.: В университетской тип., 1885. – 67 с.
18. *Обозрение* преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1909–1910 академич. год. – Х.: Б.и., 1909. – 18 с.
19. *Отчёт* о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1894 г. //ЗХУ. – 1896. – Кн 2. – С. 17–154.
20. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции / М. Н. Петров. – Х.: Тип. ун-та, 1861. – 309 с.
21. *Фортинский Ф. Я.* Научная разработка первого крестового похода / Ф. Я. Фортинский. – К.: Тип. Ун-та, 1882. – 30 с.
22. *Цых В. Ф.* О способе преподавания истории / В. Ф. Цых. – Х.: Тип. ун-та, 1833. – 128 с.

Лиман С. І. Німецька медієвістика у творчості В.П. Бузескула (1858–1931) : дореволюційний період його науково-педагогічної діяльності

У статті розглядаються наукові оцінки В. П. Бузескулом рівня розвитку німецької медієвістики XIX ст. й особливостей творчості її окремих відомих представників – Л. Ранке, Г. Зібеля тощо. Підкреслюючи сильні сторони німецької медієвістики (її швидкий розвиток, широкий спектр проблематики, глибину досліджень, зразкове видання джерел), харківський учений виділяв й низку негативних явищ – формування частиною німецьких медієвістів ідеї національної переваги німців над іншими народами, тенденційне висвітлення історичної ролі слов'янства й пошук у подіях середньовічної історії виправдання для Німеччини її наступних агресивних воєн.

Ключові слова: В. П. Бузескул, Німеччина, медієвістика, Середні віки.

Liman S. I. German medievalism in works of V. P. Buzeskul (1858-1931): pre-revolutionary period of his scientific and teaching activities.

The article dwells on scientific evaluation of XIX century German medievalism development by V. P. Buzeskul and peculiarities of works of its known representatives, such as L. Ranke, H. Siebel and others. Admitting strong aspects of German medievalism (its rapid development, wide range of problems, depth of research, exemplary publication of sources), the scholar from Kharkov at the same time specified a number of negative phenomena – formation by a certain part of German medievalists of the idea of German nation superiority above other peoples, biased presentation of historical role of Slavic peoples and search in medieval history events of justification for future aggressive wars of Germany.

Key words: V. P. Buzeskul, Germany, medievalism, Middle Ages, Kharkov.

Історико-архітектурна реконструкція житлового будинку середньовічного Херсонеса – Херсона

Пархоменко М. В., Снітко І. А.

В дослідженні запропонована авторська реконструкція житлового будинку середньовічного Херсону, здійснена методами комп'ютерного моделювання. За основу для розробки гіпотези графічної реконструкції середньовічного житлового будинку нами був обраний опублікований план кварталу, розташованого у Порттовому районі міста. При створенні комп'ютерної моделі була прийнята гіпотеза В. Н. Даниленка в якості відправної точки.

Ключові слова: Херсонес – Херсон, середньовіччя, житловий будинок, історико-архітектурна реконструкція.

В останні роки дослідження житла візантійців привертає увагу все більшої кількості науковців [23–28]. Дослідники, що вивчали житло візантійців середньовічного періоду, визначають низку проблем, з якими вони зіткнулися. На відміну від повністю збережених середньовічних будинків у Західній Європі, науковий матеріал, отриманий з розкопок ромейських кварталів, складається переважно з архітектурно-будівельних залишків [28, р. 14]. Серед основних причин поганої збереженості візантійських комплексів в більшості регіонів імперії називають пізніші забудови візантійського часу, сучасне будівництво, руйнування археологічних пам'яток внаслідок більшої уваги дослідників до шарів античного періоду, які перебували під ранньосередньовічними [23, р. 7]. Відзначають дослідники і специфічність інфомації письмових джерел щодо цього питання [23–28]. Якщо ми подекуди й знаходимо в них опис житла, то воно переважно належить заможним верствам населення імперії.

Завдяки цим обставинам Херсонес як археологічна пам'ятка привертає особливу увагу дослідників житлового будівництва Візантії. Слід зазначити, що початковий період його вивчення не був

позначений тими негативними явищами, які були притаманні археологічним розкопкам інших античних полісів, що продовжили своє існування за доби середньовіччя як візантійські провінційні міста (наприклад, Афіни або Корінфу) [23, р. 19]. До цієї ж думки схиляється і дослідник архітектури і мистецтва Мак-Каркодейл [3, с. 37].

З огляду на це можна стверджувати, що дослідження житлового будівництва Херсонеса має велике значення для вивчення цього питання у Візантійській імперії в цілому. Херсонес як провінційне візантійське місто Візантійської імперії дозволяє побачити особливості організації середовища проживання «простих рومیїв», житло яких рідко виділяється під час розкопок таких міст, як Константинополь, Антіохія, Олександрія [23–28].

Проте середньовічному будинку-садибі візантійського Херсона не присвячено жодного монографічного дослідження. У роботі «Раннесредневековый Херсонес» А. Л. Якобсон [21, с. 158] узагальнив археологічні матеріали, отримані впродовж попередніх досліджень Херсонеса Таврійського [7, 16, 20, 21, 22].

Тематичним і хронологічним продовженням праць А. Л. Якобсона є робота А. І. Романчук [7, с. 120]. У ній дослідниця розглядає археологічну ситуацію, пов'язану із херсонеським будинком V–XIII ст. Єдина спеціальна праця «Жилые дома Херсонеса XIII–XIV вв.», присвячена пізньовізантійському будинку-садибі, належить В. Н. Даниленку [8, с. 60–67]. Питання житлових будинків підіймалось в дослідженні Г. Д. Белова [1, с. 224–231; 2] і в праці С. Б. Сорочана [20], А Рабинович, Л.В. Седикової, Р. Ханнеберг [15], Ю.П. Калашник [10], С.Г. Рижова [17], М.В. Пархоменко [14]. Проте реконструкції середньовічного житла провінційного Херсону з використанням сучасних методів комп'ютерного моделювання до цього часу не було виконано.

Графічні реконструкції архітектурно-археологічних об'єктів почали здійснювати впродовж останніх ста років. Методика за цей час зазнала багатьох змін, але все одно цей напрямок досліджень залишається досить складним. Це пов'язано, перш за все, із невисоким ступенем збереженості об'єктів дослідження, відсутністю повної та якісної фіксації під час польових досліджень [3, 5, 11, 12, 18].

Останнім кроком у цій області стало використання сучасних методів комп'ютерного моделювання. Ці методи дозволяють мак-

симально повно презентувати відтворену пам'ятку, а також вести фіксацію об'єкта дослідження з моменту його археологічного розкриття. Останніми роками це було започатковано І. А. Снітко на окремих об'єктах Крима. Така практика дозволяє створювати сучасну базу даних по об'єкту для подальшої роботи з ним спеціалістів різного профілю [19].

Якість та достовірність комп'ютерної моделі залежить від попередніх міждисциплінарних досліджень. Просте оволодіння комп'ютерною графікою не дає змогу виконати повноцінну реконструкцію. Тому на сьогодні в літературі та інтернет-джерелах з'явилося багато прикладів квазі-реконструкцій, що не мають жодного наукового підґрунтя.

Житлова забудова – це найбільш проблематична категорія пам'яток для відновлення їхнього зовнішнього вигляду. Житлові будинки зазвичай мають більш складну будівельну історію, вони зазнавали постійних перебудов. Крім того, маючи в основі якусь традицію, вони не слідували їй настільки чітко, як у культовій архітектурі. Досить велика проблема стоїть з вибором аналогій. Регіони з близькою культурною традицією мають різні кліматичні умови, що знаходить відображення в побудові планувальної структури, технології будівництва.

Для створення методики реконструкції середньовічних будинків Херсонеса ми можемо скористатися доробком С. Д. Крижицького [11–12]. Ним була створена методика реконструкції античних житлових будинків для цього регіону. Традиції античного житлового будівництва продовжували використовувати на цій території і пізніше. Дослідження С. Д. Крижицького можна віднести до архітектурно-археологічного напрямку, методи якого ми і будемо використовувати у своїй роботі [11–12].

Методика виконання графоаналітичної реконструкції з використанням методів комп'ютерного моделювання складається з наступних етапів.

Перший етап включає в себе вивчення об'єкта реконструкції. Для цього проводиться комплексне натурне дослідження з фотофіксацією та обмірами. Також вивчаються архівні та літературні джерела: звіти про розкопки, публікації результатів археологічних досліджень, роботи попередніх дослідників по цьому об'єкту [19, с. 76].

На другому етапі встановлюються критерії відбору джерел, які необхідно залучити до виконання реконструкції. Здійснюється

вибір аналогів та їх критичний аналіз. Вивчається літературна традиція. Співставлення отриманих результатів дає можливість визначити основні планувальні та об'ємно-просторові характеристики пам'ятки та перейти до наступного етапу [19, с. 77].

Наступний етап складається з побудови базової комп'ютерної моделі. Для цього можливе застосування різних графічних пакетів, кожний з яких має свої переваги. На даному етапі нами була використана програма ArchiCad 16. Вона дозволяє відтворити загальну структуру об'єкта для подальшого уточнення та верифікації.

За основу для розробки гіпотези графічної реконструкції середньовічного житлового будинку нами був обраний опублікований план кварталу, складений за матеріалами археологічних досліджень, а також описи зі звітів про розкопки.

Квартал розташований у Портовому районі міста, на II поздовжній вулиці, біля оборонних стін. Він повністю відображає характер типової житлової забудови цього часу. Квартал був досліджений у 1963–1964 роках. Було отримано достатньо матеріалу для відновлення обліку житлової забудови [7-9].

Планувальна структура Херсонеса була закладена ще в античні часи. Тому в період середньовіччя змінювалась лише внутрішня забудова кварталів. Садиби частіше всього були менші за розмірами. Виняток становлять садиби з виробничими комплексами (додаток 1)

В кварталі нами була виділена окрема садиба, визначено її функціональне зонування, призначення окремих приміщень, поверховість. Приміщення господарського призначення мають один поверх (виробничі приміщення, хліви, тощо), або можуть бути розташовані на першому поверсі двоповерхового будинку.

У садибі невеликий житловий будинок розташований вздовж вулиці і виходить на неї фасадом. Будинок був двоповерховим. Це підтверджується товщиною стін, характером кладки, знахідками фрагментованих карнизних каменів. Нижній поверх будинку складався з двох приміщень та вузького коридору, що вів у двір. Верхній традиційно займали житлові приміщення.

За результатами археологічних досліджень В. Н. Даниленком був запропонований варіант реконструкції цієї садиби [8, с. 62, мал. 3] (додаток 2).

При створенні комп'ютерної моделі в якості відправної точки була прийнята гіпотеза В. Н. Даниленка. За допомогою наведеної

вище методики нами запропонований варіант реконструкції садиби. Гіпотеза представлена у вигляді 3D-моделі (додаток 3).

Сучасні комп'ютерні технології дозволяють створювати моделі об'єктів, на базі яких можливе подальше проведення дослідження. Базова модель відтворює загальні характеристики об'єкту, що будуються на археологічному матеріалі і польовій графічній документації. Модель відображає об'ємно-просторову побудову, планування, загальне конструктивне рішення, використані будівельні та оздоблювальні матеріали. При роботі з аналогами ми можемо доповнювати цю модель деталями, коригувати рішення окремих конструктивних елементів для відтворення повноцінної уяви про будівлю.

Примечания

1. Белов Г. Д. К изучению экономики и быта поздне средневекового Херсонеса / Г. Д. Белов // Советская археология. – 1955. – № 29. – С. 251–281.
2. Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса в 1931 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 323. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63. – С. 282–299.
3. Бертье-Делагард А. Л. Древности Южной России. Раскопки Херсонеса / А. Л. Бертье-Делагард // Материалы по археологии России. – СПб., 1893. – № 12.
4. Блаватский В. Д. Античная полевая археология / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1967. – 208 с.
5. Буйских А. В. Жилые дома на северном берегу Херсонеса / А. В. Буйских // Херсонесский сборник. – 1999. – Вып. 10. – 1999. – С. 23–40.
6. Голофаст Л. А., Рыжов С. Г. Раскопки квартала X в северном районе Херсонеса / Л. А. Голофаст, С. Г. Рыжов // МАИЭТ. – 2003. – Вып. X. – С. 182–260.
7. Даниленко В. Н. Некоторые итоги раскопок Херсонеса Таврического / В. Н. Даниленко // Ученые записки Пермского университета. – 1966. – № 143. – С. 70–80.

8. Даниленко В. Н. Жилые дома Херсонеса XIII–XIV вв. / В. Н. Даниленко // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 60–70.
9. Кадеев В. И., Романчук А. И. Раскопки в портовом квартале Херсонеса / В. И. Кадеев, А. И. Романчук // АО. – 1971. – М., 1972. – С. 373.
10. Калашник Ю. П. Средневековый дом в XX квартале Херсонеса (раскопки 1982–1988 гг.) // Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. – Л., 1989.
11. Крижицький С. Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи / С. Д. Крижицький // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 56–68.
12. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) / С. Д. Крыжицкий. – К.: Наук. думка, 1982. – 166 с.
13. Мак-Каркадейл Ч. Убранство жилого интерьера от античности до наших дней / Ч. Мак-Каркадейл. – М.: Искусство, 1990. – 245 с.
14. Пархоменко М. В. О структуре жилого дома Херсонеса – Херсона (IV–IX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Молоді вчені. – Харків, 2009. Вип. 12. – С. 37–45.
15. Рабиновиц А., Седикова Л. В., Ханнеберг Р. Повседневная жизнь провинциального византийского города в поздневизантийский период: междисциплинарное исследование в южном районе Херсонеса / А. Рабиновиц, Л. Седикова В., Р. Ханнеберг // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. – Вып. 15. – Севастополь, 2009.
16. Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсона / А. И. Романчук. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 266 с., 120 рис.
17. Рыжев С. Г. Средневековые жилые кварталы X–XIII вв. В Северном районе Херсонеса // МАИЭТ. 2001. Вып. VIII.
18. Снитко И. А. Методика реконструкции архитектурных объектов в археологии / И. А. Снитко // Научный Интернет журнал Happy Pills. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://happy-pills.org/2012/10/voprosu-metodiki-rekonstrukcii-arhitekturnyh-obektov-arheologii-unificirovannyj-katalog-jelementov-uzlov.html> Доступ: 30.11.2016.
19. Снитко И. А. Методика реконструкції античного міста (на прикладі Херсонеса Таврійського): дис... канд. архітектури: 18.00.01 / И. А. Снитко // Харківський держ. технічний ун-т будівництва та архітектури. – Х., 2005.

20. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч. 1–2. – 1648 с.
21. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63. – С. 282–299.
22. Якобсон А. Л. Крым в средние века / А. Л. Якобсон. – М.: Наука, 1973. – 240 с.
23. Bouras Ch. Houses in Byzantium / Ch. Bouras // ΔΧΑΕ. 11. – 1983. – Περ. 4. – Σ. 1–26.
24. Brenk B. Die Christianisierung der spätrömischen Welt: Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit / B. Brenk. – Wiesbaden, 2003. – 240 S.
25. Garnett I. The Story of Gycia / I. Garnett // The English Historical Review. – 1897. – Vol. 12. – P. 102–103.
26. Orlandos A. S. Quelques notes complementaires sur les maisons Paleologuiniens de Mistra. – Venise, 1971. – P. 75–82, pl. I–XXII.
27. Patlagean E. Pauvreté économique et pauvreté sociale a Byzance. 4^e – 7^e siècles / E. Patlagean. – Paris; La Haye: Mouton, 1977. – XII, 483 p.
28. Saradi H. The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality / H. Saradi. – Athens, 2006. – 312 p.

Пархоменко М. В. Снітко І. А. Історико-архітектурна реконструкція житлового будинку середньовічного Херсонеса-Херсона

В дослідженні запропонована авторська реконструкція житлового будинку середньовічного Херсону, здійснена методами комп'ютерного моделювання. За основу для розробки гіпотези графічної реконструкції середньовічного житлового будинку нами був обраний опублікований план кварталу, розташованого у Портовому районі міста. При створенні комп'ютерної моделі була прийнята гіпотеза В. Н. Даниленка в якості відправної точки.

Ключові слова: Херсонес – Херсон, середньовіччя, житловий будинок, історико-архітектурна реконструкція.

Parkhomenko M. Snitko I. The historical-architectural reconstruction of medieval Chersonese-Kherson residential house.

The research proposes an author reconstruction of a residential house in medieval Kherson that was made with implementation of computer modelling methods. The published plan of the quarter situated in the Port area of the city was chosen as the basis for the development of the hypotheses of a medieval residential house graphic reconstruction. The hypothesis of V.N. Danylenko was chosen as a starting point during the creation of a computer model.

The Keywords: Chersonese-Kherson, The historical-architectural reconstruction, residential house.

Додаток 1.

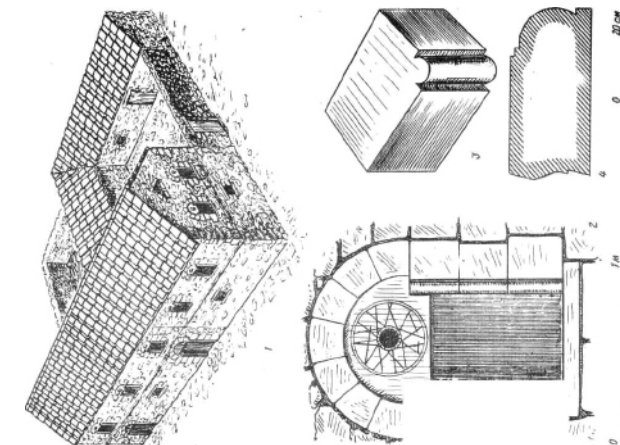
План городища Херсонеса Таврійського.



Додаток 2.

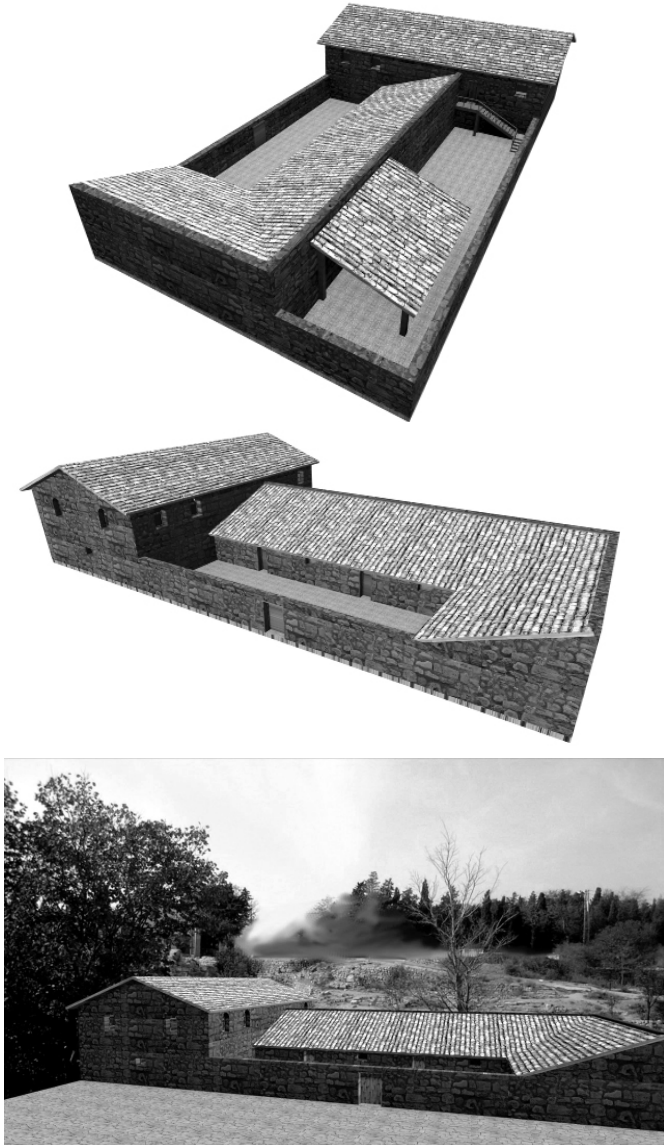
Середньовічні садиби

на розі другої поздовжньої і п'ятнадцятої поперечної вулиць.
1 – загальний вигляд. Реконструкція, 2 – реконструкція віконного прорізу; 3,4 – блоки з витесаними на кутах колонками (за В. Н. Даниленком).



Додаток 3.

3D реконструкція середньовічної садиби на розі другої поздовжньої і п'ятнадцятої поперечної вулиць Херсонеса засобами ArchiCad 16 (Реконструкція автора)



Візантійське чернецтво у релігійній політиці Ісаврійської династії

Мілютін С. Ю.

У статті досліджується історія візантійського чернецтва під час правління імператорів Ісаврійської династії. Проаналізовано припущення, що імператори-іконоборці свідомо використовували боротьбу довкола легітимності вшанування ікон, щоб розпочати програму конфіскації церковно-монастирських земель. Визначено, що на початковому етапі іконоборського конфлікту представники чернецтва розділилися на противників вшанування образів та захисників ікон.

Ключові слова: іконоборство, чернецтво, Ісаврійська династія, Лев III Ісавр, Костянтин V Копронім.

В історичній науці склалося два діаметрально протилежних погляди на роль чернецтва у візантійській імперії: одні дослідники схильні вважати, що чернецтво було продуктом надмірної релігійності та перешкодою для світської влади на шляху до централізації держави; інша група вчених позиціонує чернецтво, як спільноту, що сприяла морально-етичному оздоровленню соціуму та підвищенню соціальних стандартів в імперії. Невірно розуміння феномену візантійського чернецтва призвело до появи фактологічних та методологічних неточностей, що особливо відчутно простежуються у вивченні історії візантійського чернецтва під час іконоборського конфлікту.

У XIX ст. окремі історики під впливом антирелігійних суспільних течій та ідей просвітництва сформували гіперболізований та у деякій мірі штучний образ перших імператорів-іконоборців, котрі буцімто були провідниками релігійної та соціальної реформації й боролися проти церковного світогляду та засилля церковно-монастирської верхівки. Вважалося, що Лев III Ісавр (717–741) і Костянтин V Копронім (741–775) свідомо використовували боротьбу довкола легітимності вшанування ікон, щоб розпочати програму конфіскації церковно-монастирських земель та інших матеріаль-

них ресурсів, що знаходилися у розпорядженні духовенства. Слід зазначити, що означене пояснення причин візантійського іконоборства нівелювало богословську сторону конфлікту і було неповним, однак надовго зайняло панівне місце в історичній науці.

Через стан джерельної бази історія візантійського чернецтва і церковно-монастирського землеволодіння у VIII ст. залишається слабо дослідженою. В історичних розвідках вона представлена фрагментарно, як складова історії іконоборського конфлікту і знайшла відображення у науковій діяльності іноземних та радянських візантологів: А. Гійу, М. Каплана, С. Геро, Г. Л. Курбатова, М. В. Левченка, М. Я. Сюзюмова. Означеній темі також приділили увагу фахівці з історії папства – Ф. Грегоровіус та Сер Д. Норвіч. На сучасному етапі дослідження історії візантійського чернецтва продовжують: К. Томомі, О. М. Величко та Ю. В. Єфремова. Серед сучасних українських вчених дослідженням візантійського чернецтва та церковно-монастирської організації займаються Ю. О. Мінець і В. В. Омельчук.

Слід зазначити, що на початковому етапі свого існування чернецтво не входило до церковної ієрархії [20, с. 35]. Однак починаючи з VIII ст. ситуація змінюється і серед вищого духовенства збільшується кількість вихідців з монастирського середовища [3, с. 190]. На переконання І. Язикової саме у цей хронологічний період межі компетенції церкви та світської влади у свідомості простого народу почали зливатися [29, с. 80]. Ріст популярності монастирського способу життя, посприяв тому, що чернецтво трансформувалося в авторитетну суспільно-політичну силу [26, с. 56].

У 726 р. Лев III Ісавр вперше офіційно виступив проти образів, а через чотири роки видав іконоборський едикт, котрим заборонив поклонятися святим зображенням. Для письмових першоджерел з історії першого періоду візантійського іконоборства властива жорстка поляризація сторін конфлікту. За свідченнями Феофана і патріарха Никифора партію іконоборців представляли імператори, єпископи східних провінцій та армія, відповідно захисників ікон – аристократія, жінки і чернецтво. Однак уже детальний аналіз першоджерел ставить під сумнів запропоновану візантійськими хроністами диференціацію кожної із протидіючих партій. Зокрема патріарх Никифор (806-815) зазначав, що противники вшанування

ікон долучали окремих із монахів у прірву власної погибелі – тих, котрі поступалися їх нечестивим вченням: або у результаті насилля, або будучи обдуреними, або викрадені похвалами чи спіймани грошовою приманкою, чи спокушені почесною військовою посадою, або іншими порочними прийомами [21].

М. Я. Сюзюмов висловив припущення, що соціальною базою для виникнення іконоборства послужили народні маси, котрі відчували гостру неприязнь до меркантильного чернецтва і надмірно багатой церковно-монастирської еліти, а імператори-іконоборці лише спрямували народне незадоволення у правильному напрямку [23, с. 52]. Схожої думки притримувався Г. Л. Курбатов, котрий вважав, що іконоборство зароджувалося, як протест проти багатой міської церкви з її пишним офіційним культом, безмежним паразитуючим міським чернецтвом та античними традиціями життя міського духовенства. Дослідник висловив припущення, що іконоборство це рух нових соціальних сил, котрі долали старі пережитки та долучалися до формування нової Візантії. У свою чергу перші імператори-іконоборці не тільки орієнтувалися на ці сили, але й виступили виразниками їх інтересів [11, с. 83].

А. В. Карташев аналізуючи особливості політики іконоборців у сфері віровчення прийшов висновку, що Лев III, а пізніше його син Костянтин V намагалися секуляризувати всі сторони суспільного життя у Візантії та за рахунок конфіскації церковно-монастирської власності збагатити казну і підняти авторитет держави [9, с. 1078-1079]. Ряд істориків висловлює припущення, що імператори-іконоборці сприймали чернецтво, як загрозу цілісності держави, що було обумовлено тим, що чернечий постриг приймала значна кількість потенційних солдат, котрі могли поповнити лави візантійської армії та стати на захист державних кордонів [2, с. 33; 9, с. 1079; 12, с. 121; 22]. В історіографії візантійського іконоборства навіть побувало припущення, що кількість монахів напередодні виходу іконоборського едикту, досягла понад ста тисяч осіб, однак реальні докази, що доводять правомірність цього припущення відсутні.

Поступово історики змінили своє ставлення до візантійського чернецтва, що було обумовлено археологічними знахідками. Археологічні дослідження показали, що при константинопольських монастирях існували лікарні, гуртожитки, притулки для знедолених

і сиріт. Ю. В. Єфремова стверджує, що усі хто потребував допомоги, мали змогу отримати духовну чи матеріальну підтримку у монастирській обителі [7, с. 41]. Ченці активно займалися благодійною діяльністю, що сприяло підвищенню соціальних стандартів у візантійському суспільстві. Важливе місце у системі ціннісних орієнтацій ченців відводилося трудовій діяльності. Крім того, столичні та провінційні церкви і монастирі на законодавчому рівні мали право здавати свої землі в оренду, що дозволило окремим обителям покращити своє матеріальне становище.

Порівняно успішна комерційна діяльність частини монастирів дала привід М. В. Левченку помилково звинуватити чернецтво в експлуатації народних мас і розвинути теорію стосовно масштабного церковно-монастирського землеволодіння у Візантії, розвиваючи дану тезу, вчений висловив припущення, що церковні установи контролювали половину посівних площ імперії [12, с. 121].

На нашу думку вплив церкви і церковних ієрархів, в економічній сфері, напередодні першого іконоборського періоду значно перебільшений. Безсумнівно, що окремі представники церковної верхівки скориставшись вакуумом влади примножили свій вплив та покращили власний матеріальний статус, однак вплив церкви в означений період мав швидше за все не економічний, а психологічний і духовний характер. Слід зазначити, що церковні ієрархи почали долучатися до виконання адміністративних функцій ще до зіткнення з ісламом та девальвації авторитету імператорської влади. Зокрема у VI ст. церковні ієрархи займалися будівництвом культових та господарських споруд у містах [4, с. 61]. Крім того, відомо, що під час правління Юстиніана I (527-565) обороною міст Месопотамії керував не військовий чиновник, а місцевий єпископ, що свідчить про довіру, котра існувала між церквою і світською владою. Часто у кризові моменти єпископи брали ініціативу в управлінні містом у свої руки [4, с. 62]. Показовим являється приклад константинопольського патріарха Сергія (610-638), котрий у часи відсутності імператора Іраклія управляв справами імперії від імені василевса.

Слід зазначити, що напередодні виходу іконоборського едикту Льва III Ісавра церква зіштовхнулася з труднощами, котрі були обумовлені економічними факторами. Уже Г. Л. Курбатов на основі археологічних даних прийшов висновку, що у цей час на території

Візантії зменшується кількість монастирів у провінційних містах [11, с. 73]. Якщо вірити археологічним свідченням навіть у таких містах як Константинополь і Фессалоніки зменшується інтенсивність церковного будівництва [24, с. 41].

Виникає запитання чи міг Лев III Ісавр у таких важких економічних умовах прийняти рішення відібрати земельну власність у монастирів і повністю передати її у підпорядкування фемної верхівки чи роздати солдатам? Г. Л. Курбатов висловлював певний скептицизм стосовно такого рішення з боку василевса. На думку вченого, імператор у своїй іконоборській політиці не ставив за основну мету повністю секуляризувати церковно-монастирське землеволодіння, його політика на початковому етапі зводилась до конфіскації частини церковного майна та ліквідації окремих пільг, що розповсюджувалися на монастирі. Завдяки чому, на думку вченого, Лев III зумів створити стабільну та боєздатну армію, котра могла ефективно протидіяти арабській кінноті [11, с. 85].

Безсумнівно, що армія потребувала постійних інвестицій з боку держави, однак буде помилково вважати, що відновлення боєздатності візантійської армії пояснюється виключно економічними факторами. Лев III провів реорганізацію системи управління, що дозволило зосередити в руках фемних стратігів адміністративні та військові функції, також імператор делегував частину повноважень місцевим чиновникам, однак при цьому зменшив площі підконтрольних місцевим чиновникам провінцій, виключенням стала фема Опсікій, котра була розділена за правління Костянтина V.

Незважаючи на критику з боку Феофана Сповідника і патріарха Никифора правління Льва III Ісавра не мало жорсткого репресивного характеру стосовно чернецтва, що підтверджується правовими актами імператора. Зокрема, церковне законодавство «Еклоги» доводить, що Лев III у повній відповідності з ідеями політичної ортодоксії широко намагався на законодавчому рівні відстоювати інтереси церкви [14, с. 242], з чим погоджуються фахівці у галузі візантійського права [2, с. 32; 10, с. 145]. Єдине законодавче обмеження церковно-монастирського землеволодіння, стосувалося, заборони передавати у вічне користування нерухомістю, виключення становили об'єкти, що знаходилися у кризовому стані. О. М. Величко висловив припущення, що Лев III Ісавр здійснював конфіскацію мо-

настирського майна тільки у крайніх випадках, що не дає підстав говорити про систематичні спроби секуляризації з боку імператора [2, с. 32].

Влітку 741 р. перший імператор-іконоборець помер, трон успадкував його син Костянтин V Копронім, котрому виповнилося 23 роки. Правління нового імператора розпочалося з війни проти узурпатора Артавазда (741-743), котрий проголосив себе імператором і увійшов до столиці відновивши при цьому вшанування ікон. У боротьбі проти Костянтина V узурпатор заручився підтримкою константинопольського патріарха Анастасія, котрий привселюдно звинуватив легітимного імператора в єресі. Незважаючи на успіхи на початковому етапі повстання Артавазд не зміг закріпитися на троні. Після поразки військ узурпатора при Сардах стратегічна перевага повністю перейшла до рук Костянтина, котрий після нетривалої облоги столиці повернув собі трон. Костянтин V покарав прихильників Артавазда, однак незважаючи на зраду столичного патріарха, залишив його на посаді.

Навіть історики, котрі вороже ставляться до імператора визнають, що через зовнішню загрозу з боку болгар і частково арабів, Костянтин V не відразу розпочав боротьбу проти ікон та чернецтва. Після смерті патріарха Анастасія імператор зібрав синод в Іереї, котрий постановив заборонити ікони та провів вибори нового патріарха. Вибори спадкоємця Анастасія представляють для вивчення історії чернецтва іконоборського періоду значний інтерес. Зокрема, Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» зазначав: «Костянтин Копронім взяв за руку Костянтина монаха, що був єпископом Сілейським, та помолившись, голосно промовив: багато літ Костянтину, вселенському патріарху» [27, с. 230]. Інший хроніст іконоборського періоду згадував: «Собор проголосив архієреєм Константинополя Костянтина, котрий носив черничу сутану і був колишнім єпископом міста Сіллея» [21].

Згадуючи про іконоборську політику Костянтина Копроніма, патріарх Никифора писав: «Костянтин зовсім полишив шлях благочестя, а життя благочестивих і вірних Богу людей висміював і переслідував у результаті чого найбільших гонінь зазнали представники чернецтва» [21]. У літописі Феофана є згадка про початок гоніння імператора проти монахів: «Гонитель Костянтин наказав засікти

батогами монаха Андрія Калівіта, котрий критикував єресь імператорську і називав правителя новим Валентом і Юліаном» [27]. На думку сучасних дослідників масові репресії проти чернецтва з боку імператорської влади розпочалися з голосної справи святого Стефана Нового. Стосовно Стефана розповсюджувалася інформація, що він багатьох обдурив, навчаючи зневажати славу цього світу і не поважати батьків, відвертатися від імператорських палаців і переймати світський образ життя на чернечий [21; 27]. Монаха швидко знайшли та взяли ув'язнили, під час перебування у в'язниці Стефан зустрів 340 монахів з відрізними руками і носами та позбавленими зору [2, с. 87]. Стосовно долі Стефана існує легенда, що під час бенкету імператор помітно для всіх знаходився у пригніченому стані, і на питання гостей: «Хто той ворог, що викликає смуток у царя?», Костянтин V відповів: «Не я цар, а Стефан!» [2, с. 90]. Це стимулювало радикальних соратників імператора до дій, що призвело до вбивства ченця. У свою чергу Феофан Сповідник вважає, що Костянтин V Копронім особисто наказав стратити монаха [27].

За свідченнями Феофана Сповідника під час правління Костянтина Копроніма гоніння проти монахів досягли грандіозних масштабів. Костянтин V примушував монахів та монахинь вступати у шлюб, конфісковував церковне майно і квартирував імператорські війська у монастирських будівлях [1, с. 195]. Феофан запевняє, що імператор для дискредитації монахів, змусив кожного ченця взяти за руку жінку і прибути на іподром, а між тим весь народ плював на них і викрикував всілякі безпідставні звинувачення [27]. Сучасник тих подій згадував: «Тих хто протистояв нечестивому вченню, імператор піддавав різноманітним тортурам та знущанням: одним із них нещадно випалювали бороду, іншим насильно виривали із неї волосся, а голови били і розбивали священними іконами, на котрих були зображені святі образи» [21]. К. О. Максимович вважає, що своєю репресивною політикою Костянтин досяг повного зникнення монахів з вулиць столиці і різкого скорочення їх чисельності на території малоазійських провінцій імперії, звідки вони тікали до Італії і з дозволу римських пап, створювали там численні монастирі [14, с. 245]. У цей час, як влучно зауважив Є. І. Мірошніченко іконоборство перетворилося у монахоборство [16, с. 124]. К. О. Максимович

висловив припущення, що чернецтво у середині VIII ст. переслідувалося не тому, що було осередком захисників ікон, так воно стало сприйматися лише ближче до кінця VIII ст. Держава в однаковій мірі переслідувала ікони та монахів відповідно до спеціальної програми Костянтина V по боротьбі з обрядовими забобонами. У результаті утисків з боку держави, захисники ікон та ченці – об'єдналися [14, с. 244-245]. У свою чергу П. Ніколов вважає, що іконоборці переслідували чернецтво саме по собі, через його образ життя, котрий був протилежним світському [17].

Утисків з боку імператора також зазнало і вище духовенство, що взяло участь у зазолоті проти Костянтина V Копроніма, серед зазолотників був столичний патріарх Костянтин II (754-766). Опального патріарха чекав показовий суд та театральні знущання і допити, після чого імператор наказав публічно стратити колишнього сановника, а його труп викинути у рівчак, де як правило ховали трупи злочинців [2, с. 90].

У листопаді 766 р. Костянтин V призначив євнуха слов'янського походження Микиту (766–780) на посаду константинопольського патріарха, котрий до свого призначення служив пресвітером церкви святих Апостолів [26, с. 49]. У 768 р. патріарх Микита наказав знищити в усіх церквах столиці зображення святих, виконані у вигляді мозаїки на стінах чи написані фарбами на дошках. На їх місце було встановлено картини, що зображали квіти, рослини і птахів [13, с. 90].

Під час чергового походу проти болгар, імператор помер у віці 57 років. Незважаючи на всю жорстокість і цілеспрямованість з якою василевс боровся проти святих образів та чернецтва його діяльність у сфері віровчення не зламала спротиву захисників ікон. Чернецтво за правління Костянтина V Копроніма остаточно перетворилося в осередок захисників ікон та змогло сформувати лінію захисту, котра лягла в основу аргументації VII Вселенського собору.

Після смерті Костянтина V імператорський трон успадкував старший син покійного василевса – Лев IV Хозар (775–780). Новий імператор дозволив значній частині монахів повернутися із заслання і зайняти впливові церковні посади. Крім того, Лев IV не приділяв вдосталь уваги іконоборській політиці, що призвело до швидкого відродження партії захисників ікон [6, с. 137]. Про те, що

новий імператор не був настільки радикально настроєним проти ікон свідчить той факт, що у 780 р. Лев IV призначив на посаду stolичного патріарха Павла IV (780–784), котрий відрізнявся від свого попередника позитивним ставленням до ікон, чим викликав повагу з боку дружини василевса – імператриці Ірини (780–802). У свою чергу Сер Д. Норвіч вважає, що монахи отримали можливість повернутися із вигнання не завдяки пасивності Льва IV, а дякуючи активному сприянню імператриці Ірини [18, с. 168]. Незважаючи на те, що правління Льва IV Хозара було недовгим, воно пройшло спокійно для партії захисників ікон і допомогло їм зміцнити свої позиції у візантійському суспільстві.

Після смерті Льва IV імператорський трон успадкував Костянтин VI (780–797), однак через свій вік він не міг самостійно управляти державою тому його мати імператриця Ірина прийняла на себе функції регента. Радянський історик М. В. Левченко висловив припущення, що після смерті Льва IV монахи перетягнули на свою сторону імператрицю Ірину, натякаючи таким чином на те, що Ірина рухалася у фарватері ідей монастирської верхівки [12, с. 127]. Однак це мало ймовірно, адже зростання впливу чернецтва припало на період після VII Вселенського собору. Крім того, імператриця була надто досвідченим політиком, щоб потрапити під чужий вплив.

У 787 р. Костянтин VI та Ірина з метою вирішення іконоборського конфлікту скликали VII Вселенський собор, на який з'їхалися представники папи та східних патріархів, також у засіданнях собору прийняла участь значна кількість монахів. Слід зазначити, що собор за тривалістю був порівняно коротким і після розгляду основних питань прийняв рішення засудити іконоборство як єретичне вчення. Безпосередньо імператори-іконоборці Лев III Ісавр та Костянтин V Копронім на соборі не фігурували, як основоположники ересі, а головними ідеологами конфлікту довкола ікон були названі малоазійські єпископи.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що незважаючи на спроби окремих істориків довести той факт, що перші імператори-іконоборці намагалися проводити політику секуляризації та свідомо використовували боротьбу довкола легітимності ікон для того, щоб здійснити експропріацію церковно-монастирського майна, адже це не відповідає стратегічним завданням, що перед собою стави-

ли Лев III і Костянтин V. Візантія на той час переживала складну соціально-економічну кризу і переділ церковно-монастирських володінь потенційно міг негативно вплинути на процес оздоровлення економіки імперії. Необхідно зазначити, що чернецтво на початковому етапі іконоборського конфлікту не мало чітко визначеної позиції стосовно ікон, що не дозволило монахам організувати спротив релігійній політиці Льва III Ісавра, однак уже репресії проти церкви з боку Костянтина V Копроніма призвели до формування сильної опозиції іконоборству, ядром якої стало чернецтво.

Примітки

1. Браунворт Л. Забытая Византия, которая спасла Запад / Л. Браунворт. – М., 2012. – 411 с.
2. Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III / А. М. Величко. – М., 2012. – 416 с.
3. Гийу А. Византийская цивилизация / А. Гийу. – Е., 2005. – 552 с.
4. Гоголев Д. А. Город и крепости Византии в VII – первой половине IX в: эволюция и функции / Д. А. Гоголев. – Тюмень., 2002. – 174 с.
5. Грегоровиус Ф. История города Афин в Средние века / Ф. Грегоровиус. – М., 2009. – 767 с.
6. Дашков С. Б. История византийских императоров / С. Б. Дашков. – М., 1997. – 370 с.
7. Ефремова Ю. В. Константинопольские монастыри второй половины IX века как центры византийской художественной культуры / Ю. В. Ефремова. – М., 2006. – 201 с.
8. Каплан М. Византия / М. Каплан. – М., 2011. – 416 с.
9. Карташев А. В. Вселенские Соборы / А. В. Карташев. – М., 1994. – 1267 с.
10. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в законодательстве византийских императоров IV – начала X вв. / Л. Ю. Костогрызова. – Екатеринбург., 2007. – 215 с.
11. Курбатов Г. Л. История Византии. От античности к феодализму / Г. Л. Курбатов. – М., 1984. – 207 с.
12. Левченко М. В. История Византии / М. В. Левченко. – М., 1940. – 271 с.
13. Лихачева В. Д. Искусство Византии IV-XV веков / В. Д. Лихачева. – Л., 1986. – 310 с.

14. Максимович К. А. История Древней Церкви: Ч. 1. 33-843 / К. А. Максимович. – М., 2012. – 592 с.
15. Мінець Ю. О. Історія становлення та розвитку візантійського чернецтва за постановами вселенських та помісних соборів IV-IX ст. / Ю. О. Мінець // Наукові записки. – 2007. – Історичні науки. – Т. 65.
16. Мирошниченко Е. И. Иконоборчество византийских императоров VIII века и его политико-идеологические причины / Е. И. Мирошниченко // Исторический ежегодник. 2009. – Новосибирск, С. 113-127.
17. Николов П. Богословские иконы опыт исторического изложения догмата иконопочитания / П. Николов. – Сергиев-Посад., 2000. – 164 с.
18. Норвич Д. История Византии / Д. Норвич. – М., 2010. – 542 с.
19. Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії / В. В. Омельчук. – К., 2014. – 576 с.
20. Османкина Г. Ю. Мироззренческие основы формирования раннехристианской культуры в Византии IV-VI вв. / Г. Ю. Османкина. – Нижневартовск., 2000. 150 с.
21. Патриарх Никифор. Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского / Никифор Патриарх. – Минск., 2001. – 510 с.
22. Погасий А. К. Иконоборчество как фактор разделения церкви / А. К. Погасий // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2011. – Религия. Атеизм. – Т. 3.
23. Сказкин С. Д. История Византии / С. Д. Сказкин. – М., 1967. – 471 с.
24. Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII – середина IX в.) / М. Я. Сюзюмов // Византийский временник. – 1967. – Т. 27. С. 38-70.
25. Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов / М. Я. Сюзюмов // Византийский временник. – 1956. Т. 11 (36). С. 55-82.
26. Томоми К. Внутренняя политика византийского императора Константина V (741-775 гг.): проблема и её разработка / К. Томоми. – СПб., 2006. – 140 с.
27. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта / Византиец Феофан. – Рязань., 2005. – 276 с.
28. Шёнберн К. Икона Христа. Богословские основы / К. Шёнборн. – М., 1999. – 232 с.
29. Языкова И. Со-творение образа. Богословие иконы / И. Языкова. – М., 2012. – 368 с.

30. Gero S. Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III / S. Gero. – Louvain., 1973. – 235 p.
31. Gero S. Byzantine iconoclasm during the Reign of Constantine V / S. Gero – Louvain., 1977. – 191 p.

Мілютин С. Ю. Візантійське монашество в релігійній політиці Ісаурійської династії.

В статті досліджується історія візантійського монашества впродовж правління імператорів Ісаурійської династії. Проаналізовано предположення, що імператори-іконоборці свідомо використовували конфлікт навколо легітимності почитання ікон, щоб почати програму конфіскації церковно-монастирських земель. Обозначено, що на початковому етапі іконоборчого конфлікту представники монашества розділились на противників почитання образів і захисників ікон.

Ключевые слова: іконоборчество, монашество, Ісаурійська династія, Лев III Ісавр, Константин V Копроним.

Milyutin S. Ju. Byzantine monks in the religious Isaurian dynasty's policy.

The article examines the history of Byzantine monks during the Isaurian dynasty's reign. The analysis suggested that the iconoclasts deliberately used the struggle around the legitimacy of the icons veneration to confiscate church and monastery lands. It's determined that the beginning of iconoclastic conflicts, the monks were divided into opponents of images honoring and icons defenders.

Key words: iconoclasm, monasticism, Isaurian dynasty, Leo III the Isaurian, Constantine V Copronymus.

Мартирий склеп «на земле Н. И. Тура» как памятник христианизации Херсонеса

М. В. Фомин

Памятник, известный как Склеп «на земле Н. И. Тура» изначально был погребальным сооружением принадлежавшим одной из семей местной аристократии. После событий, описанных в тексте Житий епископов херсонских он стал особо почитаемым местом связанным с памятью св. Василея, первого епископа Херсонеса и чуда совершенного по его молитве. Позднее, в конце IV века склеп был перестроен в теофонический мартирий, в котором могли совершаться периодические богослужения связанные с памятью событий ранней истории Церкви в городе.

Ключевые слова: склеп, мартирий, христианство, церковь, Херсонес.

Существенной проблемой изучения формирования раннехристианского искусства является слабая исследованность христианских центров первых веков. Об этом неоднократно упоминалось в литературе [13, с. 133-145]. В этой связи особый интерес представляют памятники Северного Причерноморья. Среди них особое место занимает Херсонес–Херсон (современный Севастополь, Крым) провинциальный византийский центр, расположенный на границе Византийской цивилизации и «мира варваров». На территории городища и в его ближайшей округе было открыт ряд уникальных раннехристианских комплексов. Они по праву могут стоять в одном ряду с катакомбами Рима и фресками Дура-Европос. К таким памятникам относятся в первую очередь херсонесские расписные склепы, сохранившие образцы погребальной живописи, а также открытые фрагменты фресковой росписи и мозаичного пола ранней «Базилики 1935 г.» [22].

Среди расписных херсонесских склепов особо выделяется памятник получивший в литературе наименование «Склеп на земле

Н.И.Тура». Он представляет собой склеп с лежанками по своей конструкции типичный для херсонесского некрополя. Но со временем он был перестроен. Анализ особенностей его перестройки позволили предположить, про его особое место, среди памятников раннехристианского Херсонеса – Херсона.

Склеп «на земле Н.И.Тура» был открыт в 1894 г., но раскопан лишь в 1912 г. и неоднократно становился объектом внимания исследователей [26, с. 254, рис. 132; 7, с. 22-23; 8, 69-72, 93, рис. 37-39; 16, с. 140-154; 17, с.1069-1070]. Его описание и чертежи вошли в фундаментальный труд М.И. Ростовцева [14; 15]. Опираясь на нумизматический материал, он относил памятники ко второй половине IV – началу V вв. [14, с. 451, 457, 462, 469, 503–507]. В своих исследованиях П.Д. Диатропов [4, с. 34-36], Л.Г.Хрушкова [23, с. 168-194], И.А. Завадская [5, с. 258-288] поддержали предположения М.И.Ростовцева. Более смелое предположение выдвинул А.Е.Филипов. опираясь на анализ техники росписи, он провел параллель с молитвенным домом в Дура-Европос и отнес памятник к III–IV вв [21, с. 315].

Значительное внимание склепу уделял в своих трудах В.М. Зубарь. В свою очередь он обосновывал более позднюю датировку – не ранее второй половины V–VI вв. [6, с. 12; 7, с. 22-23; 8, с. 158-163; 9, с. 300-311]

Значительную роль в разрешении дискуссии сыграли открытие двух катакомб с росписями в 2006 г. [19; 18, с. 40] Опираясь на анализ находок и систему росписи Е.Я. Туровский, А.А. Филиппенко [20, с. 99-106] и М.В. Фомин [22] датировали их серединой IV в. Поскольку росписи склепа «на земле Н.И.Тура» идентичны по своей цветовой гамме, композиции, стилистике, технике исполнения их можно смело относить к одному времени.

В плане склеп изначально являлся типичным для подобных сооружений (2,48-2,13x2,79x1,68-1,60 м). Ниши были расположены в левой и задней стене под потолком. При сооружении была оставлена ступень-скамья. Позднее внутреннее помещение было существенно перестроено, лежанка, расположенная напротив входа, была углублена до уровня пола. При углублении приблизительно посредине был оставлен небольшой выступ, а за ним небольшая ниша. В передней стенке был сделан проход [15, с. 473-474]. Воз-

никло помещение напоминающее собой апсиду храма. Это стало причиной формирования тезиса о том, что склеп мог быть перестроен в церковь.

«Церквеобразная» архитектура склепа имеет свои аналоги, примером которых могут служить склепы Мангупа [3, с. 99-100; 4, с. 10]. Ю.М. Могаричев подверг критике предположение о культовых функциях склепа [12, с. 82-90]. В пользу предположения о совершении здесь богослужений могут стать особенности конструкции возникшего в результате перестройки склепа помещения. Сформировавшее пространство и выступ с нишей могли быть апсидой с престолом, и являться местом совершения Литургии. Аналогичные «конструкции» в своих работах не однократно упоминал Ю.Ю. Шевченко, описывая раннехристианские пещерные культовые комплексы [24, с. 307-309; 25, с. 144].

Предположение косвенно подтверждается системой росписи этой части склепа. Здесь были помещены два обращенных друг к другу павлина. В клювах они держат полукругом гирлянду из лавровых листьев. Между ними, над гирляндовой, а также над каждым павлином, изображены «цветки» состоящие из четырех «сердцеобразных» лепестков и «зеленых усиков между ними» [15, с. 469]. Такой же цветок, но меньшего размера, помещен в центр гирлянды.

Подобные «цветы» известны и по другим памятникам раннехристианского искусства, например мозаикам Равенны. Существует предположение, что изображение могло символизировать просфору [11, с. 66-70].

История христианизации позднеантичного Херсонеса известна по агиографическим текстам Жития епископов Херсонских. Текст, который лег в основу сохранившихся вариаций, скорее всего был написан в IV в. местным автором или человеком хорошо знавшим не только историю Церкви Херсонеса – Херсона но и топографию города. Текст Жития описывает воскрешения св. Василеем сына одного из правителей города. Агиографический источник указывает, что мальчик был похоронен в склепе не далеко от города. Родители оттискали святого, и просили его воскресить ребенка. Василей омыл его тело «наподобие обряда крещения» и мальчик воскрес по молитве епископа. Чудо привело к крещению родителей ребенка и их окружению, но не смотря на это святой епископ Василей был убит.

С памятью первого епископа в городе было связано очень многое. Над его могилой была возведена церковь, вокруг которой позднее сформировался комплекс Западной базилики. На месте его гибели был построен крестообразный храм – мартирий. Отдельно было отмечено место, где по молитве святого было явлено чудо воскресения ребенка. Таким образом, склеп мог быть теофоническим мартирием.

Впервые версию, согласно которой склеп мог быть местом, где произошло «чудо», описанное в Житии выдвинул С.Б. Сорочан [16, с. 140-154].

Анализ росписи стены склепа-мартирия может быть косвенным подтверждением этого тезиса. Мужчина и женщина идущие в город могут быть родителями ребенка, а идущий к ним на встречу – святым епископом Василеем. Город в далеке – символическим изображением Херсонеса.

Таким образом, памятник, известный в литературе как «склеп на земле Н.И.Тура» первоначально мог быть погребальным сооружением принадлежавшим представителям местной аристократии. После событий описанных в тексте Жития епископов херсонских он мог стать особо почитаемым местом, связанным с памятью о первом епископе Херсонеса святом Василее и чуде, произошедшем по его молитве. Позднее, в конце IV века склеп был перестроен в теофонический мартирий, в котором могли совершаться периодические богослужения связанные с памятью событий ранней истории Церкви в городе.

Примечания

1. Введение в историю Церкви. Часть 1: Обзор источников по общей истории Церкви: Учебное пособие / Под ред. В. В. Симонова. – М., 2012.
2. Герцен А. Г. Дорос – Феодоро (Мангуп): от ранневизантийской крепости к феодальному городу / А. Г. Герцен // АДСВ, 2003. – Вып. 34. – С. 94-112.
3. Герцен А. Г. Раннехристианские памятники из некрополей Мангупа / А. Г. Герцен // Культура и искусство христиан – негреков: Тез. докл. – СПб., 2001. – С. 10-12.

4. *Диатроптов П. Д.* Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов / П. Д. Диатроптов // Церковная археология южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия» (Севастополь, 2001 г.). – Симферополь, 2002. – С. 34-36.
5. *Завадская И. А.* Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов / И. А. Завадская // МАИЭТ. 2005. – Вып. 11. – С. 258-288.
6. *Зубарь В. М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса / В. М. Зубарь // Научно-атеистические исследования в музеях. – Л., 1988. – С. 12.
7. *Зубарь В. М.* Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом / В. М. Зубарь // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 22-23.
8. *Зубарь В. М.* От язычества к христианству. / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный – К., 2000. С. 69-72, 93. Рис. 37-39.
9. *Зубарь В. М.* К интерпретации одного из сюжетов росписи склепа 1912 г. из Херсонеса / В. М. Зубарь // ХСБ., 1999. – Вып. 10. – С. 300-311.
10. *Коковкин А. Я.* Я. И. Смирнов - Византиноведение в Эрмитаже. / А. Я. Коковкин – Л., 1991. – С. 148.
11. *Матвеева Ю.* Декоративные ткани в мозаиках Равены. Семантика и культурно смысловой контекст. / Ю. Матвеева – Харьков, 2016. – С. 66-70.
12. *Могаричев Ю. М.* Склеп «на земле Н. И. Тура»: погребальное сооружение или церковь / Ю. М. Могаричев // БИАС., Вып. 3. – Симферополь, 2008. – С. 82-90.
13. *Романчук А. И.* Исследования Херсонеса–Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы: [в 2 ч.]. Ч. 2. Византийский город. / А. И. Романчук – Екатеринбург, 2007.
14. *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. Атлас / М. И. Ростовцев – СПб., 1913.
15. *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. / М. И. Ростовцев – Пг., 1914.
16. *Сорочан С. Б.* Мартирий Воскрешения или еще раз о херсонесском склепе на земле Н. И. Тура / С. Б. Сорочан // АДСВ., Вып. 37. – Екатеринбург, 2006. – С. 140-154.
17. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. / С. Б. Сорочан – Харьков, 2005.

18. *Туровский Е. Я.* Участок херсонесского некрополя у загородного храма Богородицы Влахернской: некрополь святых? / Е. Я. Туровский // Херсонес – город святого Климента. Тезисы и сообщения VI Международной конференции по Церковной археологии (Севастополь 12–18 сентября 2011). – Севастополь, 2011. – С. 40.
19. *Туровский Е. Я.* Отчет об археологических исследованиях участка некрополя Херсонеса у загородного храма в 2006 г. / Е. Я. Туровский, А. А. Филипенко // НА НЗХТ, Д. № 3856.
20. *Туровский Е. Я.* Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса – Херсона (к итогу дискуссии о датировке) / Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко, М. В. Фомин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Вип. 45. – Харків, 2012. – С. 99-106.
21. *Филлипов А. Е.* Росписи раннехристианских склепов Херсонеса Таврического в контексте художественной традиции: синтез с архитектурой, символика, литургическая основа / А. Е. Филиппов // Очерки по истории христианского Херсонеса / отв. Ред. С.А.Беляев. – СПб., 2009.
22. *Фомин М. В.* Раннехристианская живопись позднеантичного Херсонеса / М. В. Фомин // МАИАСК., Вып. 6. – Севастополь–Тюмень 2014 – С. 299-390.
23. *Хрушкова Л. Г.* Христианские памятники Крыма (состояние изучения) // ВВ., Т. 63. – 2004. – С. 168-194.
24. *Шевченко Ю. Ю.* Христианские пещерные святыни. Т.1 Ч. 1,2. – Lap Lambert Academic Publishing. – 536 с.
25. *Шевченко Ю. Ю.* К вопросу о методике датировки первохристианских пещерных храмов восточной Европы // МАИАСК, Вып 3. – Севастополь–Тюмень, 2011. – С. 55–147.
26. *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес: Очерки истории материальной культуры // МИА. № 63. – 1959.

Фомін М. В. Мартирій склеп «на землі Н. І. Тура» як пам'ятка християнізації Херсонеса.

Пам'ятник, відомий як Склеп «на землі Н. І. Тура» спочатку був поховальною спорудою, що належала одній із сімей місцевої аристократії. Після подій, описаних в тексті Житій єпископів херсонських він став особливо вшанованим місцем пов'язаним з пам'яттю св. Васілея, першого єпископа Херсонеса і чуда що сталося за його молитвою. Пізніше, в кінці IV століття склеп був перебудований в теофонічний мартирій, в якому могли відбуватися періодичні богослужіння пов'язані з пам'яттю подій ранньої історії Церкви в місті.

Ключові слова: склеп, мартирій, християнство, церква, Херсонес.

Fomin M. V. Martyrios The Crypt «On The N.I. Tur Land» As a Monument To The Christianization Of The Chersonese

The monument known as the crypt «on the N.I. Tur land» initially have been a burial construction owned by members of local aristocracy. After the events described in The Lives of Holy Bishops of Cherson it become a particularly worshipped site associated with the memory of Saint Basil, the first bishop of Chersonese, and the miracle happened after his prayer. Later, in the end of the 4th century the crypt was rebuilt into a theophanic martyrion where services associated with the memory of early events of Christianity in the city could be held periodically.

Keywords: the crypt, Martyrios, Christianity, church, Hersonissos.

Історія України

Participation of women of Kharkov region in social and political life of the Russian Empire (the second half of the XIX – the first half of the XX century)

Dukhopelnikov V. M.

The reforms of the second half of the XIX century gave the start to emancipation of Russian women. Women started to be actively involved in social and political life. The most active ones among them support populists, socialist revolutionaries and other parties. Most of Kharkov women showed themselves in the field of education. They were the first in the Empire to start creating Sunday schools. K. D. Alchevskaya, who became the initiator of this work, was supported by many Kharkov women. The teachers of the schools were not only giving their pupils profound knowledge in the language and mathematics, but also were cultivating love of art and music.

A good grounding of the schoolgirls allowed to open the Higher courses for women in Kharov.

Key words: *women, education, culture, social and political life.*

The reforms made by Alexander II in the 60 years of the XIX century enhanced social and political life in the country. To this field emancipated women became involved; feminist movement emerged. The researcher L. V. Phillippenko writes: “New social changes in the life of women, and development of the feminist movement ensured actuality of knowledge about women”. [24, p.11]

In Ukrainian and Russian historical and social, political literature researchers, in the context of the state, strived to determine the place and the role of women in the historical process, study their influence

on the development of the economy, improvements in social situation, education, cultural life and everyday life conditions. [3; 5; 23; 24.] Certain attention in literature was given to the participation of women in the revolutionary and liberation movement in Russia in general [6; 7; 19.], and also to creation and the activity of local revolutionary groups and societies in certain places. [14; 22.]

However, the participation of women in social and political, cultural and revolutionary activity within the territory of Kharkov region, to our opinion has not been studied enough.

The documents remaining in the archives of Kharkov and Moscow, memoirs and accounts of the participants of the events that took place within the territory of Kharkov region, allow us to fill this gap.

In the second half of the XIX century Kharkov was quickly becoming a large industrial, trading, and cultural center of the Russian Empire. In the 70s the University, the Veterinary Institute, gymnasiums, and private schools functioned here. In 90s 259 factories and plants worked in Kharkov.[15, p.10] Railways connected Kharkov with Moscow, Sevastopol, Kursk, Nikolayev and other cities. The population of Kharkov was over 150 thousand people, and it was steadily increasing. People of different nationalities, religions, and political convictions were coming to Kharkov. A well-known ethnographer, Eduard Pavlovych Pekarskiy who was studying at that time at the Kharkov Veterinary Institute recollected the following: ‘Here in Kharkov not only representatives of Southern Russia lived; young people from different places of our enormous country came to Kharkov in search of knowledge and application of their abilities to any useful activity’. [17, p.79]

With the increase in population, the quantity of workers at enterprises and duration of the working day increased. For example, in 1898 the average duration of the working day at Kharkov enterprises was about 12 hrs. [16, p.51] A worker received such pitiful wages for their hard labour. For example, unskilled male labourer received 60-65 kopecks, and female laborer – 38-40 kopecks a day, at sugar factories the wages were 46-48 and 21-22 kopecks a day, correspondingly.[16, p.56-63]. The miserable living conditions required the considerable part of their income (the annual expenses of workers’ families made 269 rubles 25 kopecks, that was three rubles more than an average wages of a worker in the region).

The despotism of autocratic and official functionaries and landowners made advanced people, many women among them, to look for a way out. Some of them saw the way in organization and activity of different revolutionary groups and societies. Others, as, for example, Aleksandra Yakovlevna Yefimenko, professor of the Kharkov Imperial University, became the first woman in Russia who gained the grade of honorable doctor of Russian history in the sphere of education and enlightenment of the population.

In the 70-80s due to the reasons mentioned above Kharkov became one of the centers of populists' movement. Among the members of the Kharkov organization "Zemlya i Volya" ("Land and Freedom") was the daughter of the province secretary Anna Vasilievna Andreyeva, who established a small political circle with the students of the local railway technical school in the spring of 1874. [7, p.59] The goal of the circle was promotion of the populists' ideas among the population. However, the propaganda was unsuccessful both in the region, and in the whole country. Besides that, activation of the students' movement in Russian university centers made populists to change the tactics of their work.

On December, 13, 1878, several students of the University were arrested. In connection with that and with the assassination of the Kharkov governor, prince D. N. Kropotkin, numerous searches were conducted by the police. A witness reported so: "Police was rushing about the town without an apparent cause. Gendarmes visited almost every house asking where every lodger or householder was and what was doing that night." [19, p.268] Due to those facts the propaganda work among the population of the city was activated. A great contribution to this work was made by a member of the organization "Zemlya i Volya" Sofiya Lvovna Perovskaya, who arrived to Kharkov in June 1878, in order to organize an escape of political prisoners from a Kharkov prison, and to a resident of Kharkov, Yelizaveta Nikolayevna Kovalskaya who had known S.Perovskaja since the early 70s. [8, p.46]

E. N. Kovalskaya (Solntseva) was the daughter of a rich landowner and his serf peasant Zubatenkova. "Young, beautiful, attractive, self-controlling, advanced, responsive to all society initiatives in which she took an active part completely captivated by the mental movement of the 60s, by the first facet of her young life which determined her personality, firmly outlined her personal and social behavior, zealous advocate of

women emancipation", wrote O. V. Aptekman, one of the "Zemlya i Volya" leaders. [1, p.388]

In one of her houses in Staromoskovskaya Street in Kharkov, E. N. Kovalevskaya established a club of self-education, free of charge courses for women. Here young people met and studied works of socialist-utopians. Some time later, "In spring, 1879, as Kovalevskaya wrote in her autobiography, [she] organized two clubs for workers of metal plants: one of them at the Vesberg plant, and the other one at Ryzhov plant, and a club for political economy study for studying youth." [10, p.194] Female gymnasium students, O. Vitte, Smorodskaya, Kudrevich attended classes in political economy. [26, F.112,L.1,f.534,p.43,83]

A little later, she organized a new group, the task of which was, as she put it, to "maintain social affairs" [the same source, l. 78], to teach workers, and, later, also peasants. Olga and Eugenia Rubanchik, [19, p.22] and the daughter of a Kharkov merchant A. S. Balashova [17, pt.78] took an active part in the work of the group, in purchasing, storage, and spreading of the literature, prohibited by tsarism. A Kharkov resident Ananyeva, together with her brother Georgiy forwarded an appeal wrote by A. V. Dolgushin to the Russian society in Paris. In that appeal inhuman conditions of confinement of political prisoners were described "Buried Alive" [7, p.279] A woman who lived that time in Kharkov under the names Sofiya (Olga) Pavlovna Filatova (Perovskaya) assisted the work of that group. [22, p.76]

In August –September 1879 a new student group was established in Kharkov. A teacher who worked in the Pesochin village, P.I.Chernyshova, was close to this group. [26, F.112,L.1,f.534,p.76] This group had a mutual assistance fund. However, the group was very poor, because its members could not afford paying considerable contributions. The group was financially supported by the wife of the chairman of Kharkov court of justice. Every month she paid 34 rubles in silver to the assistance fund. [the same source, p.46] The members of the group and members of other groups supported the program of the "Narodnaya Volya" ("The Will of People") organization and took an active part in preparation of the attempt to murder Aleksandr II. A report to the IIIrd security department by the office of the temporary general governor of Kharkov vividly shows the social and political situation in Kharkov. "In the second half of September, 1879, with the beginning of lectures at educational

establishments noticeable activity was became evident among students and some individuals living in Kharkov and working for Kursk-Kharkov-Azov railway; their communications with politically unreliable persons living in Kiev, Odessa, and other cities intensified. [4, F.5,L.2,f.107,p.22] A. V. Arkhangel'skiy, a student of the Kharkov University, in a letter to his friend in Kazan directly mentioned: "Socialism took deep root here". [26, F.109,L.1,f.1642,p.1]

However, unsuccessful attempt to murder czar, in preparation for which in Kharkov the daughter of a rural clergyman, the member of "Zemlya i Volya", of executive committee of the organization "Narodnaya Volya" Anna Vasiliyevna Yakimova-Dikovskaya, took part, led to mass arrests. The leaders of the group were deported to Siberia. It is significant that Mariya Sytsyanko, the sister of one of the group leaders, and the wife of Legkiy (nee Sarandina) voluntarily followed the party of exiles. [26, F.112,L.1,f.554,p.3,21]

Defeat of Kharkov groups and clubs weakened but not suppressed the revolutionary burst, the revolution and liberation idea. Among young people and the progressive intelligent people social-democratic ideas and principles gradually strengthened. G. P. Paramova in 1898 became a member of the established Kharkov committee of RSDWP. In the beginning of XX century she joined the editorial staff of the Southern Department of the newspaper "Iskra" ("Sparkle"). One of the organizers of the Kharkov organization "Soyuz Borby za Osvobodjdeniye Rabochego Klasa" ("Union for Struggle for the Working Class Liberation") in the end of 1900 – the beginning of 1901 was a draughtswoman Mariya Petrovna Polyakova. The group maintained contacts with the "Iskra" newspaper, created its own library, and spread leaflets among young people. The members of the group took an active part in preparation and carrying out a strike of tailors in September and a students' demonstration in November, 1901, that ended with a battle against gendarmes and Cossacks. [26, F.146,L.1,f.503,p.137] The delegate to the II Congress of RSDWP representing the Kharkov organization was E. Levina. [17,p.31]

The following revolutionary events in Russia drew into their vortex new strengths of women. Thus, in April 1915 to Kharkov arrived a group of Bolsheviks from Petersburg, Moscow and Riga. Among them was M. Skobeyeva. They formed the core of the party cell, and later also its committee. [20, p.218] The names of many others are still to be found.

Women were also members of other parties. Thus, in 1901-1902 years to the combat team of the Socialists-Revolutionaries belonged K. K. Brenko-Brenkovskaya [18, p.431]. In 1903 to the city from Petersburg arrived S. G. Klitchogu, who took part in preparation of the assassination attempt against the Minister of foreign affairs of the Empire V. K. Pleve [12, p.46].

Nevertheless, only some individuals dared to struggle against tsarism unreservedly. Most of women chose the way of educating people, as they realized that only the society of educated people would eliminate inequality and discrimination in the state.

The start to such work in Kharkov region was given by creation in 1864 of the organization "Kharkovsko-Kievskoye Obschestvo" ("Kharkov and Kiev society") (founders Ya. N. Bekman and M. D. Muravskiy). [22, p.1462] Besides the political goals, the society set the following task: organization of free education in the native language. With this aim Sunday schools were created in Kharkov. This initiative was later taken up in many Ukrainian and Russian cities.

A particular contribution to creation of Sunday schools, development of education in Kharkov was made by Khristina Danilovna Alchevskaya, born in Chernigov region. Since 1862 upon her initiative in the city literacy schools for adults started being created, and since 1869 Sunday schools for women were created also [27, p. 72-96]. It is interesting to note that special educational plans and programs at those schools did not exist. Every teacher taught what he wanted and how he wanted. For example, K. Alchevskaya taught children using the book "Grammar" written by P. Kulish in the Ukrainian language. However, the ardent desire to enlighten the people, to bring their level of education close to their own level was so large; that the school did miracles.

The province administration, frightened with increase in popularity of the school and with the possibility of its turning into a revolutionary circle, closed the school in 1868. [22, p.765] This fact did not stop K. Alchevskaya. She continued teaching 50 female students at home. She was supported by E. D. Chirikova and several other teachers who were not afraid of conducting classes in secret. Only in the middle of 1870 Alchevskaya and her colleagues managed to officially open a private Sunday school for women. The position of headmistress was taken by the wife of the head of the governor's office Ye. I. Tsvetkova. She was

not only the head of the school; she also became a teacher herself.

There were 200 female students at the school; their ages varied from 8 to 40 years. Classes were carried out successfully. A little later E. I. Tzvetkova moved to Moscow and there established the first Sunday school of the same type as those in Kharkov. The school in Kharkov was headed by K. Alchevskaya. [22, p.42] The school was the example for new schools established in different regions of Russia, and kept up regular correspondence with them. The exhibits of the school made by teachers and pupils, including educational literature, were presented at world exhibitions in Paris, Chicago, and Antwerp, all-Russian exhibitions in Moscow and Nizhniy Novgorod. The book "What people should read?" written by the school teachers, was awarded with high prizes at several exhibitions. Also the international community highly appreciated the work done by K. D. Alchevskaya. In 1890 in France she was elected the vice president of the International Educational League. [the same source] During 43 years of its existence the school gave the city 20000 literate women. [2, pp.699-718]. In many respects due to the school Kharkov gained the status of the cultural center of the whole southwestern region of Russia.

Other women also supported undertaking in education that was started by K. Alchevskaya. In 1868 Darya Dmitriyevna Obolenskaya, and in August, 1873, Yekaterina Nikolayevna Drashkovskaya opened private boarding-schools, which were intended to prepare girls for studying at the Kharkov Institute for Noble Maidens. [2, pp.699-718] The success of this experiment permitted D. Obolenskaya and Ye. Drashkovskaya to change the status of their boarding-schools into gymnasiums in 1880 and 1882, correspondingly. Here girls obtained deep knowledge in different subjects, and after graduating they were ready to enter the Institute or to work in rural schools. Thus, only in D. Obolenskaya's gymnasium 490 students finished the seven-year course from 1880 to 1908, and 276 pupils studied at 8th form.[the same source]

The educational process was successful also in the schools founded by the Kharkov organization "Obshchestvo po Rasprostraneniyu Gramotnosti" ("Literacy Spreading Society"). A teacher of the second school M. Rayevskaya together with her husband created a pupils' musical collective, which took part in benefit event, preparing performances and musical numbers. At the lessons pupils made different things of ropes, bast fiber, cigarette paper, and shaving. Work of the teachers E. Ivanova

and N. Gutnikova was awarded with silver medals of the Ministry of Education of Russia. [2, p.933] Art education started with opening of the appropriate private school by a graduate of the Petersburg Academy of Arts M. D. Ivanova-Rayevskaya. [2, p.760].

In the beginning of the XX century the interest to education increased so that necessity arose to open new educational establishments.

In April 1906 in Kharkov started working the private commercial college for women, opened at the expense of R. Orlovskaya [3. pp.3-5]. In 1912 the Alexander college, consisting of two grades, started teaching girls. The girls were taught housekeeping and culinary art. The tutor of the college was G. P. Ponomaryova. Private professional schools were kept by Trifilyeva, Ilyasheyeva-Menchits, the school for studying fashion and sewing was kept by Nezhinskaya [14, p.10]. In the same years the organization "Obshchestvo Vzaimopomoshchi Rabotayushchih Jenschin" ("The Society of Mutual Help of Working Women") opens a school for both boys and girls. Later this school was changed into a gymnasium for girls, headed by S. Rodionova.

In 1907 in Kharkov courses for women of the organization "Obshchestvo Vzaimopomoshchi Rabotayushchih Jenschin" were opened. [7.p.325] Creation of higher courses for women, having the rights of higher educational establishments, in Russia was the result of a long-term struggle of advanced intelligent people for equal rights of women.

A considerable role in the process of development of education, forming social and political climate in the society belongs to libraries. Many Kharkov scientists, administrators, intelligent people, among them also women A. N. Mozharova, S. F. Rusova, Ye.V.Ponomaryova and others were initiators of creating libraries, rural libraries, editing books for people. Under their initiative on September, 28, 1885, a public library was opened in Kharkov; its book stock increased gradually. During the first 19 years the library purchased books for 109087 rubles. It gained a great popularity in Kharkov at once. [2, p.763] A. P. Yakovleva, B. G. Filonova, and other women paid a great attention to the question of development of the library. Kharkov was proud of its library. It took one of first places among the similar establishments in the Russian Empire.

However, even the first years of work of the public library showed that it is insufficient for all the people who want to read. On March 31, 1891, L. Ye. Yefimovich spoke at the general meeting of the "literacy

society” and offered to open a free public reading-room. The members of the society supported this offer and elected the preparatory committee consisting of L. Yefimovich, a professor of the University N. Gredeskul, and professor V. Danilevskiy. [2, p.771] It is necessary to note that equipping of the reading-room was carried out at the expense of voluntary contributions made by residents of the city. Thus, the first contributions were made by K. Alchevskaya, and M. Kharkova gave her own house for the place of the library. [2, p.774] On December, 1, 1891, the reading-room began to work.

Thus, starting from the second half of the XIX century Kharkov becomes a large economical, political and cultural, and also educational center of the Russian Empire. Many women among the advanced intelligent people were in the forefront of struggle against tsarism for equal rights, freedom, opportunities for broad education, improvement of social and living conditions. And they did everything that was possible to make their dream become true. This struggle was crowned with certain success.

Literature:

1. Аптекман О. В. Общество “Земля и воля” 70 –х гг. По личным воспоминаниям. / О. В. Аптекман. - Пг., 1924. - 460 с.
2. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). В 2-х томах. – Т.2 / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. - Харьков, 1993.- 973 с.
3. Годовой отчет частного женского коммерческого училища Р. Я. Орловой в г. Харькове за 1906-07 учебный год. – /Ахтырка, 1908. – 67 с.
4. Государственный архив Харьковской области.
5. Гришина З.В. Союз равноправия женщин (1905-1908гг)./ З. В. Гришина // Проблемы истории СССР. – 1977. - №6. – С. 255-272.
6. Деятели революционного движения в России. // Биобиблиографический словарь. - М., 1925. - 297 с.
7. Деятели революционного движения в России. // Библиографический словарь. Т.11, вып.1. – М., 1929. – 406 с.
8. Ковальская Е. Н. Мои встречи с С.Л. Перовской. / Е. Н. Ковальская // Былое. –1921, - №16. – С. 46
9. Колонтай А. М. Социальные основы женского вопроса. / А. М. Колонтай. = СПб., 1909. – 431с.

10. Левандовский А. Елизавета Николаевна Ковальская. / А. Левандовский. –М., 1928. – 255 с.
11. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. / В. Р. Лейкина-Свирская. - М., 1971.- 368 с..
12. Леонов М. Н. Партия социалистов-революционеров в 1905 – 1907 гг./ М. Н. Леонов. - М., 1997. – 512 с.
13. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970. – 803 с.
14. Отчет о деятельности Харьковского общественного управления по народному образованию за 1913 – 1914 учебный год. – Х., 1915. – 157 с.
15. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии.– Х., 1899. – 198 с.
16. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. / А. Н. Опацкий. – Х., 1912. – 141с.
17. Пекарский Э. Отрывки из воспоминаний. / Э. Пекарский // Каторга и ссылка. – М., 1924, № 4. – С. 79-99
18. Политические партии России: конец XIX- первая треть XX. в. энциклопедия. – М.: 1996. = 872 с.
19. Революционная журналистика семидесятых годов. 2-е приложение к сборникам “Государственные преступления в России. / Ред. Б.Базилевского (В. Богучарского). – Ростов н/Д., 1905. – 536 с .
20. Сидорчук М. Ф. Большевики України в період світової війни і лютневої революції. / М. Ф. Сидорчук.–Львів, 1966. – 269 с.
21. Советская историческая энциклопедия. В 16 томах. Т.5. –М., 1964. – 959 с.
22. Советский энциклопедический словарь. Изд 4.- М., 1989, - 1631 с.
23. Сокуренок В. Ф. Борьба большевиков Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції (1907). / В. Ф. Сокуренок. // Український історичний журнал. –К., 1961, № 4.- С. 94-102.
24. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм, и большевизм, 1860-1930. / Р. Стайтс; пер. с англ. – М.. 2004. – 616 с.
25. Філіпенко Л. В. “Ідейні” жіночі журнали в Російській імперії початку XX століття. / Л. В. Філіпенко.- Х., 2004.- 367 с.
26. Центральный государственный архив Российской федерации.
27. Широкова В. В. Возникновение народнической организации в Харькове. / В. В. Широкова // Из истории общественной мысли и общественного движения в России. – Саратов, 1964.- С. 72-98.

28. Шморгун П. М. Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. – К., 1964, №5. – С. 107-112.
29. Энциклопедический словарь «Гранат», т.40. Приложение.
30. Юкина И. И. История женщин России. Женское движение и феминизм в 1850-1920-е годы: Материалы к библиографии. / И. И. Юкина. – СПб., 2003. – 234 с.

Духопельников В. М. Участие женщин Харьковщины в общественно-политической жизни Российской империи (вторая половина XIX – начало XX столетий)

Реформы 2-й половины XIX ст. положили начало раскрепощению русских женщин. Женщины активно включались в общественно-политическую жизнь. Наиболее активные поддерживают народников, эсеров и другие партии. Большинство харьковчанок проявили себя на ниве просвещения. Они первыми в империи начали создавать воскресные школы. Х. Д. Алчевскую, которая стала инициатором этого дела, поддержали многие харьковчанки. Учителя школ давали ученикам не только хорошие знания, по языку и математике, но прививали любовь к искусству и музыке.

Хорошая подготовка школьниц позволила открыть в Харькове Высшие женские курсы.

Ключевые слова: женщины, образование, культура, социальная и политическая жизнь

Духопельников В. М. Участь жінок Харківщини в суспільно-політичному житті Російської імперії (друга половина XIX – на початку XX ст.)

Реформи 2-ї половини XIX ст. поклали початок розкріпаченню російських жінок. Жінки активно включалися суспільно – політичне життя. Найбільш активні підтримують народників, есерів та інші партії. Більшість харків'янок проявили себе на ниві просвіти. Вони перші в імперії почали створювати недільні школи. Х. Д. Алчевську, яка ініціювала цю справу, підтримало багато харків'янок. Вчителі шкіл давали учням не тільки гарні знання з язика та математики, а і прививали любов до мистецтва та музики.

Гарна підготовка учнів дозволила відкрити у Харкові Вищі жіночі курси

Ключові слова: жінки, освіта, культура, соціальне та політичне життя

УДК 930.2: [82-94:627.8.05-051 (477.64)]:141.319.8

«"Інший" у спогадах робітників-дніпробудівців, 1920-і – перша половина 1930-х рр.»

Клименко О. М.

Статтю присвячено аналізу образу «іншого» у спогадах дніпробудівців 1920-х – 1930-х рр. Зроблено спробу продемонструвати як населення «вчилось» говорити про «соціалістичне будівництво» «правильно», «по-більшовицьки». На основі спогадів робітників про будівництво Дніпрогесу розглянуто особливості «пригадування» основних характеристик різних типів цього образу, зокрема, іноземців та «шкідницьких елементів».

Ключові слова: Дніпрогес, іноземці, «інший», «соціалістичне будівництво», «шкідницькі елементи».

Перші десятиліття існування СРСР насичені різноманітними більшовицькими проектами, завданням яких було «виховання» «нової людини» (пролетар, що походив з бідної сім'ї, у 1917 році підтримав більшовиків, а потім брав активну участь у «соціалістичному будівництві»). «Нова людина» мала «навчитись» беззаперечно вірити в комуністичні ідеали й правильність обраного більшовиками курсу, а також говорити і пам'ятати минуле «як треба». Одним з інструментів «виховання» «нової людини» було конструювання образу «іншого»: іноземець, «шкідницький елемент», куркуль, той, що мав девіантні форми поведінки (алкоголізм, проституція) тощо.

У статті образ «іншого» буде реконструйовано по матеріалах стенограм «вечорів спогадів» (1933 р.), що були присвячені «пригадуванню» будівництва промислового гіганта першої п'ятирічки – Дніпрогесу. Відповідно ми маємо справу з досить цікавим і водночас складним джерелом. Адже «вечори спогадів» були одним зі способів «збирання» споминів для написання історії фабрик та заводів – кампанії, що проводилась централізовано на всій території СРСР у 1930-х рр. Розповіді робітників, які лунали на «вечорах спогадів»,

мали бути представлені «правильно», з використанням певної формалізованої мови – «по-більшовицьки».

Що означало говорити «по-більшовицьки» охарактеризував Стівен Коткін у своєму дослідженні, що присвячене історії будівництва Магнітогорська у 1930-х рр. [11; с. 198-237] Також питання мови піднімається у роботі Олени Стяжкіної, яка зазначає, що «Слова відігравали вирішальну роль у встановленні контакту із владою: люди намагалися говорити з владою її мовою, тією, яку влада транслювала через виступи на з'їздах, через газети і радіо» [7; с. 13]. Тема ж радянських мемуарів є центральною у роботах Йохена Геллбека [9; 10] Питання образів «інших» та «чужих» у радянському суспільстві представлено у дослідженні Шейли Фіцпатрік, яка характеризує їх звертаючись до поняття «класів» та їх винайдення [8]. Конкретно темі «колишніх» присвячена робота Тетяни Смирнової [6]. Оскільки у статті мова йтиме про спогади робітників Дніпрогесу, то варто зазначити, що питання будівництва гідроелектростанції висвітлене у роботі Енн Расвейллер [12], а тема участі іноземців, що працювали на Дніпробуді, представлена у розвідках Олексія Ігнатуши [2, 3].

Спогади робітників, присвячені питанню «соціалістичного будівництва», яскраво демонструють як «нова людина» «вчилася» говорити «правильно», зокрема, і про «інших» в радянському суспільстві. Спогади дніпробудівців дозволять виокремити кілька найбільш чітких типів цього образу та продемонструвати його особливості, що були характерні лише на певних теренах. Тож завданням цієї статті є охарактеризувати образ «іншого» у спогадах робітників-дніпробудівців кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр.

Іноземець як «інший»

Розгляд питання, хто такий «інший» і як його сприймали у радянському суспільстві варто розпочати з образу іноземця як «іншого», адже серед робітників, що працювали на будівництві Дніпрогесу, їх була значна кількість (американці, німці, поляки, чехи та інші). Тому у спогадах робітників згадки про них, звичайно ж, час від часу виринають. Крім того, іноземців чітко позиціонують, як «інших», а точніше кажучи, навіть як «чужих». Причин цьому було декілька. Передовсім – це їхнє походження: більшість з них у радянському суспільстві сприймалася як представники «капіталістичного Заходу».

Навіть попри всі їхні спроби інтегруватися (відвідання зборів колективу, різноманітних лекцій, навчання на курсах), вони все одно не могли стати «своїми».

Наступною причиною негативного ставлення робітників до іноземців може видатись своєрідна «ворожість» місцевих до іноземців, тому що ті, мовляв, не розуміли, критикували методи «соціалістичного будівництва» і ставились до радянських робітників зневажливо. Як приклад, знаходимо у спогадах робітників такі згадки: «Американцы смотрели на нас как на дикарей...» [4, арк. 109]; «Они смотрели на СССР, как на какую-нибудь Африку или Австралию и обращались с нами как с чернокожими, которым ничего нельзя доверить. Мы должны были доказать своей работой, что создавшейся у них впечатление неверное» [4, арк. 167]. У цих уривках, варто звернути увагу на надзвичайну «заштампованість» фраз: особливо колоритно виглядає звернення до американської історії. Звичайно ж, пересічний радянський робітник, та навіть інженер, міг так сказати лише якщо він це вже чув на зборах, курсах, по радіо чи прочитав у «правильній» літературі, пресі тощо. Тобто сприйняття іноземців як «чужих» відбувалось внаслідок дії тогочасної радянської пропаганди, в якій говорилося, що країни Заходу – це ворожий до пролетарів світ, це світ «капіталістів» та «пригноблювачів».

Розповідаючи свої спогади, робітники прагнули продемонструвати, як їм вдавалось спростовувати твердження іноземців стосовно радянських методів роботи. Наприклад, один з місцевих робітників-інженерів згадуючи про методи буріння свердловин, говорив, що іноземці протестували проти ідей місцевих: «Американцы говорили, что русские – это варвары, дай им хороший инструмент, так они пользоваться все равно им не умеют...[...] Когда американцы увидели, что они были не правы, так они говорят: "Ну, что ж Вы здесь хозяева. Коли бы я так поступил у своего хозяина, то меня уволили бы, но теперь когда я возвращусь, я сделаю тоже самое, я применю этот опыт"» [4, арк. 63-64]. Подібна риторика неодноразово виринає у текстах: мовляв, спочатку, іноземці не вірять у «соціалістичне будівництво», а потім сприймають його з захватом, оскільки вражені самовіддачею людей та досягнутими успіхами. Також автори спогадів часом висловлюють переконання, що учні (тобто місцеві) в багато чому перевершили своїх вчителів (іноземців) [4, арк. 59]. У такий спо-

сіб робітники демонстрували свою віру у власну державу, її вищість над країнами Заходу та виявляли лояльність до влади. Власне, наведені вище уривки зі спогадів, демонструють, що означало говорити і писати «по-більшовицьки»: яскраво забарвлена лексика і водночас формалізована мова, що дуже насичена тогочасними ідеологічними штампами, а також наявні акценти авторів на їхніх відданості державі та вірі в світле майбутнє, яке можливе лише в світі пролетаріату.

Наступними чинниками, які віддаляли іноземців від місцевих, були краще матеріальне забезпечення та побутові умови (наприклад, жили не в бараках, а на квартирах). Також на перепоні ставав мовний бар'єр: «Не зная англійського языка, при разговорах с американцами приходилось угадывать по выражению лица, что создавало, конечно неудобство в работе, а при наших темпах, планах, сроках – создавало нервную обстановку и поэтому приходилось избегать решений трудных вопросов с ними» [4, арк. 53].

Проте аналізуючи образ іноземця як «іншого» не все є так однозначно. Насправді можна виділити два типи того, яким було сприйняття іноземців. Перший, іноземець як чужий, вже наведений вище. Наступний – це іноземець як друг. Такими, зокрема, представлені чехи. У спогадах знаходимо згадки про тих, які працювали над монтажем мосту [4, арк. 155]. Розповіді про цю групу чехів схожі на розповіді про друзів. Причин цьому кілька. По-перше, вони не були з країни «капіталістичного Заходу». Відповідно, це автоматично виключало їх з категорії «чужих». По-друге, більшість з них могли бути звичайними робітниками, а не інженерами, як у випадку з американцями. Відповідно вони поставали передовсім як пролетарі. По-третє, не було мовних перепон, що звичайно, полегшувало їм життя навіть просто на побутовому рівні. Внаслідок всіх цих обставин, чехи мали змогу легше і швидше пристосуватись до життя в СРСР і навіть певним чином стати «своїми». Як підтвердження цьому маємо згадки про те, що серед чехів були члени компартії, які виступали на різноманітних місцевих зібраннях, а також організовували політичні гуртки для інших чехів [4, арк. 155].

Такий позитивний образ обумовлений ще й тим, що вони прийняли «правила» за якими жили робітники в СРСР: працювати понаднормово і виконувати роботу достроково (наприклад, зобов'язались завершити монтування мосту на місяць раніше, ніж за планом, що

вони і зробили, і як результат, були премійовані [4, арк. 155]). По суті, це означало, що чехи брали участь у «соціалістичних змаганнях» і, на відміну від тих же американців, з самого початку вірили в «соціалістичне будівництво» (або ж намагались справити таке враження).

Крім того, окрім роботи вони також проводили вільний час разом з місцевими, зокрема, є згадка про організацію спільних ігор у футбол [4, арк. 155]. У даному випадку не має значення як часто це відбувалось і скільки людей брало участь. Цей момент важливий тим, що він демонструє, що часом «інші» все ж таки могли успішно влитись у колектив.

Проте варто відзначити, що попри доброзичливі згадки про деяких іноземців, про них говорили все одно як про «інших», і ті лише на певний час могли відчувати себе «своїми» у радянському суспільстві: допоки вони працювали на будівництві і не йшли всупереч системи. Таке сприйняття іноземців зумовлене більшовицькою політикою, яка впливала на те, як сприймали робітників з різних країн і, відповідно, як про них говорили.

«Шкідницький елемент» як «інший»

Якщо іноземці здебільшого чітко виділялись серед населення СРСР, то наступна група, яка належала до категорії «інших» у радянському суспільстві, була не такою сталою і до неї в будь-який момент міг потрапити ледь чи не кожен робітник. Йдеться про «шкідницькі елементи». Ким же вони були? І чи справді вони були, чи це був черговий штучний більшовицький конструкт?

У спогадах Бориса Вейде, який брав участь у будівництві Дніпрогесу і чий мемуари були опубліковані у 2012 р., знаходимо уривок, де він чітко поділяє на дві групи тих, хто перебував на будівництві: «Наехало много народу: бывшие заключенные, бандиты, петлюровцы, воры всех мастей, бывшие белые офицеры, контрабандисты, священники, спекулянты, кулаки, каратели, сектанты, участники мятежей, аристократы и пр. Но больше всего было обыкновенных людей, простых, неприспособленных, стойких» [1, с. 47]. Як бачимо, у першій частині цитати він хоч і не називає їх «шкідницькими елементами», але по суті перелічує всіх, кого він вважав «іншими» в радянському суспільстві і які могли завдати шкоди, завадити «соціалістичному будівництву». У споминах, що розказані на «вечорах спогадів» немає такого великого переліку, як у Вейде, тут серед «шкідницьких

елементів» можна виділити три категорії: ті, хто напругу «ставав на заваді» успішному «соціалістичному будівництві»; ті, хто неумисно «заважав»; «махновці».

У першу групу можна віднести «злісних прогульщиків» та «псевдо ударників». Як згадує робітниця Доліна, про них активно писали в «Пролетарі Дніпробуду», оскільки під час монтажних робіт працювала виїзна редакція [4, арк. 168]. У повідомленнях, які публікувались, поіменно вказувалось, хто є винуватцем тих чи інших затримок, а точніше кажучи, ці повідомлення за формою були як звернення, наприклад: «Механик Рамковский, вы задержали соединение на 6 часов» [4, арк. 168]. Завданням таких звернень було спонукати конкретного робітника «виправитись» і працювати краще, як ударники. Доліна розповідала, що ці листівки випускали по кілька разів на день і вони швидко поширювались «буквально до станка»: «Запоздал машинист, не справился с работой десятник и уже о нем пишут, уже он фигурирует на странице прессы, а газету несут к нему» [4, арк. 168]. Якщо цих листівок дійсно було багато, то постає питання, як кілька людей з редакції так швидко дізнавались про «помилки» всіх робітників? Досить вірогідним видається, що була налагоджена система доносів. Франсуа-Ксав'є Нерар виділяє кілька причин, чому населення робило доноси один на одного: щоб зводити рахунки, захистити себе, захистити свої права [5, с. 292-301]. Проте ці причини більш характерні для періоду Великого терору. У даному випадку – це доноси, які писались з «виховною» метою, щоб «навчити» робітників працювати. І ті, хто їх писав, вірогідно, справді вірив у цю необхідність, ба навіть, вважав своїм обов'язком так робити.

Передовсім ці доноси стосувались тих, хто шкодив «соціалістичному будівництву» шляхом затримок робіт і невиконання планів, здійснюючи крадіжки, псувавши техніку тощо. Те, що виявлення та покарання «шкідницьких елементів» сприймалось у радянському суспільстві як обов'язок, можемо побачити на такому прикладі. Зокрема спогади робітниці Чернявської, яка працювала в ідальні для інженерно-технічних робітників, повністю присвячені саме цьому питанню: «Там попадались повара хорошие и плохие, были среди них настоящие вредители, например Луговенко. Я с ним вместе работала возле плиты, когда он сыпал песок, грязь, стекла в пищу. Раскрыла это дело повара Цислячка» [4, арк. 149]; «Затем был та-

кої случай – завербовали в Москве несколько поваров. Они хотели показать себя очень хорошими, но таскали муку, сало, жиры и т.д.» [4, арк. 149]. «Очень много вредителей было на фабрике-кухне, они срывали общественное питание» [4, арк. 149]. Ці уривки демонструють, що оточення навколо себе робітниця поділяла на дві категорії: хороші (тобто «нові радянські люди», які працюють на благо держави) і погані (тобто «шкідницькі елементи», які заважають будувати ідеальну державу і щасливе майбутнє). Варто також відзначити, як вона наголошує на тому, що попри всі дії «шкідницьких елементів» їх було викрито. Крім того, поняття «шкідницькі елементи» не виступає як щось абстрактне: навпаки ж, чітко вказуються прізвища цих людей. З одного боку, це очевидно, адже робітниця розповідала про людей, з якими була особисто знайома. Проте це характерно не лише для цих спогадів.

У споминах інших робітників також чітко вказуються імена «шкідницьких елементів». Одне з можливих пояснень цього віднаходимо у спогадах дніпробудівців: справа в тому, що оформлювались спеціальні дошки з фотографіями кращих ударників та «злісних прогульщиків» й їхніми характеристиками [4, арк. 153]. Ймовірно туди вписували також «псевдо ударників» і крадіїв. Крім того, їхні імена також могли згадуватись у публікаціях в пресі. У такий спосіб справи «шкідницьких елементів» набували швидкого розголосу. Це теж був один з методів «виховання» робітників: як наслідок, «передовиків» і «шкідницькі елементи» знали в обличчя, а їхні імена були на слуху. І в результаті цього перші мали би старатись працювати ще краще, щоб виправдати своє визнання, а другі – під впливом тиску свого колективу виправити свої «помилки».

Другою групою в категорії «шкідницьких елементів» були ті, хто «неумисно» зривав темпи «соціалістичного будівництва». Сюди могли зарахувати, наприклад, якщо керівник бригади ніби-то не міг, дисциплінувати своїх робітників. У спогадах знаходимо таку історію про одного чоловіка: «Наш ж.д. мастер Шкуро работал по 24 часа на путях, он всю душу отдавал производству, но он ослабил дисциплину в своих подчиненных, и в одно прекрасное время его пропустили в газете в отношении того, что надо следить за путями. Нужно сказать, что на тов. Шкуро это настолько повлияло, что он в то время растерялся. Если бы это был другой человек, то он плевательски относя

бы к этому, но поскольку Шкуро болел за производство и вдруг попал в газету, то пришлось в последствии парторганизации поднимать его дух и чуть ли не оправдывать. Парторганизация подняла его дух, но в то же время сказала, что бы он поднял дисциплину среди своих подчиненных. И он это сделал» [4, арк. 156]. Як наслідок, може здатись, що кожен в суспільстві перебував під контролем. Проте в даному випадку це не контроль, що здійснювався «згори», це слідкування один за одним, за кожним в колективі спостерігав, пильнував хтось інший. Цікавим також виглядає твердження про те, що парторганізація «підняла його дух». Що ж це могло означати? Ймовірно, відбулись якісь збори, де обговорювався цей випадок, і було прийняте рішення дати час на виправлення ситуації – стабілізації дисципліни. Робити таке припущення дозволяє останнє речення з тієї цитати. Воно є також дуже показовим, адже у такий спосіб демонструється «ефективність» радянських методів «виховання»: в результаті публічного обговорення недоліків роботи конкретного робітника він «виправився» і став активно брати участь у «соціалістичному будівництві».

Власне ставлення до публічної критики роботи висловлює у своїх спогадах робітниця Доліна: «Интересно отметить и то обстоятельство, что во всей нашей критике в газете, на собрании, на производственных совещаниях не допускались элементы личных счетов или склоки. Очень много ругались, критиковали друг друга, но только для того, чтобы улучшить постановку дела. Дрались по-большевистски» [4, арк. 168]. Як свідчить це й уривок, її ставлення передбачувано «правильне»: цілковита підтримка боротьби «по-більшовицьки», а відповідно й влади. Проте викликає певний сумнів її твердження про те, що критика ніколи не мала ніякого підґрунтя особистого ставлення. Звичайно, частина робітників під впливом пропаганди та ідеології дійсно вірила в необхідність публічного вказування на помилки («И замечательно было то, что подмечали друг у друга недостатки» [4, арк. 143]), проте в будь-якому колективі могли знайтись і ті, хто міг би використати це на свою користь. Хоча, звичайно ж, у споминах, розказаних «на «вечорах спогадів» певною формалізованою мовою, «по-більшовицьки», такі моменти не мали б звучати.

Ще однією категорією «шкідницьких елементів» на будівництві Дніпрогесу були «махновці». Ймовірно, так називали тих робітників,

що прийшли на будівництво з територій, де у 1918-1921 рр. діяв махновський рух. Щоб детальніше розглянути це питання, звернемося до розповіді дніпробудівця на прізвище Жидовченко: «Я работал на бетонном заводе, десятником. У меня была там одна бригада, кажется, человек 25 или 30. Это были чистые махновцы. Ну такие махновские настроения, что прямо дальше некуда, здешние вознесеновские доходило до того, что грозились: "Мы тебя уьем, мы тебя зарежем". Это потому, что я установил там строгую дисциплину, я им сказал: "Товарищи, пускай, я сегодня плохой, но после этого вы будете меня хвалить и сами научитесь так работать впоследствии". И действительно, так и получилось, что с моей бригады теперь все на довольно больших местах. Многие окончили разные курсы. Многие показали хорошие высокие образцы работы и научились производственной дисциплине» [4, арк. 129]. Тож поняття «махновці» використовували для означення певного типу поведінки: протизаконні чи кримінальні дії. Крім того, у зазначеній цитаті дуже помітними є стереотипи про те, хто такі «махновці» і штампи, як про них говорити: «справжні махновці», «махновські настрої». Проте останні три речення демонструють вже типову картинку, яку ми бачили в інших спогадах: в кінцевому результаті цих «робітників-махновців» все ж таки вдалось «перевиховати» і зробити з них «нових радянських людей». Це своєрідна характеристика говоріння «по-більшовицьки»: спочатку «інший» представлений як «шкідницький елемент», проте завдяки наполегливості колективу його поведінка стає «правильною».

Підсумовуючи, варто нагадати, що образ «іншого» у спогадах дніпробудівців, що прозвучали на «вечорі спогадів», постає у кількох категоріях: це зокрема, іноземці та «шкідницькі елементи». Образ іноземця як «іншого» використовувався владою як інструмент «виховання» «нової людини» для того, щоб вона «навчилась» вірити в «соціалістичне будівництво», СРСР і його переваги над «капіталістичним світом». А розгляд «шкідницького елемента» як «іншого» демонструє, що цей образ був передовсім штучним конструктом більшовиків, своєрідним методом побудови «нового суспільства», де всі помилки та невдачі «соціалістичного будівництва» можна пояснити «підступними діями» внутрішнього ворога. Дана стаття – це своєрідний початок для подальших досліджень образу «іншого» у спогадах робітників, адже залишаються відкритими питання про те,

як сприймали у радянському суспільстві, наприклад, «колишніх», священників, куркулів чи ти, хто має девіантні форми поведінки. У спогадах робітників також є згадки про них, і вони потребують глибшого аналізу, що можливо реалізувати вже в наступних розвідках.

Примітки

1. Вейде Б. Записки будівельника (1908-1935) / Упорядник Н.Швайба. – К., 2012. – 140 с.
2. Ігнатуша О.О. Американська консультація на Дніпробуді 1927-1933 рр. [Текст] / О.О.Ігнатуша // Історичні та політологічні дослідження: Науковий журнал. – Донецьк. - 2007. - №3-4. – С. 161-165.
3. Ігнатуша О.О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Ігнатуша Олександрович; Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – Запоріжжя, 2012. – 267 арк.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 995. – Оп. 28. – Спр. 44. – 169 арк.
5. Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928-1941). / Ф.-К. Нерар; [пер. с фр. Е. И. Балаховской]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 398 с.
6. Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917-1936 годы. М.: Издательский дом «Мир истории», 2003.– 296 с.
7. Стяжкіна О.В. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 295 с.
8. Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Панфиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 375 с.
9. Hellbeck J. Fashioning the Stalinist soul. The diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939 / Hellbeck J. Revolution on my mind: writing a diary under Stalin. – Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2006. – P. 77–115.
10. Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts // Russian Review. – Vol. 60, №3 (Jul., 2001). – P. 340–359.

11. Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. – Berkeley University of California Press, 1995. – 728 p.
12. Rasweiller Anne D. The generation of the power: the history of Dneprostoi. – New York: Oxford University Press, 1988. – 247 p.

Клименко О.М. «Другой» у воспоминаниях рабочих-днепробудовцев, 1920-е - первая половина 1930-х гг.»

Статья посвящена анализу образа «другого» у воспоминаниях днепробудовцев 1920-х - 1930-х гг. Сделана попытка продемонстрировать как население «училось» говорить о «социалистическом строительстве» «правильно», «по-большевистски». На основе воспоминаний рабочих о строительстве Днепрогэса рассмотрены особенности «припоминания» основных характеристик различных типов этого образа, в частности, иностранцев и «вредительских элементов».

Ключевые слова: Днепрогэс, иностранцы, «другой», «социалистическое строительство», «вредительские элементы».

Klymenko O. ««Other» in the memoirs of DniproHES workers, 1920s - the first half of the 1930s»

The purpose of the article is to analyze the image of the «other» in the memoirs of DniproHES workers 1920s - 1930s. The article shows how people in the USSR «learnt» to speak about «building of socialism» «correctly», «like a Bolshevik». Basing on the reminiscences of workers about the building of DniproHES, the features of «remembrance» of the different types of «other», including foreigners and «subversive elements», were examined.

Keywords: DniproHES, foreigners, «other», «building of socialism», «subversive elements».

Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії

Куліков В. О.

Розглядаються наукові дискусії про результати російської імперської індустріалізації, а також її вирішальні чинники. Показано, що суперечливість тенденцій російської індустріалізації спричинила поділ дослідників на «оптимістів» та «песимістів». Дослідники називають три рушійні сили російської індустріалізації – російський уряд, іноземний бізнес та російське підприємництво, але при цьому сперечаються про співвідношення їхніх ролей. Показано, що співвідношення рушійних сил індустріалізації суттєво змінювалось протягом останніх п'ятдесяти років існування імперії, тому зосередження на етапах індустріалізації впливало на висновки дослідників.

Ключові слова: індустріалізація, переваги відсталості, економічна історія, Російська імперія.

Питання про те, наскільки успішною була російська індустріалізація і якими були її рушійні сили, є, напевно, одним із найбільш дискусійних в історіографії економічної історії Росії другої половини XIX – поч. XX ст. Це питання набуло особливої актуальності в контексті вивчення причин революції 1917 р.: чи можливий був перехід до індустріального суспільства без політичних та соціальних потрясінь 1917 р. при збереженні імперської економічної системи? Чи могла б Росія зберегти темпи економічного зростання на початку 1910-х рр. і чи змогла б вона «наздогнати» Захід? Зрештою, чи була Російська імперія «білою вороною» в клубі найбільших економік світу напередодні Першої світової війни?

У цій статті подано огляд основних дослідницьких підходів та інтерпретацій щодо успішності російської імперської індустріалізації, а також її рушійних сил.

Розвиток російської економіки після 1880 р. був суперечливим. Так, після 1885 р. російська промисловість та економіка зростали високими темпами. Виробництво вугілля – основної паливно-енергетичної сировини, збільшилось втричі за період від 1885 до 1913 р.; Росія посіла шосте місце серед найбільших виробників вугілля у світі. Виробництво чавуну, заліза і сталі за цей же період збільшилось у дев'ять разів. Росія у 1913 р. була п'ятим найбільшим виробником чавуну, сталі та заліза у світі. Завдяки високим темпам приросту промисловості, Російська імперія стала п'ятою економікою за основними показниками економічного розвитку. 1913 р. російський ВВП досяг позначки \$265 млрд (в умов. міжн. доларах 1990 р.), що вдвічі перевищувало французький ВВП, і навіть дещо перевищувало показник Британії (без урахування колоній) – \$230 млрд. Хоча за розмірами ВВП Росія поступалась Німеччині (280 млрд) та США (517 млрд).

Незважаючи на очевидні успіхи розвитку російської промисловості після 1880 р., в 1913 р. Росія виробляла лише 12 % вугілля та 45 % чавуну від рівня Британії, 19 % вугілля та 45 % чавуну від рівня Німеччини, 88 % вугілля та 89 % чавуну від рівня Франції [2, с. 70]. Хоча доля Росії у світовому промисловому виробництві 1913 р. збільшилась із 3,4 % у 1881–1885 рр. до 5,0 % у 1896–1900 рр. та до 5,3 % у 1913 р., вона виробляла промислової продукції у 6,8 рази менше, ніж у США, в 3,0 рази менше, ніж Німеччина і в 2,6 рази менше, ніж Британія [12, с. 192]. Частка аграрного сектора в російській економіці 1913 р. становила більше 50 %, а близько 75 % населення були селянами [1, с. 25]. Зважаючи на це, деякі дослідники пишуть про «провал» царської індустріалізації [4, с. 2].

Розвиток російського залізничного транспорту – один із найважливіших факторів зростання важкої промисловості 1880-х рр., також відставав від країн Заходу. Незважаючи на високі темпи будівництва нових залізниць, завдяки чому Російська імперія станом на 1910 р. мала третю за довжиною рейок систему залізниць у світі, на 10 тис. жителів у Росії припадало 4,7 км залізниць, у той час як у Британії – 8,3 км, Німеччині – 9,3 км, Франції – 12,6 км і США – 43,6 км. [18, с. 731].

Попри високі темпи абсолютного економічного зростання у 1885–1913 рр., Російська імперія залишалася середньорозвиненою країною за показниками на душу населення. 1913 р. російський ВВП на душу населення становив у середньому \$1414, у той час як

загальносвітовий показник становив \$1543 (в умов. міжн. доларах 1990 р.). Російський ВВП на душу населення становив 20 % від швейцарського, 27 % від американського, 29 % від британського, 40 % від німецького та французького [10]. Порівняно низький показник російського ВВП на фоні західних країн при високих темпах приросту російської промисловості пояснюється високим природним приростом населення, що нівелював абсолютне зростання економіки у розрахунку на душу населення.

Низький показник ВВП на душу населення був фактором, що стримував розвиток промисловості. Невисока покупна спроможність населення спричиняла вузькість внутрішнього ринку, нестачу інвестиційних капіталів та необхідність звертання до іноземних інвесторів. Отже, з точки зору структури економіки та рівня доходу на душу населення, Росія навіть у 1913 р. була небагатою країною.

Суперечливість тенденцій російської індустріалізації спричинила поділ дослідників на «оптимістів» [15; 16 та ін.] та «песимістів» [3; 1; 4 та ін.]. Якщо перші фокусують увагу на динаміці процесів, то другі розглядають російську індустріалізацію у глобальному контексті, порівнюючи її показники зі світовими лідерами. Дослідник О. Гершенкрон зазначав, що «більшість робіт про Росію були написані оглядаючись на Британію як на зразок» [5, с. 146]. Проте виникає питання: які з країн початку ХХ ст. були ближче до «нормальності» – Росія з її середнім за світовими стандартами ВВП на душу населення і переходом до сучасного економічного зростання одночасно із більшістю європейських країн, чи Британія, що розпочала промислову революцію та сучасне економічне зростання на три чверті століття раніше? [15, с. 63]

Не менш запеклими є дискусії про характер індустріалізації. Як пов'язані індустріалізація та модернізація? Чи торкнулися модернізаційні процеси інституційних основ, чи вони звелись переважно до технологічних інновацій? Одні історики говорять про модернізацію як про загалом успішний, хоча і не завершений до 1917 р. процес [16, с. 11]. Інші ж вважають, що до кінця імперської доби в Росії не було створено «нормальних» економічних інститутів, в результаті чого бізнес доводилося вести в специфічному середовищі і пристосовувати під «правила гри» [3; 9, с. 21–22; 1, с. 16].

Відповідаючи на питання про чинники, що забезпечили індустріальний злет Росії в останні десятиліття імперської епохи, до-

слідники згадують три головні рушійні сили: російський уряд, іноземне підприємництво, а також російське вітчизняне підприємництво, при цьому сперечаються про співвідношення ролей. О. Гершенкрон вважав, що в умовах слабкого розвитку приватного підприємництва роль основного агента щодо прискорення економічного прогресу в країні взяла на себе російська держава [14, с. 77]. Крім того, користуючись «перевагами відсталості», розвиток промисловості в Росії значною мірою був обумовлений імпортом технологій і капіталів. Схожих висновків дійшов Т. Х. фон Лауе, який вважав індустріалізацію результатом економічної політики царського уряду [7, с. 262–263]. Схема Гершенкрона–фон Лауе виглядає наступним чином: російський уряд, занепокоений поразкою у Кримській війні, вирішив розпочати інтенсивне залізничне будівництво, для чого потребував рейки, паровози обладнання. Спонукаючи виробників переносити виробництво в Росію, уряд підвищив митні тарифи та вдався до адресної підтримки промисловців. Державні закупівлі обладнання для залізниць сприяли розвитку важкої промисловості, що дала поштовх для зростання супутніх підприємств і загалом сприяла розширенню ринку й економічному піднесенню. Проте індустріалізація відбувалася за рахунок села; політика «перекачування» коштів із села у промисловість призвела до збіднення села і зрештою спричинила революції 1905–1907 та 1917 рр.

З критикою цієї схеми виступив А. Кахан який показав, що лише дрібна частина бюджетних витрат в останній чверті ХІХ ст. спрямовувалася безпосередньо на розвиток промислового сектора. Навіть фінансування залізничного будівництва – головного фактора промислового злету 1880-х рр., здійснювалось за рахунок іноземних та внутрішніх позик, у той час як пряме бюджетне фінансування відіграло зовсім невелику роль [6, с. 466]. Не заперечуючи велике значення уряду в індустріалізації Росії, А. Кахан головним вкладом держави вважав розвиток транспортної мережі, стабілізацію рубля і профіцит зовнішньої торгівлі, а також стимулювання розвитку нових промислових галузей через протекціоністську тарифну політику [6, с. 460]. Тобто йдеться скоріше про створення сприятливих умов для розвитку приватного бізнесу, ніж про роль головної рушійної сили індустріалізації.

Скептично щодо тези про провідну роль держави в російській індустріалізації висловлювався дослідник Дж. П. Маккей. На його

думку, російський уряд зробив три важливі справи для розвитку промисловості: ввів протекціоністські мита, здійснив інтенсивне залізничне будівництво, а також проводив інформаційні компанії з метою привернути інвесторів [8, с. 7]. Однак практично всі великі корпорації (за винятком залізниць) були в приватній власності, держава не була значним інвестором (принаймні, якщо йдеться про прямі інвестиції). Навіть на залізничне будівництво – найбільш опікуваний урядом проект, держава витрачала не більше п'яти відсотків бюджету [8, с. 8, 9]. Роль локомотива індустріалізації Дж. П. Маккей відводив іноземному бізнесу. Уряд зробив важливу справу, створивши відносно сприятливі умови для ведення бізнесу, але саме іноземні підприємці, озброєні сучасними технологіями та організаційними навичками, їхали в Росію розвивати бізнес і заодно сприяли розвитку її промисловості. Дж. П. Маккей продемонстрував, що окрім прямих інвестицій та трансферу технологій, іноземний бізнес відіграв важливу роль посередника між внутрішніми заощадженнями та інвестиційними можливостями.

Росія приваблювала іноземних підприємців можливістю отримання великих прибутків, обумовленою великим ринком збуту, помірною конкуренцією, а також низькою заробітною платою і величезними природними багатствами країни. Внесок іноземного бізнесу в розвиток промисловості Росії був особливо важливим на першому етапі російської індустріалізації у 1880–1890-х рр., коли іноземні бізнесмени часто здійснювали пряме управління підприємствами, що їм належали в Росії. Однак Дж. П. Маккей визнав, що коли розпочалась друга хвиля імперської індустріалізації у 1908–1913 рр., великі російські банки отримали провідну роль в інвестиційних процесах; до того ж російські менеджери майже витіснили іноземців.

Проаналізувавши дані російського державного бюджету в контексті інших макроекономічних показників, П. Р. Грегорі дійшов висновку, що російський імперський уряд був не стільки інвестором економіки, скільки одержувачем доходу від економічного зростання [15, с. 39]. Розрахунки, зроблені П. Р. Грегорі, показали, що державні підприємства відігравали в Росії не більшу роль, ніж на Заході. Російські державні підприємства, за винятком залізниць, переважно являли собою комунальні підприємства або державні монополії, такі як горілчана монополія. Держава в Росії на початку ХХ ст. не

брала участі в економічному плануванні, а ціни на товари і фактори виробництва встановлювалися внаслідок ринкових механізмів. Тому, на думку П. Р. Грегорі, економіку Російської імперії можна віднести по суті до ринкової [15, с. 248].

Історики спростували також тезу Гершенкрона–фон Лауе про село як донора індустріалізації. П. Р. Грегорі поставив під сумнів тезу про системну кризу в аграрному секторі Росії на поч. ХХ ст. і показав, що попри серйозні інституційні проблеми рівень зростання російського сільського господарства був не нижчим за європейські країни. Полемізуючи з концепцією О. Гершенкрона про «пограбування села», дослідники П. Р. Грегорі, В. І. Бовикін та ін. стверджували, що індустріалізація проводилась в інтересах аграрного сектора й аграрних економічних еліт [15, с. 30]. Як зазначив В. І. Бовикін, «царський уряд, з одного боку, стримував процес розвитку капіталізму, щоб він не набув масштабів, які загрожують насильницькою ламкою поміщицького землеволодіння, а з іншого – вживав спеціальні заходи, що мали сприяти капіталістичній еволюції народного господарства в тій мірі, в якій це було необхідно для переведення поміщицьких латифундій на капіталістичні рейки» [11, с. 22]. Розвиток залізниці не тільки створив попит на продукцію важкої промисловості, але й відкрив нові перспективи розвитку сільськогосподарського сектора та економіки поміщиків, інтереси яких переважно захищало самодержавство [11, с. 26].

Говорячи про роль держави у російській індустріалізації, В. І. Бовикін загалом вказує на більш помітну роль держави на периферії Європи порівняно із Заходом. Він пояснює цей феномен тим, що такі країни, як Росія, «залучалися до розвитку світового капіталізму на все більш високих його стадіях», тому і функції держави ставали різноманітними: розвиток транспорту, залучення іноземного капіталу, а також форсування становлення окремих галузей промисловості [11, с. 21].

Дослідження російських істориків 2000-х рр. підтверджують сумніви щодо тези про державу як локомотив індустріалізації в Росії, але водночас спростовують тезу про виняткову роль іноземного підприємництва. Історик Ю. О. Петров зазначає, що емпіричні дослідження не підтверджують тезу О. Гершенкрона про провідну роль держави в проведенні індустріалізації шляхом бюджетного перерозподілу національного доходу. Держава відігравала важливу роль в економічному

житті дорядянської Росії, але навряд чи можна говорити про «насаджену» нею промисловість через перерозподіл податкових коштів. Однак Ю. О. Петров попереджає про небезпеку переоцінки ролі іноземного бізнесу. Автор підкреслює, що іноземний капітал був «важливим, але не визначальним фактором економічного розвитку Російської імперії», оскільки вітчизняний капітал зберігав лідируючі позиції в економічній системі країни [17, с. 3–13].

Таким чином, за словами В. І. Бовикіна, «схема Гершенкрона–фон Лауе не витримала іспиту емпіричних досліджень» [11, с. 18]. Низка досліджень показали, що роль держави в схемі Гершенкрона–фон Лауе була переоцінена. Деякі дослідники навіть висловлювали сумніви щодо правомірності використання терміна «промислово політика», оскільки заходи російського уряду в галузі промисловості, на їхню думку, скоріше нагадували набір ситуативних заходів, а не стратегічну програму дій [13, с. 100; 11, с. 24]. С. В. Воронкова вважає, що дії імперського уряду в промисловій сфері фактично зводилися до нарощування обсягів виробництва, у той час як політика індустріалізації передбачає наявність комплексу стратегічних заходів, що призводить до «стрибка» в індустріальному розвитку, подібно до випадку радянської індустріалізації [13, с. 100].

У контексті дискусій про вирішальний чинник російської індустріалізації важливим є урахування часового та територіального фактора. Держава в індустріалізації країни відіграла важливу роль на її початковому етапі, коли російський уряд часто виступав ініціатором заснування промислових підприємств, але згодом переважно обмежився ролями регулятора та важливого споживача промислової продукції, виробленої приватними фірмами. Роль іноземного бізнесу була особливо помітною в 1890-ті рр., коли іноземні компанії масово прийшли в Росію із прямими інвестиціями, технологіями та людським капіталом. У роки кризи, 1900–1903 рр., стратегія іноземного бізнесу змінюється: від прямого контролю промислового виробництва він переходить до фінансового контролю. Якщо в останній чверті XIX ст. російська промисловість розвивалася на основі запозичення й адаптації зарубіжної техніки і технологій, то на початку XX ст. вона за низкою галузей (паровозобудування, виробництво дизель-моторів і теплоходобудування, літакобудування) виходить на лідируючі позиції в застосуванні науково-технічних новацій до серійного виробництва. На початку XX ст. відбувається

заміщення іноземних фахівців-технологів та управлінців російськими спеціалістами.

При цьому на всіх етапах індустріалізації усі згадані вище фактори – держава, іноземний бізнес та російські підприємці – є ключовими елементами: іноземні капітали та технології були здатні працювати за умови створення російським урядом необхідних умов для їх адаптації. Водночас протягом усього імперського періоду як іноземні, так і російські промисловці спирались переважно на місцеві інженерні й робочі кадри, на їхні виробничі навички, знання та інтелект.

Не менш важливим є диференційований підхід щодо різних регіонів Російської імперії. Дискусії про особливості російської індустріалізації ведуться переважно на основі оперування агрегованими даними. Однак, беручи до уваги величезні розміри країни і нерівномірність економічного розвитку її регіонів, необхідне детальне вивчення історії промислового розвитку в масштабах окремих економічних районів.

Примітки

1. *Allen R. C.* Farm to factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution / R. C. Allen. – Princeton: Princeton U. Press, 2003. – 302 p.
2. *Broadberry S.* The Cambridge Economic History of Modern Europe: Vol. 2, 1870 to the present / S. Broadberry, K. H. O'Rourke. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 484 p.
3. *Carstensen F. V.* Economic Innovation in Imperial Russia and the Soviet Union: Observations / Carstensen F. V. Guroff, G // Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union. – Princeton, 1983. – P. 347–360.
4. *Cheremukhin A.* The Industrialization and Economic Development of Russia through the Lens of a Neoclassical Growth Model / A. Cheremukhin, M. Golosov, S. Guriev, A. Tsyvinski // The Review of Economic Studies. – 2017. – Vol. 84. – №2. – P. 613–649.
5. *Gershenkron A.* An Economic History of Russia / A. Gershenkron // The Journal of Economic History. – 1952. – Vol. 12. – №2. – P. 146–159.
6. *Kahan A.* Government Policies and the Industrialization of Russia / A. Kahan // The Journal of Economic History. – 1967. – Vol. 27. – №4. – 460–477.

7. *Laue T. H. Von Sergei Witte and the Industrialization of Russia / T. H. von Laue.* – NYC: Columbia University Press, 1963. – 360 p.
8. *McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913 / J. P. McKay.* – Chicago: University of Chicago Press, 2011. – 456 p.
9. *Owen T. C. Russian Corporate Capitalism From Peter the Great to Perestroika / T. C. Owen.* – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 272 p.
10. *The Maddison-Project* Maddison Project Database, 2013 version. Access: <http://www.ggdcc.net/maddison/maddison-project/home.htm>.
11. *Бовыкин В. И.* Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861-1900 гг. / В. И. Бовыкин // Экономическая история: Ежегодник, 2002. – Москва: РОССПЭН, 2003. – С. 9–35.
12. *Бородкин Л. И.* Дореволюционная индустриализация и ее интерпретации / Л. И. Бородкин // Экономическая история. Обзорение. Вып. 12 – Москва, 2006. – С. 184–200.
13. *Воронкова С. В.* Проблема исследования индустриального преобразования России в начале XX в. / С. В. Воронкова // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко, 93-107. – Москва: РОССПЭН, 2000.
14. *Гершенкрон А.* Экономическая отсталость в исторической перспективе / А. Гершенкрон; научн. ред. А. А. Белых; перевод с англ. А.В. Белых. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 534 с.
15. *Грегори П. Р.* Экономический рост Российской империи (конец XIX–начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / П. Р. Грегори. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 253 с.
16. *Мионов Б. Н.* Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. Т. 1. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. – 896 с.
17. *Петров Ю. А.* Россия в 1913 году: экономический рост // Наука и жизнь 2014. – № 7. – С. 3–13.
18. *Совет съездов представителей промышленности и торговли* Статистический ежегодник на 1913 год / Совет съездов представителей промышленности и торговли; Ред. В. И. Шарый. – С.-Петербург: [б.и.] 1913. – XXXII, 747 с.

Куликов В. А. Российская имперская индустриализация и дискуссия о её движущих силах в историографии

Рассматриваются научные дискуссии о результатах российской имперской индустриализации и её решающих факторах. Отмечено, что исследователи называют три движущие силы российской индустриализации – правительство, иностранный бизнес, а также российское предпринимательство, но при этом спорят о соотношении их ролей. Показано, что соотношение движущих сил индустриализации существенно менялось на протяжении последних пятидесяти лет существования империи, поэтому фокус на определенных этапах индустриализации влиял на выводы исследователей.

Ключевые слова: индустриализация, преимущества отсталости, экономическая история, Российская империя

Kulikov, Volodymyr Industrialization in the Late Russian Empire and its Key Factors in the Historiography

The paper analyses the scholarly discourse on the success of industrialization in the Late Russian Empire and its key factors. It demonstrates that the industrialization has been attributed to three main driving forces: the Russian government, foreign business, and Russian entrepreneurship. However, the significance and contribution of these actors have been a matter of debate. The paper argues that the weight of these actors showed considerable changes during the last fifty years of the Russian Empire. Consequently, the conclusions of individual researchers were largely influenced by their chronological focus, that is, which stage of the industrialization they analyzed.

Keywords: Industrialization, Economic Backwardness, Emerging Markets, Russian Empire

УДК 061.251:821.161.1-054.72«1920-1930»

Концепт масонства

в російській еміграційній літературі 20–30-х рр. ХХ ст.

Лашук Н.

У статті зроблена спроба проаналізувати основні концепції російської еміграційної публіцистики початку ХХ століття у вивченні масонського руху. Розглянуто погляди інтелектуального конклаву вихідців з Російської імперії, що становлять ґрунтовну основу в суспільно-політичних дискусіях щодо проблеми «вільних каменярів» Російської імперії.

Ключові слова: масонство, еміграція, лібералізм, ложа, «вільні каменярі».

Російська інтелектуальна еліта, яка опинилася за кордоном після приходу до влади більшовиків, не оминула поза увагою масонське питання в імперії. Нестабільна політична ситуація, революції, активне процвітання різних таємних товариств, оприлюднення славнозвісних «Протоколів сіонських мудреців» стали рушійним фактором до визначення різних дефініцій братства «вільних каменярів» представниками просвіченого конклаву в найбільших центрах першої хвилі російської еміграції.

Ця проблема знайшла деяке висвітлення в історіографії. Публіцист М. Назаров в 90-х рр. ХХ ст. у своїй праці «Миссия русской эмиграции» частково торкається питання еміграції і масонства, використовуючи відповідні джерела та англomовну історіографію, які наполягають на версії про «жидомасонську змову», однак досить поверхово торкається еміграційних масонознавців [11]. До того ж робота носить публіцистичний характер, звідси й зрозумілий інтерес автора лише до обмеженого кола джерел промонархічного спектру для пропагування альтернативної історії конкретного періоду.

На сьогодні відсутні комплексні роботи, які б торкалися питання російського масонства в інтелектуальних дискурсах еміграційної літератури, окремі епізоди цієї проблеми повсякчас зустрічаються

у радянських та пострадянських істориків російського масонства.

Джерельну базу розвідки складають наукова та публіцистична література еміграційної російської просвіченої еліти щодо масонського питання, а також наративи та джерела особового походження.

Варто відзначити, що у 20–30-х рр. ХХ ст. в ході вивчення масонства в еміграційному колі інтелігенції виділяється декілька напрямів. Перший з них – літературно-філософський, найбільш розповсюджений в європейських центрах російської еміграції (Берлін, Париж): масонство розглядалося через призму філософських категорій, підкреслюються здобутки видатних масонських діячів. Так, наприклад, російський публіцист В.А. Розенберг 1923 р. в Берліні видав працю «Н.И. Новиков: Подвижник русской книги», особливо підкресливши визначні здобутки в області російської друкарської справи адепта «королівського мистецтва» [14].

На початку 20-х рр. питанням масонства починає цікавитися релігійний філософ М. Бердяєв. В процесі рефлексії щодо інтересу еміграційної преси до масонства дослідник доходить висновку, що цей інтерес виключно емоційний і викликаний, насамперед, появою «Протоколів сіонських мудреців», які легко могли затьмарити уми російського суспільства. М. Бердяєв чи не вперше в еміграційній літературі говорить про страх перед революцією російських інтелігентів і роздування страстей концептом «жидомасонства» та антисемітською літературою на користь політичним маніпулянтам. Концепція масонства, на думку філософа, як «світового зговору проти християнства», «церкви сатани» створена «католиками правого спектру» [2, с. 183]. Він наполягає на тому, що думка про жидомасонство не виникла на теренах Російської імперії, а була запозичена зі сторінок іноземної католицької літератури, однак особливістю російської публіцистики стало пристосування її чорносотенними виданнями до антисемітської пропаганди. Автор маніфестує низький рівень освіченості російського суспільства щодо осягнення тих тенденцій, притаманних для католицького історіописання, тому правди не слід шукати ні тут, ні там [2, с. 183].

Однак для М. Бердяєва, масонство – це філософська субстанція розуміння людини, яка не має однієї форми та яку використовують всі організації, всі партії для здійснення своїх цілей, як злих, так іноді і добрих: «только этим можно объяснить,

что в разное время и в разных местах масонство окрашивается в разный цвет. Было масонство мистическое и масонство резко атеистическое, масонство правое и масонство левое, в нем участвовали цари и революционеры <...> вокруг него группируются левые и свободомыслящие буржуазные элементы, представители буржуазного, прогрессистского гуманизма» [2, с. 186–187].

Російський письменник і журналіст М. Осоргін вступив в італійську масонську ложу 1914 р., і тому з «вільними каменярами» Російської імперії він не був пов'язаний. Для М. Осоргіна масонство – це душевний стан людини, яка прагне пізнати істину, знаючи, що істина недосяжна. Братство «вільних каменярів» – організація людей, що вірять в прихід більш досконалого людства. Шлях до цього лежить через самовдосконалення за допомогою братського спілкування з обраними і роботи над собою: «Значит – познай себя, работай над собой, помогай работе над собой другого, пользуйся его помощью, умножай ряды сторонников этой высокой цели. Иначе – союз нравственной взаимопомощи» [13]. М. Осоргін був повністю проти привнесення в масонство політики, для нього масонство – це, перш за все, моральні пошуки людини. У романі «Вольный каменщик» письменник розповідає про емігранта, звичайну людину, життя якої проходить у буденних сірих тонах, однак все змінюється коли герой роману – Єгор Єгорович Тетьохін, вступає до французької масонської ложі, «из мира векселей и страховых полисов, из мира кисейкой прикрытой лжи, из мира ужасной тоски по горним высотам в мир загадок и тайных символов, в мир детской веры в совершенного человека, в созвучие микрокосма с макрокосмом, в соборное слияние творческих воль» [13]. Для М. Осоргіна масонство – це знову ж таки філософська категорія, розуміння буття через символіку та давні містерії братства.

Таким чином, літературно-філософський напрямок займав відповідне місце в суспільно-політичних дискусіях еміграційних кіл російської інтелігенції, доволі ігнорований як сучасниками, так і російськими історіографічними студіями, однак дуже цікавий, із зовсім новим поглядом на проблему масонства в Російській імперії, не заангажований ідіомою «жидомасонської змови».

Другий напрям розуміння ролі братства «вільних каменярів» – політичний, де масонство тлумачилося виключно політичними категоріями. Цей напрям дихотомічний, поділяється на декілька

течій. В політичному сенсі трактувалося масонство в академічних студіях прибічників білого руху, чорносотенній публіцистиці та у православній літературі.

Масонський рух, до якого входили переважно ліві політичні сили, після приходу до влади більшовиків припинив своє існування. Слід зазначити, що масонство, яке об'єднувало в своїх лавах представників прогресивної інтелігенції не сформувалося в конкретну політичну організацію, до кола «вільних каменярів» входили представники різних партій лівого спектру, що не давало змоги згуртуватися під гаслами єдиного політичного союзу. Масонство, яке без сумніву набуло популярності та консолідувало інтелігенцію проти єдиного ворога у вигляді монархічного режиму на початку ХХ ст., виявило свою неіездатність під час боротьби різних ліберальних напрямів з початком революційних подій. Однією з причин, на нашу думку, може бути закритість і виключність ордену, інсайдерами якого могли стати лише «обрані», високоосвічені діячі імперії, політична ж програма лівих в більшості опиралась на масовість, простих людей, в цьому сенсі аристократичне масонство не могло бути іездатним.

Думки еміграційних кіл щодо масонської діяльності досить хаотичні. Звернемося до політичних діячів, які в тій чи іншій мірі мали відношення до масонського середовища. Відомий російський політик, історик і публіцист П.М. Мілюков, який не входив до масонської ложі, про що в своїх спогадах зазначає масон В. А. Оболенський [12, с. 449], хоча в правих колах та еміграції цим питанням доволі часто спекулювали, відносячи його до адептів братства, цікавився масонством.

Публіцист достатньо раціонально проаналізував суть політичного «королівського мистецтва»: «большинство в нем составляли открытые приверженцы кадетов и социалистических партий». Думки П.М. Мілюкова еволюціонували: якщо на початку 1910-х рр., під час розквіту масонської традиції на теренах імперії, політичний діяч говорив про силу масонського колективу, де можна втратити свою індивідуальність, зовсім інший погляд був у нього щодо подій 1917 р., коли масонство ледь підтримувало свою життєздатність як формальна коаліція лівих лібералів і правих соціал-демократів.

Насторожує думка П.М. Мілюкова про силу колективу щодо масонства початку ХХ ст. По-перше, масонство є філософією обраних, людей, які за масонськими містеріями змогли пройти всі ритуали посвяти до цього виключного ордену. По-друге, ідея масонства як надпартії та коаліції пролівих сил, враховуючи перший принцип, автоматично стає утопічною. Як зазначає сам П.М. Мілюков: «Она имела смысл только при организации контактов левых либералов и правых социал-демократов, поскольку формально они следовали курсу своих партий, а реально боролись за коалицию, представляя собой негласную центристскую партию, противостоящую их собственным партиям. Это придавало смысл остаткам масонской традиции до октября 1917 г.» [10].

Як бачимо, масонство, яке яскраво вибухнуло на початку ХХ ст. і стало ідейним центром лівих, не змогло стати конклавом або своєрідною центристською партією для подальшої боротьби за конституційні прагнення політичної еліти, яка представляла тодішній масонський рух. Скоріш за все, високоосвічена інтелігенція добре розуміла причини такого стану речей, для простого люду масонський союз став «політичним франкенштейном», незрозумілою сполукою різних політичних партій, які протидіяли одна проти одної в Державній Думі, а потім збиралися на гучні святкування у масонській ложі. Однак фактично, він дійсно був незрозумілим в подальшій логіці дій, тому що був національно модернізованим під виклики соціально-політичних проблем в Російській імперії, а це, на нашу думку, пояснює, чому, на відміну від англомовних суспільно-політичних дискурсів, в яких відкрито лунають обряди і символіка братства «вільних каменярів» та їх трансформація на початку ХХ ст., в російських дискусіях освічена еліта майже не цікавилася такими питаннями, тому що масонство втратило свою головну роль як таємного братства та намагалося (в подальшому цей експеримент виявився невдалим) трансформуватися в єдину проліберальну політичну організацію. Відкритим залишається питання, чому політичні діячі, розуміючи хибність такого стану речей, все ж таки наважились на політичну домовленість, адже логічніше було б залишити масонству ідейну функцію, не включаючи його в практичну діяльність.

Зазначимо, що подекуди і в європейських еміграційних центрах лунали негативні оцінки щодо братства «вільних каменярів». Протилежно до літературно-філософського розуміння масонства,

пропагуючи його політичний сенс, виступає публіцист М. Скринніков, який 1921 р. видає в Парижі працю «Масонство?», в якій намагається пояснити суть і діяльність цього таємного товариства. Автор аналізує європейську історію масонства і говорить про його величезну силу як таємної надурядової організації, приводить численну кількість прикладів в яких нібито була замішана «третя сила» та бачить у всій світовій історії масонський слід. М. Скринніков не може знайти іншого пояснення багатоміліонного існування масонських лож, в які входили найрізноманітніші представники інтелектуальної еліти, окрім потаємного верховного впливу ролі масонства [16, с. 41]. Однак автор часто приписує політичні діяння «вільним каменярам» без будь-яких доказів, лише спекулюючи на болючих для російського читача темах. М. Скринніков впевнений в причетності масонства до більшовизму в Росії, а також революції. Вражають висновки автора, в яких він зазначає, що масони – «добрі люди», тому що інших «королівському мистецтву» і не потрібно, однак саме масонство – так і залишається загадковим у своїх намірах [16, с. 43].

На початку 30-х рр. публіцист М. Світков (Ф. Степанов) видає брошуру «Масонство в русской эмиграции», в якій найцікавішим став список російських масонів. За майже століття в масонознавчій літературі цей список декілька разів переглядався та оскаржувався власне за неправдивість та включення до лав adeptів масонства багатьох представників більшовиків без надійних доказів [15]. На нашу думку, таку хибну помилку автор міг допустити навмисне, використовуючи прийом підміни понять задля відвернення уваги від власне масонства до «більшовицько-жидомасонської змови».

Найбільшим еміграційним центром, де масонство розглядалося в його політичному відтінку, був китайський Харбін – оселення значної частина військових діячів Білого руху. На початку 1920-х рр. російський філософ і публіцист І.О. Ільїн в листуванні з одним із лідерів білого руху, генералом П.М. Врангелем висловлює бажання написати книгу про неабиякий вплив на «хвору» Росію масонства та шкоду, яке воно може спричинити російському монархізму [6]. Однак, на відміну від чорносотенних публіцистів, І.О. Ільїну був притаманний академічний стиль викладу матеріалу, він добре розумів сильну політичну роль масонства та не опускався до підміни понять, якими спекулювали Марков, Лукін та інші чорносотенці. Саме І.О. Ільїну належить думка про спекулювання юдофобством в чорносотенній

публіцистиці, а останню автор називає «проклятием и гибелью» для Росії.

Слід зазначити, що чорносотенні публіцисти часто використовують метод підміни понять, акцентуючи увагу читача на питаннях, які викликають глибокі емоційні переживання. Наприклад, російський політик правих поглядів, публіцист, письменник М. Марков акцентує увагу на біблійних мотивах, змішуючи біблійну історію боротьби добра зі злом і політичну термінологію. Кульмінаційно, автор приводить читача до висновку, що світла, чиста віра – це віра християнська, віра любові і доброго діяння. А темні, злобні культури незмінно ховалися в землю, в підземеллях «творились элевзинские таинства, во мраке приносились отвратительные жертвы Бафомету, в потемках и под покровами заклатья происходят ритуальные радения франк-масонов» [9, с. 5–6]. Тобто, масонство охарактеризоване політичною термінологією, тлумачилось в негативному релігійному сенсі.

Митрополит Антоній (Храповицький) називає масонство «лжеучением», яке являється одним із самих шкідливих [1, с. 1]. Масонство є таємна інтернаціональна сила у боротьбі із Богом, з християнством, з Церквою, з національною державністю і особливо державністю християнською. В цій організації перше місце за силою впливу і значенням належить єврейській нації, якій притаманне богоборство з дня розп'яття Христа Спасителя. Масонство – непримиримий ворог християнства. Воно ставить своєю метою розвал Церкви, війну зі всіма релігіями, і організацію революцій у всьому світі. Братство «вільних каменярів» є ворог, однак митрополит Антоній називає поряд з масонством ще одного ворога – республіку, тобто знову відбувається гра слів, де «королівське мистецтво», так чи інакше, веде і політичну, і релігійну боротьбу [1, с. 2].

Також публіцист звинуватив масонів у знищенні Росії, мається на увазі прихід до влади більшовиків, до чого начебто масони доклали неабияких зусиль: «Все принципы, все методы, которые большевики применяют для разрушения России, очень близки масонским» [1, с. 5]. Слід зазначити, що більшовики не цуралися і часто самі визнавали допомогу братства «вільних каменярів» в утвердженні соціалістичних ідеалів, що не підтверджується конкретними історичними фактами і більше схоже на політичну демагогію.

В подібних ракурсах розглядали масонство Г. Бостуніч, В. Лукін [3, 8]. Російській публіцист В. Лукін [8] намагався проаналізувати

сенса масонської символіки, через яку неодмінно можливо пізнати всю істинність цієї організації. Автор наголошує, що ні в одній політичній, релігійній чи будь-якій системі символи не грають такої колосальної ролі, як у масонстві. В. Лукін досить детально характеризує основні масонські символи різних систем. Так, наприклад, найпростіший символ братства – циркуль з кутником автор пояснює як символ всесвітнього масонства або вічності та символ закону і совісті. Слід зазначити, що його дослідження є досить ґрунтовним для того часу, однак просякнуте низкою звинувачень в політичних і містичних діяннях «королівського мистецтва», чим і поступається англійським публіцистичним працям того часу.

Публіцист В. Іванов написав декілька праць з історії масонського руху [4–5]. Вже на початку своєї книги «Русская интеллигенция и масонство» автор присвячує її політичним діям Росії та пропонує звернути увагу на ті проблеми, які він піднімає. Публіцист зазначає, що крах Російської імперії відбувся виключно через гру інтелігенції в таємні братства.

В дискусію, виступаючи на захист «королівського мистецтва», вступає публіцист А. Клізовський, який написав відповідь В. Іванову на звинувачення проти масонства. Автор зазначає, що ярлики «шарлатани», «шпіони» не адекватно введені щодо братства «вільних каменярів», адже до масонства входили представники найвищих кіл російської культури, що не можна так легко ігнорувати. А. Клізовський пояснює таку активну агітацію в бік «жидомасонського зговору» чорносотенною пресою тим, що і масони і євреї намагалися нібито захопити в свої руки владу над світом всіма доступними способами (через капітал, друкарську справу, школу та інші) [7, с. 4]. Однак такі звинувачення не завжди виправдані, а інколи досить перебільшені.

Таким чином, можна зробити висновок, що масонське питання не залишилося поза увагою в російській еміграційній літературі, як бачимо, воно амбівалентно трактувалося російською освіченою спільнотою: як філософська субстанція у колі представників наукового осередку, а також в частині публіцистики крізь спектр ефімізму «жидомасонської змови» та всесвітнього єврейського панування. Різні визначення поняття масонства говорять про його неоднорідність та хаотичність руху «вільних каменярів» на теренах імперії. Однак, вже у 20-х рр. ХХ ст. існували різні дефініції

щодо ролі братства в суспільно-політичному житті Росії. Належної уваги заслуговують академічні студії, де питання масонства інтелектуальний конклав намагався винести на науковий рівень, не зводячи його лише до політичних маніпулювань та антихристиянських тем. Така пильна увага еміграційної, в першу чергу, публіцистичної літератури до проблеми масонства, його неоднозначних оцінок свідчить про те, що воно займало не останнє місце в історії Російської імперії початку ХХ ст.

Література:

1. *Антоний (Храповицкий)*, митрополит Киевский и Галицкий. Послание о масонстве / А. Храповский. – Чернигов, 1993: Редакция русского православного журнала «Вера и жизнь». – 7 с.
2. *Бердяев Н.* Жозеф де Местр и масонство / Н. Бердяев // «Путь» – №4. – июнь–июль. 1926. – С. 183–187.
3. *Бостунич Г.* Масонство и русская революция / Г. Бостунич. – Москва: «Витязь», 1995. – 137 с.
4. *Иванов В.* Православный мир и масонство / В. Иванов. – Житомир.: СМП «Житомир-РИКО-ПРЕСС-РЕКЛАМА», 1995. – 93 с.
5. *Иванов В.Ф.* Русская интеллигенция и масонство. От Петра Первого до наших дней / В.Ф. Иванов. – М.: ФонДИВ, 2008 – с. 536.
6. Из переписки И. А. Ильина с П. Н. Врангелем. И.А. Ильин – П.Н. Врангелю. 4 октября 1924 г. [электронный ресурс] // Сайт «Русский Обще-Воинский Союз». – Режим доступа: <http://rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=240> – 14.11.2016.
7. *Клизовский А.* Правда о масонстве: Ответ на книгу В.Ф. Иванова «Православный мир и масонство» / А. Клизовский. – Рига: Виеда, 1990. – 32 с.
8. *Лукин Ю. Н.* В мире символов / Ю.Н. Лукин. – Харбин, 1936. – 47 с.
9. *Марков Н. Е.* Война темных сил / Н.Е. Марков. – Париж: Издательство Светлейшаго Князя М. К. Горчакова “ДОЛОЙ ЗЛО”, 1928. – 456 с.
10. *Милуков П. Н.* Воспоминания (1859–1917) / Под редакцией М. М. Карповича и Б. И. Элькина. 1-2 тома. – Нью-Йорк, 1955. – Том 1. – 438 с.

11. *Назаров М. В.* Миссия русской эмиграции / М. В. Назаров. – Москва: «Родник», 1994. – 416 с.
12. *Оболенский В. А.* Моя жизнь. Мои современники / В. А. Оболенский. – Париж: YMCA-PRESS, 1988. – 754 с.
13. *Осоргин М.* Вольный каменщик: Повесть. Рассказы / Предисл. О. Ю. Авдеевой и А. И. Серкова. Подготовка текста О. Ю. Авдеевой. Комм. А. И. Серкова. – М.: Моск. рабочий, 1992. – 336 с.
14. *Розенберг В. Н. И.* Новиков: подвижник русской книги / В. Розенберг. – [Нью-Йорк]: Ymca press, 1923. – 80 с.
15. *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции (к 1 января 1932 г.) : сост. на осн. мас. документов. – Париж: Libre Parole, 1932. – 32 с.
16. *Скрынников Н.* Масонство? / Н. Скрынников. – Париж: А. Белокопытов и К^о, 1921. – 43 с.

Лашук Н. Концепт масонства в российской эмиграционной литературе 20-30-х гг. ХХ ст.

В статье сделана попытка проанализировать основные концепции российской эмиграционной публицистики начала ХХ века в изучении масонского движения. Рассмотрены взгляды интеллектуального конклава выходцев из Российской империи, которые составляют фундаментальную основу в общественно-политических дискуссиях по проблеме «вольных каменщиков» Российской империи.

Ключевые слова: масонство, эмиграция, либерализм, ложа, «вольные каменщики».

Lashuk N. Freemasonry concept in the Russian emigratory literature of the 20-30th of the XX century

The article examines the problem of the freemasonry, illuminated on pages of periodicals beginning of the twentieth century and characterized the public debate over the issue of «freemasons» of the Russian Empire in the literature of emigration.

The author makes an attempt to review the schema of publicism analysis of this intellectual heritage.

Keywords: Freemasonry, emigration, liberalism, Lodg, «Freemasons».

Тарас Шевченко і доля «малоросійського проекту» XIX ст.

Наумов С. О.

У статті дається характеристика «малоросійського проекту»; розглядаються його вплив на Тараса Шевченка, відображення ідей «малоросійського проекту» у творчості поета, роль Т. Шевченка у творенні альтернативного «українського проекту».

Ключові слова: Тарас Шевченко, націотворення, «національний проект», «малоросійський проект».

Мабуть, кожен, хто береться за написання тексту, присвяченого Тарасові Шевченку, мимоволі відчуває особливу відповідальність. Справа не тільки в незаперечній для українців геніальності поета, а й у його неймовірній популярності і «відомості». Про останнє свідчить хоча б кількість написаного про Т. Шевченка: для прикладу, найновіший бібліографічний покажчик «Історична Шевченкіана», де зібрано інформацію про «книги, статті, публікації з періодичних та продовжуваних видань, наукових збірників, матеріалів конференцій, надрукованих в Україні та за її межами українською та російською мовами за період з 1842 по 2015 рік», з доповненням про видання іноземними мовами з фонду Національної історичної бібліотеки України та Інтернет ресурси, містить 4 804 позиції [11, с. 3]. «Уже для багатьох поколінь українців – і не тільки українців – Шевченко значить так багато, що сама собою створюється ілюзія, ніби ми все про нього знаємо, все в ньому розуміємо, і він завжди з нами, в нас», – писав у цьому зв'язку І. Дзюба. І тут же уточнював: «Та це лише ілюзія. Шевченко як явище велике і вічне – невичерпний і нескінченний» [6, с. 288].

З цією невичерпністю пов'язана ще одна особливість сприйняття Тараса Шевченка в українській свідомості: він завжди актуальний, причому одночасно для дуже різних потреб і суспільно-політичних

сил. Більше того, кожна епоха являє «свого» Шевченка, з одного боку, віддаючи данину багатомірності його духовної спадщини, а з іншого – нещадно й не завжди коректно експлуатуючи її у власних цілях (О. Забужко делікатно означає це явище як «функціональне шевченкознавство» [9, с. 6]). Власне, так повелося ще за його життя, і вже пізніший сучасник Великого Кобзаря М. Драгоманов відзначав, що всі, «хто бравсь писати про нього перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилось про українського кобзаря» [8, с. 327]. При відзначенні 100-річчя з дня народження поета на це вказував Д. Донцов: «Знову старають ся почитателі великого поета зробити його таким, яким вони-б охоче його бачили і яким він ніколи не був... Кожний намагаєть ся вбрати його в свій власний кожух, кожний з апльомбом заявляє, що як-би Шевченко був жив, то був би певно “з нами”...» [7, с. 5].

Під цим кутом зору перед сучасним дослідником Шевченкової творчості та громадської діяльності постає справді непросте завдання: як знайти нові підходи й перспективи, поєднати «вічне» і «модне», ідеї XIX і XXI століття, уникнувши при цьому кон'юктурщини, вульгаризації, фальшивої патетики.

Одним із традиційних напрямків історичних студій, присвячених Т. Шевченку, є дослідження його впливу на розвиток українського національного руху, процес українського націотворення. Проте досі, схоже, не робилося спроб поглянути на цю проблему крізь призму популярної в сучасній націоналістичній теорії «національних проектів». «Національний проект» змістовно виглядає як процес створення певною соціальною групою нового образу, нового уявлення суспільства про себе (як про націю) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. Стосовно реалій «доби Шевченка», тобто Наддніпрянської (підросійської) України XIX століття, найчастіше говорять про два тогочасні «національні проекти», які конкурували між собою, – український (тут із праць останніх років варто відзначити дослідження В. Венгерської [1]) і «великої російської нації» (найбільш вичерпно ця боротьба відображена у працях О. Міллера [15; 16; та ін.]), хоча ними справа не вичерпувалась [див., напр.: 4].

На нашу думку, звернення лише до цих «проектів» недостатнє. По-перше, в такому випадку йдеться про сформовані «проекти»,

тож фактично поза полем зору залишається ембріональна фаза «національних проєктів», коли їхні параметри тільки починали вимальовуватись. Крім того, можна висловити припущення про існування специфічного різновиду суспільних «проєктів», пов'язаних з національним питанням. Він трапляється в ситуації з достатньо високим рівнем подібності/спорідненості домінантних і домінованих етносів, коли останні усвідомлювали своє підпорядковане становище, але сприймали його як доволі комфортне, релевантне, в чомусь навіть виграшне.

Ці дві обставини, застосовані щодо історії українських земель, які перебували у складі Російської імперії, слугували підставою для виокремлення «малоросійського проєкту» – відповідно як до найбільш поширеної назви/самоназви цих земель та місцевого населення (Малоросія – малороси), яких він стосувався, так і до змісту самого проєкту [докл. див.: 17]. «Малоросійський проєкт» в даному випадку розуміється як уявлений «образ» Малоросії (сукупність уявлень та ідей щодо минулого, становища і перспектив українських земель та їх населення у складі Російської імперії), сформований у межах національного дискурсу з відповідним зосередженням на питаннях етнокультурного, націотворчого характеру; процес його творення та суспільної імплементації.

Генетично «малоросійський проєкт» тісно пов'язаний з тією версією розв'язання «малоросійського питання» (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати «старшинсько-шляхетським проєктом» XVIII ст. За змістом і характером «старшинсько-шляхетський проєкт» був консервативним, політичним і становим. Іншим джерелом «малоросійського проєкту» була «некозацька», властива передусім частині православного духовенства, так би мовити, русоцентрична суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця XVII-XVIII ст. (починаючи з «Синописа» 1674 р. [12, с. 141-144; 13, с. 59]). Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія,

історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості велико- і малоросів та обстоюючи потребу їх єднання.

По мірі «згасання» козацької автономії та надії на її відродження на межі XVIII-XIX ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання. Безсумнівність належності до імперії та «російського світу», безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного «проєкту». Іншою його складовою були пам'ять про славне минуле без жодної проєкції на сучасність та «малоросійський сентимент» – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. «Імперська» та «малоросійська» складові нерозривно присутні в малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав, історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії «малоросійського проєкту».

Втім, «гармонія» цих двох начал практично відразу стала підриватися на психологічно-побутовому ґрунті. Новоявлені малоросійські патріоти імперії, інтенсивність контактів яких з російським суспільством унаслідок реформ останньої чверті XVIII ст. істотно зросла, далеко не завжди відчували себе рівними чи «своїми», а свої символічні цінності – визнаними. Це влучно підмітив і, мабуть, відчув на собі Ю. Венелін, який був прихильником концепції «великої російської нації» [15, с. 60]. Відомий сарказм Ю. Венеліна з приводу «іншування» «малоросів» «великоросами» («и в самом деле, можно ли человека почесть своим, который не носит красной или цветной рубашки, называет щи борщом и *не гаварит харашо, а добре!*») свідчить про гостроту сприйняття цього явища «малоросами» і його поширеність, причому, не лише серед простолюду («бородачів»), а й поміж культурних еліт [2, с. 792].

Як наслідок, в освіченому середовищі мало- і великоросів у 1830-х роках розгорілася доволі гостра суспільна полеміка з питань культурного характеру, щодо «малоросійських» цінностей і претензій. Назва цитованої праці Ю. Венеліна («О споре между южанами и северянами насчет их россизма»), написаної саме в той час, вдало віддзеркалює якраз сутність, зміст цієї полеміки. В даному випадку вона стосувалася вже не станових прав малоросійської еліти, її чеснот і заслуг перед російським престолом (що було характер-

ним для малоросійської літератури другої половини XVIII – початку XIX ст.), а проблем історії, походження, етнокультурної специфіки і «статусності» двох, за тогочасною термінологією, «племен». Паралельно розгорталися запеклі дискусії з приводу «малоросійського нареччя/язика» та його претензій на статус повноцінної літературної мови. Звернення до означеного предмету було немислиме в рамках «старшинсько-шляхетського проекту» (де мова не фігурувала серед символічних цінностей, збереження яких видавалось актуальним) і виразно засвідчує засадничу відмінність між ним та «малоросійським проектом», тяжіння останнього до національного дискурсу. Наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. полеміка, яка до того велася здебільшого на приватному рівні, почала набувати публічного, а отже, суспільно значущого характеру, масштаби її істотно зросли.

Посилення негативних оцінок на адресу української мови й літератури певною мірою було пов'язане з загальною ситуацією в російському суспільстві, а саме піднесенням патріотичних і націоналістичних (в широкому сенсі) настроїв, що підігрівалися офіційною політикою. В її основу в 1830-х роках було покладено відому уваровську тріаду, базовану, зокрема, на російській національній ідеї [3; 10, с. 339-374; 20]. Започаткована «націоналізація» громадської сфери, культури й політики, деклароване вибудовування їх на «істинно русских началах» ставили малоросів перед проблемою вибору, з'ясування своєї причетності / непричетності до цього й «русскости» взагалі.

Однією з відповідей на цю проблему стало народження «українського проекту», яке припало на 1840-і роки і знайшло відображення насамперед у творчості П. Куліша й Т. Шевченка, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Український націоналізм постав як один із варіантів відповіді на «малоросійське питання» і в цьому сенсі був продовженням «малоросійського проекту». Проте з точки зору її змісту, який кардинально відрізнявся, «український проект» виступав як заперечення свого предтечі.

У більшості освічених малоросів новонароджена ідеологія українського націоналізму тоді не знайшла підтримки, вони залишилися відданими традиційним цінностям «малоросійського проекту». Останній з виникненням «українського проекту» почав відігравати іншу суспільну роль, ніж раніше. З предтечі «українського

проекту» він поступово перетворився в знаряддя боротьби проти нього. У певному сенсі, як частину проекту «великої російської нації», його можна вважати альтернативним «національним проектом».

В цій новій якості «малоросійський проект» дістав потужну підтримку з боку російських інтелектуалів, суспільства і влади, що було одним із головних чинників його життєвості. Разом з тим він упродовж другої половини XIX – початку XX ст. все більше втрачав риси інтеграційного і набував ознак асиміляційного проекту, який передбачав не просто максимальне зближення східнослов'янських етносів, а їх цілковите злиття шляхом культурної трансформації (в перспективі – акультурації) малоросів і білоросів та засвоєння ними російської культури й ідентичності, коли «російськість малороса сприймалася (чи її представляли) як природний стан» [13, с. 109].

В такому вигляді «малоросійський проект» поступово втрачав свою «автохтонність», оригінальність, привабливість і підтримку малоросів, що стало, на нашу думку, однією з головних причин поразки проекту «великої російської нації». З боку адептів «українського проекту», особливо радикально налаштованих, «малоросійський проект» зазнавав чимдалі гострішої критики, так що вираз «малоросійство» в їхньому словнику на межі XIX-XX ст. набув зневажливо-ворожого забарвлення. В «Profession de foi молодих українців» Братства тарасівців і «Самостійній Україні» М. Міхновського «малоросійство» прирівнювалося до національної зради. Цей «ментальний поворот» був значною мірою інспірований діяльністю українських патріотів, серед яких Т. Шевченку належить ключова роль.

Проблему «Тарас Шевченко і "малоросійський проект"» варто розглянути за трьома напрямками: вплив «проекту» на Шевченка; відображення ідей «малоросійського проекту» у творчості поета; Т. Шевченка і творення «українського проекту».

Т. Шевченко, становлення світогляду якого припадає на 1830-і рр., не міг уникнути впливу ідей безальтернативного тоді для «мислячого малороса» «малоросійського проекту». Вихований у стихійно-українському селянському середовищі з його пієтетом до славної козацької минувшини, юнак черпав знання про ту добу з праць, що були головною історичною підвалиною «малоросійського проекту», – «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського та «Історії Русів», яка «осталася назавжди головним джерелом його історичних ві-

домостей про минуле України» [19, с. 261]. Ці впливи особливо помітні в ранній творчості Т. Шевченка, проте певною мірою вони були присутні і згодом, творячи, разом з іншим, ту частину його свідомості, яку Г. Грабович назвав «приспосованою» особистістю, де поет «усвідомлює себе часткою імперської реальності» [5, с. 16]. Щоправда, таку оцінку послідовно заперечувала О. Забужко, але й вона визнає роздвоєння світу «зовнішнього» і «субстанційного», наголошуючи водночас, що це «класична... проблема українського дуалізму», «аж ніяк не спеціально Шевченкова» [9, с. 43].

Про Шевченкове сприйняття певних ідей чи складових «малоросійського проекту» можна говорити в категоріях часткового чи вибіркового (окремі ідеї, твори, періоди). Натомість творчість, взята в цілому, тим більше щодо «проекту» як цілісного варіанту вирішення долі українських земель та їх населення у складі Російської імперії, не залишає сумнівів у тому, що Т. Шевченко не просто заперечував такий варіант, а й був чи не найуспішнішим його руйнівником. Засобами поетичного слова він з надзвичайною силою підривав основи «проекту», передусім на емоційно-психологічному рівні, нещадно висміював його символічні цінності, «знеславляючи» перебування України у складі Росії та пов'язані з ним дії українських служилих еліт, починаючи з Б. Хмельницького й закінчуючи «землячками» сучасної доби. Поет свідомо акцентував увагу читачів на негативних моментах імперського періоду української історії, протиставляв малоросійську соціальну верхівку народним масам, показуючи жаждобу й плазування перед владою одних та знедоленість інших. Майстерно, нерідко гіперболізовано зображуючи малоросійську «руїну» сучасності («...аж страх погано / У тім хорошому селі...»), він не залишав шансів типовій для «малоросійського проекту» ідилічній картині («...край, где всё обильем дышит...» – з вірша О. Толстого 1840-х рр., який за змістом цілком міг би вважатися поетичним маніфестом «малоросійства»). Бурхливі, не у всьому справедливі інвективи, адресовані козацькій еліті періоду Гетьманщини («Раби, подножки, грязь Москвы, / Варшавське сміття – ваші пани / Ясновельможні гетьмани») поєднувалися з закликом до перегляду «славної» історії Малоросії: «Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть...». Звідси вже робився висновок про необхідність нового погляду на історію народу та причини його

уявленого становища: «...Та й спитайте / Тоді себе: що ми?.. / Чий сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?». Сама ж імперія для Шевченка цілком позбавлена будь-якого позитивного ореолу, жорстока, бездушна, хижа, субстанційно й тому вічно «несита», що прагне загартати «світ Божий», «...неситим оком / За край світа зазирає – / Чи нема країни, / Щоб загартать і з собою / Взять у домовину...» [21]. В цитованій поемі «Сон» не очевидно, що ця персоніфікація стосується саме Російської імперії, проте контекст, зазначені амбіції щодо загартання цілих країн та їх катастрофічні наслідки дають підстави так думати. За слушним зауваженням О. Забужко, здійснена Шевченком «символічна «детронізація» «государя» і відповідне «розжалування» всієї імперії, ...перевернуло «малоросійський» космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих «руїн імперії» Малоросія вийшла – Україною» [9, с. 81].

Долаючи стереотипи «малоросійства», Т. Шевченко вже в першій половині 1840-х років актуалізує потребу альтернативного суспільного проекту, яким зрештою і стає «український проект». Можна погодитися з О. Прицаком [19, с. 267] та іншими дослідниками, котрі вважають, що переломним у житті і творчості (від себе додамо – й у світогляді) Т. Шевченка став 1843 р. Перша масштабна поїздка регіонами України, відвідини осередків запорізького козацтва (Хортиця), Гетьманщини (Київ, Чигирин, Суботів, Батурин), гайдамаччини (Холодний Яр) та ін., зустрічі з представниками малоросійської культурної і соціальної еліти та простолюдом прискорили перехід від селянського світогляду й «малоросійства» до української національної ідентичності. Здійснити цей перехід допомогло знайомство з П. Кулішем, яке сталося того ж 1843 р. Куліш випереджав Шевченка в освіченості, розумінні суспільних процесів, а головне – в національній ідентичності, був першотворцем основ «українського проекту» [докл. див.: 18].

Причетність Т. Шевченка до творення «українського проекту» варто характеризувати насамперед з огляду на його загальновідому роль у формуванні, поширенні й визнанні нової української літератури та літературної мови, що є підвалиною «національного проекту». Разом з тим слід відзначити й Шевченків історичний міф про Україну, який не будучи ані цілісним, ані науковим (ще В. Антонович наголошував, що Т. Шевченко використовував дуже обмеже-

ний, часто недостовірний історичний матеріал, але інтуїтивно відгадував перебіг історичного життя [14, с. 16-17]), все ж мав потужний вплив на суспільну свідомість завдяки незрівнянній силі слова поета. Нарешті, твори Шевченка, закладені в них ідеї революційного характеру і критичні щодо імперії та «малоросійства» стали важливою складовою української ідентичності, агітаційно-пропагандистського арсеналу всіх національних організацій імперської і постімперської доби. Надзвичайне інструментальне значення для українського руху мали не лише твори, а й сам образ Т. Шевченка, зведений у культ, які стали «національно-консолідуючим міфом», мали інтеграційне призначення для півдавстрійських та півросійських українців [9, с. 5; 14, с. 28]. Тому не виглядає перебільшенням твердження Г. Грабовича, який вважав загальновідомим, «що не тільки українська література, але й українське культурне й політичне життя, та й сам національний рух дев'ятнадцятого століття вирішальним чином сформовані Шевченком» [5, с. 8].

Сказане дає підстави вважати Т. Шевченка не лише руйнівником «малоросійського проекту», а й одним із фундаторів альтернативного «українського проекту», «будителів-творців» української нації. В цьому сенсі його нерідко порівнюють із «поетами-націотворцями» інших слов'янських народів, як-от Адам Міцкевич, Ян Коллар та інші [14, с. 51]. Втім, тут є істотна відмінність: через специфічний стан українського націотворення творчість Т. Шевченка не лише залишається історико-культурною спадщиною, духовною скарбницею нашого народу, а й зберігає свою суспільну актуальність для сьогодення.

Примітки

1. Венгерська В. О. Українські проекти та процеси націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. О. Венгерська. – Житомир, 2013. – 448 с.
2. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма / Ю. Венелин // Венелин Ю. Истоки Руси и славянства. – М., 2011. – С. 789-804.
3. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века / Р. Вортман // РОССИЯ / RUSSIA. – Вып. 3: Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – М., 1999. – С. 233-244.

4. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі / М. В. Гаухман // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 141-150.
5. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К., 1991. – 212 с.
6. Дзюба І. Довіку насущний / І. Дзюба // Світи Тараса Шевченка: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. – С. 288-300.
7. Донцов Д. З приводу ювілею Шевченка / Д. Донцов // Ювілейна збірка статей про Тараса Григоровича Шевченка. В соті роковини Його народження. – Вінніпег, 1914. – С. 5-9.
8. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С. 327-429.
9. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. – 4-те вид. – К., 2009. – 148 с.
10. Зорин А. Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М., 2001. – 416 с.
11. Історична Шевченкіана : бібліогр. покажчик / упоряд.: Н. Г. Вошецька, З. Х. Мусіна, Т. А. Приліпко та ін. ; наук. ред., авт. вступ. ст. Г. В. Боряк. – К., 2016. – 576 с.
12. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К., 2004. – 352 с.
13. Котенко А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії / А. Котенко, О. Мартинюк, А. Міллер // Український гуманітарний огляд. – 2012. – Вип. 16-17. – С. 55-115.
14. Литвин В. М. Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) / В. М. Литвин. – К., 2014. – 52 с.
15. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.
16. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К., 2013. – 416 с.
17. Наумов С. О. «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання / С. О. Наумов // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2014. – Т. 7. – С. 79-86.

18. Наумов С. О. Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. / С. О. Наумов // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 54-70.
19. Прицак О. Шевченко – пророк / О. Прицак // Світи Тараса Шевченка. – С. 249-276.
20. Удалов С. В. Теория официальной народности: механизмы внедрения / С. В. Удалов // Освободительное движение в России: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2005. – Вип. 21. – С. 77-85.
21. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти т / Т. Шевченко. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – К., 1990. – 526 с.

Наумов С. А. Тарас Шевченко и судьба «малороссийского проекта».

В статье дается характеристика «малороссийского проекта»; рассматриваются его влияние на Тараса Шевченко, отражение идей «малороссийского проекта» в творчестве поэта, роль Т. Шевченко в создании альтернативного «украинского проекта».

Ключевые слова: Тарас Шевченко, нациестроительство, «национальный проект», «малороссийский проект».

Naumov S. Taras Shevchenko and the fate of «Little Russian project».

In the article characteristic of «Little Russian project» is given; its influence on Shevchenko, reflection of «Little Russian project» ideas in the creativity of the poet, Shevchenko's role in the creation of alternative «Ukrainian project» are considered.

Keywords: Taras Shevchenko, nation-building, the «national project», the «Little Russian project».

УДК 930.2:[002.1-028.25:347.97/.99 (477.7) «177/179»]

Судова документація як джерело до історії приватних книжкових зібрань

Південної України останньої чверті xviii ст.

Посунько О. М.

Стаття розкриває інформаційні можливості документів судових установ Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст., які можуть розширити уявлення про приватні бібліотеки краю. Аналізується перелік книг, які дісталися у спадок дітям капітана артилерії С. Максимова. Автор приходиться до висновку, що вказаний реєстр демонструє загальноімперські тенденції до зміни читацьких смаків та підбору асортименту книг.

Ключові слова: Південна Україна, судова документація, приватна бібліотека, офіцерство.

Історія книги і пов'язаних з нею соціокультурних процесів (як-то: видавництва, читання, колекціонування книг, формування бібліотечних збірок) завжди перебувала у полі зору науковців, а останнім часом такі дослідження активізувалися у зв'язку з новими методологічними підходами. Зокрема, історія модерного читання, характеристика власне самого читача стають окремими напрямками студіювання [7, 10, 17, 21]. Не залишаються поза увагою дослідників XVIII ст. питання формування приватних бібліотек, аналіз їх за регіонами, власниками. Широковідомими є наукові здобутки О. Дзюби, Л. Посохової, В. Соколова, М. Яременко та інших [14, 22, 23, 27, 29].

Проте, впадає в око зосередженість більшості пошуків на території Правобережної, Слобідської України, Гетьманщини. Стосовно ж Південної України вказаної доби ситуація кардинально відрізняється. Тут відзначимо хіба що публікації знавця книжкової культури краю С. В. Абросимової, які ґрунтуються на вивченні книжних

фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького [1, 2]. Таким чином, з'ясування кола читання, наповнення бібліотек, їх тематичної складової потребують поглибленого вивчення. Свої запити «ставити» і соціальна історія краю, адже читання є своєрідним маркуванням певних соціальних груп, які у бурхливому процесі модернізації суспільства лише формуються у регіоні. Тому пошук відповідних джерел, введення їх в обіг і аналіз вкрай важливі для вирішення окреслених питань.

У зв'язку з цим є потреба опрацювання і здобутків сучасної російської історіографії, яка дає уявлення про загальнодержавний контекст розвитку видавничої справи, про поширення і популярність певних книг, про дворянські бібліотеки XVIII ст. в різних кутках країни [4, 8, 12, 20, 25].

Працюючи над матеріалами судових установ Південної України останньої чверті XVIII ст. (які і є предметом наукових інтересів автора), нашу увагу привернула одна із справ Катеринославського верхнього земського суду за 1795 р. Мова йшла про успадкування майна капітана артилерії Степана Максимова. Справа достатньо типова, але зацікавлення викликає реєстр книг особистої бібліотеки. Аналізуючи його, ми вирішили додати деякі «ілюстрації» до вивчення книжної культури на Півдні України у зазначений час.

Справа капітана артилерії Степана Максимова невелика – всього 11 аркушів. Суть її у наступному. До кременчуцького градоначальника звернулася мати покійного капітана з проханням здійснити опис майна, яке успадковували діти останнього. Невістка, а відповідно колишня дружина Максимова, вийшла вдруге заміж за одного з представників відомого дворянського роду польського походження – корабельного старшину Івана Гижицького. Діти від першого шлюбу (син Олександр 11 років і дочка Олена 14 років) залишалися при матері, але бабця піклувалася аби їм колись перепало батьківське майно. Тому над ним мали встановити опіку. Немає потреби вникати яким чином встановили правила опікунства, а зосередимось на описі майна.

Вже з перших перерахованих речей стає зрозуміло, що мова йде про достатньо заможну людину. Про це свідчать досить велика кількість дорогого посуду (кришталь, срібло, теки і шкатулки червоного дерева); значний реєстр одягу – жіночого, чоловічого, дитячо-

го. Але більше вражають речі неужиткового характеру – «скрипица хорошей работы старая..., смичокъ сандальной съ винтомъ слоновой кости..., струн римскихъ шесть пучковъ» [13, арк. 7]. Також креслярські та інженерні інструменти, «планы на земли и строения и чертежи на разные машины *пятьдесят восемь*» [13, арк. 8 зв.]. Тобто, це майно не просто небідної, але і освіченої людини. Тож, мабуть, і не дивно серед іншого побачити реєстр бібліотеки на 47 книг, який і є предметом нашого розгляду.

Сам оригінальний список складений досить примітивно, його укладач не подав повної інформації про примірники. Та як нам вдалося з'ясувати, канцелярист досить точно фіксував перші слова назви, що і дало змогу нам встановити назви значної частини книг. Стосовно інших, можемо говорити про певні припущення. Також, звичайно, підказкою був рік смерті Максимова. Справа розглядалася у суді у 1795 р., але згадувалося, що сам капітан помер у 1793 р. [13, арк.1]. Тому зрозуміло, що книги у його бібліотеці могли бути лише ті, які видавалися до 1793 р.

Як нам видається, всі книги у цьому зібранні не випадкові, вони відповідають професійним, освітнім та соціальним запитам власника. Найчисленнішу групу складають книги для вивчення іноземних мов, або власне іншомовних. Сюди ми віднесли словники, граматики, дитячі азбуки і ті книги, назви яких складно встановити, але є вказівка на їх іншомовне походження. Всього таких 16, тобто майже 34%. Така література виходила в межах Російської імперії того часу у великій кількості (відносно загальних тиражів), іноді у декількох видавництвах майже одночасно. Примірники, з приводу яких немає сумнівів – це «Новый лексикон» С. Волчкова, «Сокращение всех наук для детей» Ж. А. С. Формея.

В другу групу ми об'єднали книги, які необхідні були капітану артилерії як фахівцю. Це досить відомі свого часу військово-прикладні праці: перекладна «Французский бомбардир» Белідора і «Практика единорогов» графа П. Шувалова. Інтерес до інженерної справи власника бібліотеки засвідчують креслення різних машин, про які згадувалося раніше, а також декілька книг з математичних наук, дві з яких нами не ідентифіковано, оскільки надто вже загальні назви. А от три книги з геометрії встановити можливо. На нашу думку, це роботи С. Назарова і викладача Морської академії, ака-

демкі М. Курганова (до речі, відомий «Письмовник» останнього також є у списку). Можливо, і деякі іншомовні книги також можуть бути включені до цієї групи, як-от позиція № 1 у списку виглядає таким чином: «Архитектура на французскомъ языке съ фигурами» [13, арк. 2 зв.]. Та і без них це 7 книг, тобто 15% від загалу.

Не дивно, що у освіченого батька в бібліотеці знайшлося місце для дитячої літератури. За виключенням трьох книг, які ми зарахували до першої групи, сюди можна віднести 7 примірників, тобто також 15 %. Розуміння дитячої літератури того часу відрізняється від сучасного. В епоху просвітництва змінилося ставлення до дитини, яка стає об'єктом постійного виховного впливу. Тому надзвичайного поширення набуває повчальна література. Абсолютну першість по популярності мали книги Марі Лепренс де Бомон (прабабусі Проспера Меріме) – відомого французького педагога, автора більш ніж 70 творів, спрямованих в основному на виховання дівчаток [18, с. 48]. Однією з найбільш відомих була «Юношеское (детское) училище». У підбірці Степана Максимова наявні всі 4 частини цієї праці. Виховна система пані де Бомон була побудована на принципах поваги до дитини, як до майбутнього дорослого, якому будуть потрібні знання і освіта.

З-поміж інших прикладів дитячої літератури слід виділити «Письма к ... принцессе» відомого німецького математика Л. Ейлера. Вона була написана вченим для своєї племінниці, мала науково-популярний характер і завжди отримувала лише схвальні відгуки навіть через століття. Недарма, в Росії її перевидали у 2012 р. як пам'ятку. У бібліотеці Максимова наявні були три частини.

Дослідники відзначають, що дитяча література у другій половині XVIII ст. стає суттєвою складовою частиною бібліотек козацької старшини Лівобережної і Слобідської України. У порівнянні з книгами, які відзначає у своїй статті з даного приводу Л. Посохова [22, с. 140], у збірці Максимова відсутні ті, які орієнтовані на батьків-вихователів. Тобто, немає популярних роздумів ідеологів Просвітництва про виховання, його ідеали. Натомість, є книги, які, безсумнівно, мають повчально-виховний характер, та все ж створені безпосередньо для дітей, підлітків, юнацтва. Нам здається, що це ще одна вказівка на факт підбору власником книг з точки зору їх практичного використання.

Ще одну групу, яку насправді можна подробити, ми б визначили, як літературу, яка відповідала модним захопленням дворянства, офіцерства вказаної доби. По-перше, сюди ми віднесли художні твори. Тут майже обов'язкова для бібліотек того часу «Приключения маркиза Г...» А.-Ф. Прево, «Новое происшествие» Ж. Ф. Сен-Ламбера, казкові повісті М. Чулкова, «Волшебная палата» Д. Аддісона.

По-друге, звертає на себе увагу релігійно-езотерична література. Це «Евгеонт» ієромонаха Аполлоса (А. Байбакова), «Исследование христианства» І. Арндта, пророцтва М. Задека [3, 5, 16]. Перші дві були і популярні, і заборонялися (так, у 1787 р. в Московській книжній лавці конфісковано 661 екземпляр книги А. Байбакова, уродженця Чернігівщини), і їх читання пов'язували з поширенням масонських ідей [25, с. 41].

Особливу увагу хочеться звернути на роботу Іоганна Арндта «Исследование христианства» (не плутати з «Истинным христианством» того ж автора!), яку 1790 р. видано у похідній типографії князя Г. Потьомкіна у Яссах. Вона завжди була виключною бібліографічною рідкістю [20]. Більшу частину свого існування типографія перебувала у Кременчуці [11, с. 470], тож не дивно, що житель міста (чи околиць) С. Максимов її мав. І якби бібліотека фізично «дожила» до наших днів, то це був би, мабуть, самий цінний її примірник. Для нас же він цінний і своєю регіональною приналежністю.

Даниною моді були і книги історико-географічного характеру. Такими є описи Російської імперії І. Гакмана, Х. Безака [6, 9]. На взаємозв'язок освіченості і знань з географії країни вказував у своїх мемуарах Олександр Пишчевич. Його судження цікаві нам, оскільки він пише фактично про вказаний період, сам родом з південно-українського регіону, офіцер приблизно таких же чинів, що і Максимов. Коли Пишчевич давав характеристику правителю Катеринославського намісництва (1794-1796 рр.) Й. І. Хорвату, то зазначив, що останній «...во всю свою жизнь не читал ничего и не токмо не имел никакого понятия о политическом положении других держав, но и о отечестве своем судил как может быть судили о Америке до ее открытия» [15, с. 239].

Деякі книги з бібліотеки С. Максимова присвячені проблемам ведення господарства. Хоча з приводу точної їх ідентифікації можуть бути різночитання, все ж насмілимося зробити деякі припу-

щення. Так, під номером 5 у оригінальному списку значиться «Новая поварня книга на російскомъ языке» [13, арк. 2 зв.]. Книги з кулінарії в Російській імперії у зазначений час були більшою рідкістю, ніж деякі наукові. Справа в тому, що у попередній період видавалися або іншомовні, або перекладні і характеризували вони європейську кухню (переважно французьку). Лише у 1779 р. вийшла книга Сергія Друковцева «Краткие поваренные записки», яка стала досить популярною і подавала деякі рецепти і російської кухні [28]. Проте, виходячи з того як зроблено запис в оригінальному переліку, нам здається, що більше підходить робота Миколи Яценкова, яка складалася з декількох частин і подавала в основному рецепти вітчизняної кухні [30]. До речі, примітно, що частина третя цієї роботи включала розділ «Малороссийские варенья из ягод, плодов, цветов, малороссийские повидла, водки» [23].

Звичайно, збірка книг однієї особи не є відтворенням загальної картини. Вона не може зрівнятися (в першу чергу кількісно) з бібліотеками козацької старшини, духовенства. Та ми не маємо забувати, що представники названих соціальних верств на середину XVIII століття мали за плечима не одне освічене покоління в родині чи освічених попередників на духовній службі. У даному ж випадку перед нами офіцер не надто високого рангу, чиє походження нез'ясоване. Офіцерство імперії – це малодосліджений суспільний складник на теренах Південної України у зазначений час, хоча він становив суттєву частину населення. Тому для характеристики соціокультурної ситуації у краї будь-які свідчення про спосіб життя, коло інтересів, рівень освіченості, коло читання пересічних представників цього соціального прошарку представляють неабиякий інтерес.

Примітки

1. Абросимова С. В. Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки / С. В. Абросимова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф. 13 – 17 травня 1991 р. у 3-х вип. – Вип. 3. (редкол.: В. А. Смолій (відп. ред. та ін.) – К., 1993. – С. 36–40.

2. Абросимова С. В. З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII – XIX ст. [за матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського історичного музею] / С. В. Абросимова // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С. 95–102.
3. [Арндт Іоганн]. Исследование христианства. Пер. с англ. Луки Сичкарева. Напечатанный в походной типографии кн. Потемкина, в Яссах. 1790 года.
4. Аурова Н. Н. От кадета до генерала. Повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века / Н. Н. Аурова. – М.: Новый хронограф, 2010. – 464 с.
5. [Байбаков]. Иеромонах Аполлос. Евгеонт, или созерцание в натуре Божиих видимых дел / Сочинил Троицкой семинарии ректор и богословия учитель иеромонах Аполлос. – М: Изданием Н. Новикова и Компани: Университет. типография у Н. Новикова. 1782. – 112 с.
6. Безак Х. Х. Краткое введение в бытописание Всероссийской империи. – СПб.: Тип. Имп. Сухопут. шляхет. корпуса, 1785. – 162 с., 1 л. чертеж.
7. Бондаренко С. Становлення «сучасного читача» (1789–1989): вітчизняний контекст / С. Бондаренко // Вісник Книжкової палати. – 2015. – № 10. – С. 41–43.
8. Власов С. В. Особенности начального обучения французскому языку по французским букварям, изданным в России во второй половине XVIII в. / С. В. Власов // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2015. – №1 (22). – С. 18–29.
9. Гакман И. Ф. Краткое землеописание Российского государства: изданное для народных училищ Российской империи по Высочайшему повелению Царствующей Императрицы Екатерины Второя... – СПб.: Тип. Брейткопфа, 1787. – 174 с. + 10 л. иллюстр.
10. Галь Б. О. «Имел счастье получить книгу с картинками»: трансформація образу книги у свідомого полтавського гімназиста 1820-х рр. / Б. О. Галь // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: (міжвуз. зб. наук. праць) / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – С. 255 – 270.
11. Грахов Я. Сведения о походной типографии князя Потемкина-Таврического / Я. Грахов // Записки Одесского общества истории и древностей Российских. – 1860. – № 4. – С. 470 – 471.

12. Гусева А. А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации / А. А. Гусева. – М.: Индрик, 2010. – 1252 с.
13. *Державний архів Дніпропетровської області*. – Ф. 375. Екатеринбургский верхний земский суд. – Оп. 2. – Спр. 46. Рапорт об учреждении дворянской опеки над несовершеннолетними детьми умершего капитана Степана Максимова; опись имущества, принадлежавшего ему имения. 12 мая 1795 – 24 мая 1795г. На 11 листах.
14. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар збірань / О. Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К., 2002. – Вип. 2. – С. 293 – 302.
15. *Жизнь А. С. Пищевича, им сами описанная. 1764 – 1808* / А. С. Пищевич. – М., 1885.
16. [Задек М.] Примечания достойное предсказание славного Мартына Задека, которое он на стошестом году от рождения, в Швейцарии при Золотурне, приятелям своим открыл 20 декабря 1769 года: На немецком языке печатано против Базельского экземпляра в 1770 г. пер. К:Н: – СПб.: Тип. Сухопут. Кадет корпуса, 1770. – 13 с.
17. Зубрицька М. Ното Legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
18. Карайченцова С. А. Нравоучительные книги в российском детском книжном репертуаре конца XVIII века / С. А. Карайченцова // Вестник МГУП имени Ивана Федорова. – 2015 – №4. – С. 44–53.
19. Карева Н. В. Первые изданные в России грамматики французского языка и их источники [Электронный ресурс]. Режим доступа: toposov.iling.spb.ru
20. Кучурин В. В. Мистицизм и западноевропейский эзотеризм в религиозной жизни русского дворянства в последней трети XVIII – первой половине XIX в: Опыт междисциплинарного исследования / В. В. Кучурин [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sofik-rgi.narod/slovo_mis1/kutchurin.htm
21. Маркова В. А. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє / В. А. Маркова. – Харків: ХДАК, 2010. – 252 с.
22. Посохова Л. Ю. Дитяча книга в родинях козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в другій половині XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.] – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 135 – 142.

23. Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – К.: Laurus, 2013. – Вип. 13. – С. 109–136.
24. Руднев Д. В. Книгоиздательская деятельность кадетских корпусов в XVIII веке (на материалах типографии Морского шляхетского кадетского корпуса): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. / В. Руднев. – СПб, 2014. – 26 с.
25. Рыкова Е. К. Пути развития русской литературы в Екатерининскую эпоху: «Свое» и «Чужое» в литературе и на книжном рынке / Е. К. Рыкова. – Ульяновск: УлГТУ, 2008 – 172 с.
26. Сєдих В. В., Войнова М. Г. Приватні бібліотеки «золотого віку» української культури (друга половина XVII – остання чверть XVIII ст.) / В. В. Сєдих, М. Г. Войнова // Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України: Матеріали науково-практичної конф. 10 вересня 2003 / (редкол.: В. В. Мірошникова та ін.). – Х., 2003. – С. 67–78.
27. Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII – XVIII ст. / В. Соколов // Вісник Книжкової палати – 2014. – №1. – С. 22–28.
28. Сюткины О. и П. Непридуманная история русской кухни / О., П. Сюткины. – М.: АСТ, Corpus, 2012. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.e-reading.club/bookreader.
29. Яременко М. Київські монастирські та приватні чернені бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання монашества» / М. Яременко // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 346–365.
30. Яценков Н. Новейшая и полная поваренная книга (в 7-ми частях). – М.: Университет. типогр. у В. Огорокова, 1790 – 1791. – 480 с.

Посунько О. Н. Судебная документация как источник к истории частных книжных собраний Южной Украины последней четверти XVIII в.

Статья раскрывает информационные возможности документов судебных инстанций Екатеринославского наместничества последней четверти XVIII в., которые могут расширить представления о частных библиотеках края. Анализируется список книг, доставшихся в наследство детям капитана артиллерии С. Максимова. Автор приходит к выводу, что указанный реестр демонстрирует общеимперские тенденции изменения читательских вкусов и подбора ассортимента книг.

Ключевые слова: Южная Украина, судебная документация, частная библиотека, офицерство.

Posun'ko Olga. Judicial documentation as sources as for History of Private Book Collections in South Ukraine the last quarter of 18th century

This article makes oneself familiar with the information resources of the documents of judicial institutions in Katherinoslave province of the last quarter of the XVIII century; these documents have broaden our true notions of the private libraries in this territory. The analysis of a list of books from a register of the property inherited by children of S. Maximov, (a captain of artillery). The author comes to a conclusion that a register mentioned above shows a change of readers tastes in this period as well as the total imperial tendencies in selection of this library assortment.

Key words: the South of Ukraine, judicial documentation, private library, officers.

УДК 351.857:271.2-788 (477-25) «1975/1985»

До питання про ефективність державного контролю за Православною Церквою протягом другої половини 1970-х – першої половини 1980-х років (на прикладі Київського Покровського монастиря)

Ферт А. О.

У цій статті проаналізовано питання ефективності державного контролю за православними монастирями Києва у 1970–1980 роках. На основі архівних матеріалів, автором досліджено два випадки у Покровському монастирі, на прикладі яких стають очевидними слабкі сторони політики «ослаблення впливу церкви в рамках закону».

Ключові слова: Російська Православна Церква, Український екзархат, монастирі, законодавство про релігійні культу, комісії сприяння, стратегії підкорених

У період, що дістав назву «застою», життя Православної Церкви в Радянському Союзі відносно стабілізувалося: більше не було масового закриття храмів чи демагогічних обіцянок покінути з релігією. «Беззубий сталінізм» того часу зумів виробити нову формулу взаємодії з Російською Православною Церквою, що чи не найкраще описана в секретній директиві Ради у справах релігій до своїх уповноважених у 1966 році: «обмежити і ослабити вплив церковників, проте зробити це в рамках закону» [18; 114].

Аби досягти цього, було задіяно кілька нових інститутів на додаток до Ради у справах релігій, що мали взяти під «усебічний контроль» кожен православну громаду у державі. Серед них були т. зв. громадські комісії сприяння виконанню законодавства про релігійні культу райвиконкомів рад депутатів (громадські неоплачувані об'єднання, що створювалися «в порядку партійної дисципліни»), міліція, районні фінансові відділи, санітарна та пожежна інспекції тощо.

Представники цих органів мали здійснювати контроль за усіма без винятку сторонами діяльності Церкви: від того, як ведеться фінансова документація парафій і до того, що священники говорять у проповідях [11, арк. 48]. Особливу увагу контролери приділяли монастирям, яких у Києві було два – Флорівський та Покровський. У масштабах Союзу цифра ця була величезною, адже загальна кількість діючих обителів протягом 1970-1980 років не перевищувала 16.

У цій статті буде розглянуто проблему ефективності такого контролю на прикладі Покровського жіночого монастиря: увагу буде зосереджено не стільки на виявленні порушень, скільки на їх усуненні. Відповідно, буде показано слабкі сторони у процесі контролювання Церкви.

Проблематика Православної Церкви в СРСР у період «застою» розглянута у працях Дмитра Поспеловського, Володимира Пащенко, Сергія Жилюка, Петра Бондарчука, Лариси Паніної, Людмили Загребельної та багато інших. Однак жоден з них не ставить питання про те, чи була держава ефективною у здійсненні контролю.

Тож вельми цікавими є для нас напрацювання Вільяма Флетчера щодо «ситуації перемовин» - як моделі для пояснення неформальних стосунків між Церквою та владою у СРСР [21], а також концепція австралійської дослідниці Шейли Фіцпатрик про «стратегії підкорених», [20], що була успішно апробована для досліджень історії Церкви в СРСР Наталею Шліхтою.

Концепція В. Флетчера про неформальні стосунки держави з Церквою відштовхується від ідеї симбіозу, де кожна зі сторін, не виходячи за межі офіційного політичного дискурсу, досягає компромісу та консенсусу [21, 96-97].

Близьку до Флетчерових ідей концепцію «стратегій підкорених», сама Ш. Фіцпатрик визначила як: «хитрощі, за допомогою яких слабкі намагаються захистити себе і відстояти свої права». У своїй монографії «Сталінські селяни» вона уточнює, що йдеться про «набір шляхів, завдяки яким людина, якій випало на долю виконувати накази, а не віддавати їх, отримує можливість досягти того, чого вона хоче» [20, 4-5].

Джерелами для статті слугують архівні документи з фондів Ради у справах релігій, фонду виконкому ради депутатів Шевченківського

району Києва (в якому діяв Покровський монастир). Почасти залучено его-документи, однак безпосередніх свідчень про монастир автору знайти не вдалося; тож у статті використано его-документи з комеморативного проекту Макаріївської церкви на Київській Татарці (що знаходилася поряд із Покровським монастирем) та чинне на той час законодавство про культу.

*

На початку 1979 р. ігуменя Покровського монастиря Маргарита (Зюкіна) отримала від Шевченківського райвиконкому дозвіл на частковий ремонт дзвіниці монастиря. Однак, щойно ремонт розпочався, Маргарита несподівано розпорядилася розібрати дзвіницю, а на її місці збудувати нову – кам'яну, із залізним дахом [3, арк. 89].

Наприкінці року, коли монастир з перевіркою відвідав інспектор Ради у справах релігій М. Божко, з новобудови ще не зняли риштування: «Замість плаского даху завершується будівництво куполу, завдяки якому будівля виглядає як типова культова споруда» [3, арк. 89].

Однак не стільки будівництво вразило інспектора, як те, що: «Згідно заяви ігумені, представники Шевченківського райвиконкому та уповноважений Ради по м. Києву тов. Руденко В. бачили, що в монастирі порушено дозвіл виконкому, однак не надали цьому значення». І це можна було б трактувати як спробу звести наклеп на наглядові інституції, якби не фраза наприкінці звіту Божка: «Незрозумілу позицію зайняв з цього питання уповноважений Ради тов. Руденко В., який не вбачає порушення в будівництві нової дзвіниці на місті старої без відповідного дозволу» [3, арк. 90].

Сам той факт, що ігуменя Маргарита збудувала дзвіницю без відповідного дозволу – вже промовистий, адже вона не змогла б ховати її за будівельними риштуваннями постійно. Вона очевидно усвідомлювала, що «порушення» рано чи пізно буде виявлено, але все одно дзвіницю збудувала. Зважитися на такий крок без підтримки когось з органів влади вона навряд чи змогла б. Особливо враховуючи те, що занадто великий Покровський монастир міська влада ще з 1975 року планувала перетворити на історико-культурний заповідник [7, арк. 10], і порушення законодавства могло б стати чудовим приводом, аби це зробити.

Проте в результаті нічого не сталося: дзвіницю не розібрали,

Маргариту не звільнили, монастир не закрили. Ігуменя просто сплатила 50 карбованців штрафу за адміністративне правопорушення [3, арк. 91].

Не викликає подиву, що після відносно вдалого для монастиря фіналу історії з дзвіницею, ігуменя, використовуючи знову ж таки дозвіл на ремонт, збудувала «незаконний цегляний» сарай (замість старого дерев'яного) на території обителі у 1980 році [4, арк. 37-38], чим одразу налаштувала проти себе щойнопризначеного уповноваженого по місту Києву М. Донченка. Потягом 1980-1981 рр. він двічі звертався до Шевченківського райвиконкому, аби той стягнув штраф з Маргарити, однак – безрезультатно [12, арк. 16]. Навпаки, у середині 1981 року, райвиконком постановив взяти на баланс райжилуправління новобудову [12, арк. 17] і таким чином легалізував її.

Цих проблем чомусь зовсім не помічав заступник Донченка А. Кузнєцов. 2 червня 1981 року, майже одночасно з другою скаргою свого безпосереднього начальника, він подав звіт Миколі Колеснику, голові Ради у справах релігій, щодо «стану контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в Шевченківському районі», в якому не відзначив жодної проблеми із Покровським монастирем чи ігуменю Маргаритою. Навпаки, з цього звіту випливало, що обитель знаходиться під «усебічним» контролем, а в райфінвідділі, санепідемінапекції, пожежній інспекції та податковій є «спеціальні люди», які займаються безпосередньо монастирем, а комісія сприяння Шевченківського райвиконкому під головуванням Тамари Захожої «основну увагу» приділяє саме контролю за черницями [12, арк. 14-17].

*

У ніч з 30 на 1 липня 1981 року в покрівлю Микільського собору Покровського монастиря вдарив блискавка, спричинивши велику пожежу [16, с. 57]. Було зруйновано центральне перекриття, а також пошкоджено інтер'єр храму.

Незважаючи на масштаб руйнувань, члени техкомісії Шевченківського райвиконкому рекомендували провести «частковий ремонт» будівлі [8, арк. 158]. Це означало, що питання ремонтних робіт не буде виноситися вище рівня району (навідміну від "капітального ремонту", для якого була б потрібна санкція від Ради у справах релігій). І вже 10 серпня райвиконком доручив Тамарі

Захожій, заступниці голови виконкому та очільниці районної комісії сприяння, контролювати процес відновлення собору [8, арк. 159].

Ремонт даху тривав десь до початку 1982 р., а по його завершенні розпочалося найцікавіше: «під час внутрішнього ремонту собору... використовуючи поставлені будівельні риштування, ігуменя Маргарита благословила розписувати храм. Дозвіл влади на розпис собору не було отримано... ніхто з чиновників не помітив, як за риштуваннями розписали храм» [16, с. 57]. За усною монастирською легендою для виконання «таємних» розписів – риштування забили фанерою і завісили тканиною.

Розписи тривали протягом більше ніж року, коли врешті їх було «виявлено». Сталося це 8 вересня 1983 року. У протоколі засідання Шевченківського виконкому, що відбулося в цей день, немає жодного натяку на те, звідки чиновники взагалі дізналися про розписи. Вони лише утворили спеціальну слідчу комісію, яка мала оцінити шкоду від «живописних зображень» у соборі. Тамара Захожа на засіданні виконкому була відсутня через хворобу і до складу слідчої комісії не ввійшла [9, арк. 5].

Наступного дня, 10 вересня, уповноважений Донченко, який за два роки інспекцій у монастирі «не помітив, як за ремонтними риштуваннями розписали храм», доповідав голові Ради у справах релігій Колеснику: «Виявлено нанесення живописних зображень на 90% поверхні» [6, арк. 7-8]. А далі прямо звинувачував митрополита Київського Філарета (Денисенка) у потуранні ігумені. «Необхідно провести з Філаретом роботу» [6, арк. 8], - резюмував він (однак, відповідно до посадових інструкцій, Донченко як уповноважений мав сам «проводити роботу» з екзархом, чого він не зробив).

Здавалося, що от-от настоятельку звільнять, а монастир закриють за грубе порушення. Однак, коли за тиждень собор відвідала слідча комісія, нічого такого не сталося. Поглянувши на розписи, члени комісії констатували: «живописні роботи виконані грамотно; на гідному та професійному рівні; технічної шкоди не несуть» [6, арк. 10-11]. І на цьому все закінчилося – ігуменю не просто не звільнили, її навіть не оштрафували за розпис 90% поверхні собору.

Нема потреби доводити, що численні інспектори, які відвідували собор протягом майже двох років, не могли не побачити розписів, і якщо будівельні риштування були постійно завішані/закриті – вже

сам цей факт мав би їх насторожити. Заступник уповноваженого по Києву А. Кузнецов протягом 1981-83 рр. з року в рік подавав звіти про «посилення усебічного контролю за монастирем» [12, арк. 14-17; 13, арк. 9-15]. Тож він або не бачив порушень у соборі, бо не бував там і здійснював усебічний контроль лише на папері; чи був із черницями у змові.

Крім того, привертає увагу і те, що 22 листопада 1982 р. (у розпал процесу «таємного» розписування) Микільський собор несподівано отримав статус «пам'ятки архітектури місцевого значення» [6, арк. 7-8]. Важко уявити, що надання такого статусу могло відбутися без попередньої оцінки стану собору.

Ну і звернімо увагу на Тамару Захожу. Саме вона відповідала за перебіг ремонтних робіт, вона ж – як голова комісії сприяння – мала б складати регулярні звіти про «дотримання законодавства про релігійні культури» (що вона і робила, не згадуючи в цих звітах про «порушення»). Без неї тримати розписи у таємниці було б надзвичайно важко, і ми можемо припустити, що вона була із ігуменею заодно.

На користь цієї версії свідчить те, що Захожа неодноразово допомагала сусідній з монастирем Макаріївській церкві. Парафіянин цього храму Леонід Яскевич у своїх спогадах писав: «У 70-х (1973 рік – А.Ф.) роках виявилось, що стіни храму... зовсім занепали і потребують капітального ремонту... Тільки за активного сприяння зам. голови райвиконкому Захожої Т.В. дозвіл на ремонт вдалося отримати» [19]. А настоятель Макаріївського храму о. Анатолій Затовський згадує, як 1984 року задумав збудувати підсобне приміщення на території церкви, і староста порадила йому звернутися до секретаря виконкому Тамари Захожої, яка «часто виручала церкву з тупикових ситуацій». Захожа напоумила священика оформити запит не на «нове будівництво», а на «перенесення будівлі старого сараю на 15 метрів ближче до дороги» (нагадує схожу ситуацію з будівництвом-ремонтм дзвіниці у Покровському монастирі), сказавши, що лише тоді громада отримає дозвіл [15, 323].

Тож, якщо заступниця голови виконкому і заступник уповноваженого у справах релігій знали про порушення ігумені, то події навколо «виявлення» розписів 8 вересня 1983 року були нічим іншим, як спробою їхньої легалізації. Монастир і місцева влада

таким чином опинилися у «ситуації перемовин» (використовуючи термінологію Вільяма Флетчера) [21, 97], де кожен зумів здобути те, що йому було потрібно: монастир розписи, а місцева влада формальних «винних», яких можна було покарати – Тамара Захожа після 8 вересня втратила посаду очільниці районної комісії сприяння. Однак реальний наслідок втрати нею додаткової неоплачуваної роботи у вихідні дні, зі збереженням оплачуваної посади заступниці голови Шевченківського райвиконкому, був мізерним [14; арк. 27-30].

*

Подібно до «сталінських селян», черниці Київського Покровського монастиря на зламі 1970-1980-х років «приймали запропоновані державою правила гри» і намагалися використати їх для продукування нових, часом навіть цілком протилежних цим правилам, сенсів. Послугуючись термінологією Шейли Фіцпатрик, вони «маніпулювали державою у своїх інтересах» [20, 13-14]. Так, наприклад, «захистивши» себе дозволом на ремонт, що ґрунтувався на «правильних висновках», ігуменя збудувала нову дзвіницю чи підсобні приміщення на території обителі.

В той самий час, декларована у численних директивах політика «ослаблення впливу церковників», що вимагала від районної влади та уповноважених у справах релігій «взяти під усебічний контроль» релігійні організації, часто лишалася виключно на рівні директив та звітів. Прикладом того є «паперовий» контроль за процесом ремонту Микільського собору, коли контролери, що були зобов'язані регулярно оглядати стан будівлі, за два роки «не помітили» нанесення «живописних зображень на 90% поверхні» собору. Ба більше, уповноважені перевіряльники, як і черниці, вдавалися до «хитрощів» аби виправдати свою неефективність перед начальством, звітуючи про «необхідність проведення роботи» для подолання наслідків правопорушень, і забуваючи, що саме вони мали таку роботу проводити аби цих порушень не допустити.

Врешті, у випадку Тамари Захожої, яка «активно сприяла» Церкві та могла підказати священику як «правильно» обійти ті чи інші обмеження, ми можемо навіть говорити про «змову» між монастирем і місцевою владою, що допомагала черницям, яким «на долю випало радше виконувати накази, ніж їх віддавати»,

отримувати те, чого вони хотіли.

Тож ефективність державного контролю за монастирем підважувалася «маніпулюванням», до якого вдавалася ігуменя, халатністю контролюючих органів, а також неформальними стосунками між духовництвом та представниками влади, що часом перетворювало їх на «спільників» у своєрідній «змові».

Примітки

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО). – Ф.4648. – Оп. 5. – Спр. 338. – 120 арк.
2. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 89. – 115 арк.
3. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 100. – 264 арк.
4. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 165. – 89 арк.
5. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 202. – 60 арк.
6. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 239. – 23 арк.
7. *Державний архів міста Києва (ДАК)*. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1361. – 24 арк.
8. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1842. – 171 арк.
9. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 2115. – 6 арк.
10. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 37. – 8 арк.
11. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 52. – 57 арк.
12. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 69. – 53 арк.
13. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 72. – 46 арк.
14. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 76. – 55 арк.
15. *Едлинский Г., Едлинский М.* Любящее Господа сердце: Труды. Проповеди. Воспоминания / Г. Едлинский, М. Едлинский. – К. : Дух і літера, 2004. – 480 с.
16. *Обитель Матушки Великой. Свято-Покровский женский монастырь в г. Киеве: исторический очерк* – Киев, 2014. – 72 с.
17. *Сборник документов и материалов о религии и церкви / Сост. Г.Ф. Споревой, М.С. Боговесов.* – К.: РИО МВД УССР, 1983. – 248 с.
18. *Штриккер Г.* Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Книга 1 и 2 / Герд Штриккер. – Москва: «Пропилеи», 1995. – 400 с.

19. Яскевич Л. Очерки об истории Свято-Макариевской церкви Киева. Часть 2 / Л. Яскевич [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/4524/>. Доступ – 13.12.2016 г.
20. *Fitzpatrick S.* Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization / Sheila Fitzpatrick. – New York: Oxford University Press, 1996. – 386 p.
21. *Fletcher W.* A Study in Survival: The Church in Russia, 1927 – 1943 / William Fletcher. – New York: Macmillan, 1965. – 302 p.

Ферт А.А. К вопросу об эффективности государственного контроля над Православной Церковью на протяжении второй половины 1970-х – первой половины 1980-х годов (на примере Киевского Покровского монастыря)

В этой статье проанализированы вопросы эффективности государственного контроля за православными монастырями Киева в 1970-1980 годах. На основе архивных материалов, автором изучены два случая в Покровском монастыре, на примере которых становятся очевидными слабые стороны политики «ослабление влияния церкви в рамках закона».

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, Украинская экзархат, монастыри, законодательство о религиозных культах, комиссии содействия, стратегии подчиненных

Fert A. About efficiency of state control over Orthodox Church during 2nd half of 1970s – 1st half of 1980s (based on the examples of Kyiv Pokrovsky monastery)

In this article we analyzed the problem of efficiency of state control over orthodox monasteries in Kyiv during 1970s-1980s. Basing on the archival materials, we outlined two cases in Pokrovsky monastery which exemplify weak sides of the «decreasing church influence within boundaries of law»-policy implementation.

Key words: Russian Orthodox Church, Ukrainian Exarchate, monasteries, legislation on religious cults, assistance commissions, subaltern strategies

Национализм как идеологическая основа современных французских ультраправых начала XXI в.**Гришель А. М.**

Статья посвящена исследованию такой проблемы, как место и роль национализма в идеологии современных французских ультраправых. Автором рассматривается проблема классификации ультраправых. Анализируются отличия национализма от нацизма. Определяется роль использования националистических идей и лозунгов в политической борьбе. Автор делает вывод о том, что современных французских ультраправых сложно обвинить в прямом проявлении расизма, поскольку они стараются действовать в рамках законодательства, а некоторые партии (например, Национальный фронт) взяли курс на завоевание политической власти в стране, отказавшись от радикальных идей и предложений относительно решения волнующих французов проблем.

Ключевые слова: ультраправые, Национальный фронт, Блок идентичности, национализм, расизм, нацизм, иммигранты.

Нова та новітня історія

Одной из важнейших проблем политической истории современной Франции остаётся вопрос влияния националистических идей на деятельность политических партий. Эти идеи традиционно используются ультраправыми, поэтому в статье выявляется связь национализма с деятельностью ультраправых во Франции в начале XXI в. Данный вопрос недостаточно изучен как во французской, так и в отечественной историографии, поскольку большинство исследователей уделяет внимание более раннему периоду. Среди исследователей, занимающихся схожей проблематикой, следует выделить Н. Ю. Васильеву [1, 2], В. С. Малахова [4], Ш. Мийон-Дельсоль [5], Ж.-И. Камю [9], Ф. де Фонтета [12], П. Перино [18], французских журналистов известных периоди-

ческих изданий – Б. Бутье («Liberation») [7], П. Виналя («Le Point») [20]. Основными источниками стали официальные сайты таких ультраправых партий, как Национальный фронт [14] и Блок идентичности [7, 15, 19].

Целью данного исследования является анализ влияния националистических идей на ультраправые политические партии во Франции в начале XXI в.

В современной Франции действует большое количество организаций, партий и движений ультраправого толка, которые в литературе часто называют праворадикалами и крайне правыми. С каждым годом их становится всё больше, особенно в свете нерешённости иммиграционного вопроса. Опасность заключается не в числе подобных организаций, а в том, что французы стали больше сочувствовать откровенно националистическим призывам ультраправых. Рабочие, как правило, поддерживавшие коммунистов и социалистов, стали переходить на сторону ультраправых, испугавшись потери работы в результате проигрыша конкуренции более дешёвой рабочей силе из числа иммигрантов.

Есть несколько точек зрения насчёт определения, кто такие ультраправые. Согласно одной из них, в идеологии всех ультраправых обязательно должны отрицаться традиционные республиканские ценности. С таким взглядом согласны не все. К ним можно отнести известного французского исследователя Ж.-И. Камю. Он полагает, что во Франции почти нет ультраправых партий, которые выступали бы против демократических ценностей и республиканской формы правления. Исключение составляют мелкие монархические партии, в том числе старейшая из ныне существующих ультраправых организаций Аксьон франсез, созданная писателем Ш. Моррасом в 1899 г. и вобравшая в себя на первоначальном этапе всех недовольных республиканским строем и желавших восстановления монархии. Сегодня Аксьон франсез никак не влияет на политическую жизнь во Франции, а современный российский исследователь крайне правых Н. Ю. Васильева называет монархистов «рудиментом внутри современной крайне правой во Франции» [1, с. 16-17].

Согласно второй точке зрения, все ультраправые обязательно должны быть расистами, что является спорным утверждением. С одной стороны, во французской и отечественной историогра-

фии всех монархистов традиционно причисляют к ультраправым. При этом ни одна французская монархическая партия сегодня не использует расистские лозунги, даже Аксьон франсез, главный идейный вдохновитель которой Ш. Моррас в первой половине XX в. нелестно отзывался о евреях и считал их угрозой для Франции. С другой стороны, есть такие ультраправые партии, как, например, Блок идентичности, который в рамках дозволенного законом борется с иммигрантами из мусульманских стран, но делает акцент не столько на национальной, сколько на религиозной принадлежности. Казалось бы, партия стремится показать превосходство французов, но она выступает за сохранение ЕС, его развитие и взаимодействие европейских народов как равных друг другу. Другая ультраправая партия – Национальный фронт – в отличие от Блока идентичности является евроскептиком, а её лидер М. Ле Пен признаёт возможность интеграции иммигрантов и в последнее время старается резко не высказываться против них, так как партия претендует на власть. Таким образом, в ультраправом лагере наряду с откровенными националистами могут действовать организации, для которых европейские ценности стоят выше национальных, и при этом не все они используют расистские призывы и лозунги [1, с. 15].

Национальный фронт и Блок идентичности иногда обвиняют не только в национализме, но и в нацизме. Необходимо провести разграничение между двумя терминами. Как утверждали французские философы Ф. Лаку-Лабарт и Ж.-Л. Нанси в работе «Нацистский миф», «идеология нацизма – расистская идеология», а «нацизм – специфически немецкий феномен» [3, с. 23]. Отсюда следует, что в принципе нельзя сравнивать нацизм 1930 – первой половины 1940-х гг. и современный национализм, потому что они возникли в разных условиях. Философы отмечали, что не только немецкие авторы, но и английские и французские внесли немалый вклад в формирование идеологии нацизма, и поэтому обвинять только немцев неправильно. Нацизм – это политическая идеология, в которой сочетается социалистическое построение общества с националистическими идеями и взглядами. Сторонники нацистских взглядов убеждены в своём превосходстве над остальными, полагают, что только они способны вывести общество из кризиса и обеспечить ему светлое будущее. Нацизм основан на страхе, поэ-

тому постоянно нуждается в поиске всё новых «врагов», для борьбы с которыми происходило бы объединение нация. Для А. Гитлера врагами когда-то стали евреи и коммунисты, которых он физически уничтожал. Для Блока идентичности и других современных ультраправых партий главными врагами остаются иммигранты, с которыми они предлагают решительно бороться, но не столь радикальным путём. До недавнего времени считалось, что если решить иммиграционный вопрос, то все остальные проблемы благополучно исчезнут. Однако власти долгое время игнорировали проблему, и французы перестали им доверять, стали симпатизировать ультраправым, которые, уловив изменения в настроениях электората противника, начали обвинять правящие силы в умышленном затягивании решения иммиграционной проблемы. В итоге иммигранты всё чаще рассматриваются как жертвы, а сама иммиграционная проблема постепенно трансформируется из социально-экономической в политическую.

Любопытен взгляд на нацизм французского историка, политолога, основателя Института Анны Арендт, члена Академии моральных и политических наук Ш. Мийон-Дельсоль. В своей работе «Политические идеи XX века» она сравнила нацизм и марксизм-ленинизм и пришла к заключению, что между двумя политическими идеологиями существует связь. Во-первых, в обеих идеологиях прослеживается чёткое стремление построить идеальное общество. Во-вторых, для достижения поставленной цели они искали врага. К. Маркс таковым считал класс капиталистов, живущий за счёт простых рабочих. Нацисты в качестве противника всегда выбирали представителей какой-либо национальности. При этом нацисты ставили жестокость на первое место, в то время как марксисты культивировали ненависть во имя своих идеалов [5, с. 54-55]. Отсюда и относительно разное отношение к ультраправым и ультралевым на Западе.

Национализм – это политическое течение, главным принципом которого является защита нации и первостепенное соблюдение её интересов. Националисты в отличие от нацистов не всегда призывают к превосходству одной нации над всеми остальными. Националисты не стремятся к завоеванию «жизненного пространства», как нацисты. Национальный фронт, Блок идентичности в своих

программах никогда не призывали к захвату Францией новых территорий либо к уничтожению представителей определённых наций. Поэтому их можно назвать скорее националистами, чем нацистами.

Важно подчеркнуть, что подавляющее большинство реально претендующих на власть французских ультраправых не отрицает республиканские ценности и политическую борьбу. Никто из них не ставит перед собой цель захватить власть любыми путями и построить тоталитарное общество, в котором не было бы места иным партиям, кроме партии власти. Известно, что нацизм всегда тоталитарен, а национализм может существовать в разных политических форматах – как при демократии, так и при тоталитаризме. Например, известный своими резкими высказываниями участник президентской кампании 2012 г. от Блока идентичности А. Гуйон в сентябре 2011 г. вышел из гонки, сославшись на нехватку финансов. А. Гуйон заявил, что он и его партия будут и далее участвовать в политической борьбе, признав таким образом демократию во Франции [20]. Никаких обвинений в ущемлении политических прав им высказано не было. Относительно необходимости участия в президентской кампании основатель Блока идентичности Ф. Робер сказал следующее: «Политическая жизнь во Франции вращается вокруг президентских выборов. Участие в них представляет собой инструмент, позволяющий увеличить нашу узнаваемость и интерес со стороны СМИ» [6]. То есть выборы не являлись для партии первостепенной целью, что подчёркивал сам кандидат А. Гуйон, а были средством для увеличения популярности [20].

При определении термина «этнос» немецкие нацисты ставили во главу угла биологическое происхождение, поэтому их справедливо обвиняли в расизме. Это был классический расизм. Современные французские националисты включают в определение термина единство взглядов и религию, а биологическое происхождение выносят на второй план, тем самым желая показать, что ничего общего с расизмом не имеют. С ними можно согласиться, если сослаться на данное французским словарём Ларусса в 1932 г. определение термина, которое трактует расизм как идеологию, основанную на убеждении в существовании иерархии человеческих рас [12, с. 3]. Нынешнее значение расизма расширяется и дополняется религиозным и др. аспектами. Большой вклад в опре-

деление современного понятия расизма внесла книга французского философа А. Мемми «Расизм». Тем не менее у большинства расизм по-прежнему ассоциируется исключительно с дискриминацией по цвету кожи. Российский учёный, доктор политических наук В. С. Малахов в статье «Скромное обаяние расизма» подтверждает, что современных расистов очень сложно обвинить в расизме, ибо они стараются корректно излагать свои тезисы [4].

Отметим, что Блок идентичности начиная со своего возникновения в 2003 г. на первое место всегда ставил религию. Для активистов Блока абсолютно всё равно, из какой европейской страны гражданин приехал во Францию, если он христианин по своему вероисповеданию. Все акции этой молодой политической партии направлены исключительно против мусульман, к которым при этом насилие не применяется. Например, известная акция по раздаче «супа идентичности» (либо «галльского супа»), в который добавлялись свинина и алкоголь. Впервые мероприятие было проведено в Париже в 2004 г. Разумеется, присоединиться к обеду могли только христиане, поскольку употребляют свинину. Если человек отказывался кушать мясо, он не получал другие продукты. Тем самым демонстрировалось, что он не такой, как все. Это приводило к возмущению среди мусульман, которые могли быть французами по национальности, ведь акции проводились в том числе в Марселе и Ницце, где проживает много французов, принявших ислам. Блок идентичности обвиняли в дискриминации, расизме, на что партийные лидеры отвечали, что выбрали свинину не для того, чтобы обидеть мусульман, а потому что она очень дешёвая и «стоит всего 2 евро за килограмм» [17]. Руководитель акции О. Боннивар заметил, что никто не обязан, если не хочет, приходить за супом. 28 декабря 2006 г. сначала парижская полиция, а затем Государственный совет приняли решение с начала 2007 г. запретить проведение подобных мероприятий. Тем не менее раздачи супа продолжилась, а полиция не вмешивалась.

Чуть раньше, после запрета раздачи «супа идентичности» в январе 2006 г. в Страсбурге мэром города Ф. Келлером (принадлежал к правившей в стране в то время правоцентристской партии Союз за народное движение), лидеры Блока идентичности раскритиковали действия властей, которые закрывали глаза на постоянные

срывы акций ультраправыми, применявшими ко всему прочему насилие [7]. Власти обвинялись в двойных стандартах. Партии не понравилось и то, что был запрещён не только суп из свинины, но даже из сосисок. Активисты призывали власти быть последовательными в своих действиях и предложили запретить изготовление и использование новогодних ёлок, христианских символов, а также остановить производство любимых всеми французами круассанов, впервые изготовленных в 1683 г. после победы европейцев над турками под Веной. Любопытно, что в Сирии в 2013 г. на подконтрольных антиправительственным войскам территориях изготовление круассанов действительно было запрещено со ссылкой на данное событие XVII в. [13].

О непоследовательности действий французских властей говорит то, что, запретив суп из свинины, они разрешили мусульманской ассоциации «Вместе за еду» спокойно раздавать в Лионе халяльную пищу. При этом мужчины-активисты были одеты в традиционную мусульманскую одежду джеллабе [15]. Блок идентичности указывал на то, что здесь раздача еды является всего лишь предлогом, под которым происходит приобщение к мусульманской культуре, а власти никак на это не реагируют, наоборот, поощряют, оправдывая себя тем, что мусульмане в отличие от Блока идентичности раздают пищу всем, никого не дискриминируя.

Любые акции ультраправых традиционно вызывают беспокойство у властей, которые боятся, что СМИ сообщат о росте националистических настроений во Франции. У простых людей совершенно другое видение ситуации. Многие из них далеки от политики и никогда в жизни не ходили на избирательные участки, однако они разделяют радикальные взгляды, потому что именно ультраправые активисты, а не власти, раздают пищу и одежду нуждающимся [11]. Этого и боятся традиционные политические силы, потому что прекрасно осведомлены о росте числа приверженцев ультраправых взглядов среди французских граждан. И если эти граждане решат пойти на избирательные участки, то результат будет не в пользу традиционных политических сил.

Как было сказано выше, Блок идентичности делает акцент на религиозной принадлежности. Исключением является А. Гуйон, вступивший в Блок идентичности в момент создания и представ-

ляющий новое поколение ультраправых. Он никогда не скрывал своих расистских взглядов, даже будучи кандидатом в президенты Франции в 2012 г. Если его однопартийцы разделяли людей по религии и соответствующим ценностям, то для А. Гуйона значение имел и цвет кожи. Следуя его логике, любой иммигрант-мусульманин, принявший христианство, а также традиции и культуру Франции, всё равно оставался человеком второго сорта. При этом А. Гуйон, как и его партия, фактически ставил знак равенства между французами и остальными европейцами, которые должны вместе противостоять иммиграции и исламизации – двум главным угрозам европейской цивилизации в XXI в. [19]. Отсюда и поддержка Блоком идентичности евроинтеграции.

Национальный фронт тоже обвиняют в расизме и национализме. Действительно, инициаторами создания партии были бывшие петэновцы, ультраправые экстремисты [2, с. 275]. Причиной создания партии в 1972 г. стало предоставление независимости Алжиру в 1962 г., после чего ультраправые утратили значительную часть голосов своих избирателей. Если в 1958 г. в выборах в Национальное Собрание за них проголосовало 2,6 % французов, то через 10 лет – только 0,1 % [18, с. 16]. Исследователь Ж.-И. Камю в работе «Национальный фронт» дал следующую характеристику возникшей политической силе: «Национальный фронт представляет собой объединение ультраправых, которые используют демократическую систему для установления авторитарного режима, основанного на расовой концепции национальной идентичности» [9, с. 5].

Господство на первоначальном этапе внутри Национального фронта идеологии, близкой к фашистской, было связано с тем, что в рядах партии вплоть до своей гибели в 1978 г. состоял лидер французских националистов-революционеров Ф. Дюпра. Он пользовался огромным влиянием на однопартийцев и редактировал все основные документы. Именно он пригласил Ж.-М. Ле Пена на пост председателя партии [2, с. 275-276].

Ж.-М. Ле Пен руководил Национальным фронтом до 2011 г. и всегда отрицательно высказывался против иммигрантов, за что регулярно обвинялся в расизме. Появившаяся в середине 1980-х гг. в партийных программных документах идея введения во Франции принципа «национальной предпочтительности» сохранилась до

сегодняшнего времени. Согласно этому принципу, социальная помощь и рабочие места должны предоставляться в первую очередь настоящим французам, а не иммигрантам, которые обвинялись во всех бедах, и поэтому должны были быть высланы из страны. К первой категории относились не только коренные французы, но и все, кто жил по французским законам и ставил интересы страны выше собственных. И, наоборот, коренные французы, сочувствующие иммигрантам, могли быть отнесены ко второй категории.

М. Ле Пен, возглавившая Национальный фронт в 2011 г., переняла многие идеи своего отца. В то же время она старается дистанцироваться от него, не использует его манеру общения и резко не высказывается об иммигрантах. Если анализировать её президентскую программу, то можно прийти к выводу, что для неё иммиграционная проблема является прежде всего экономической, и только потом социальной. М. Ле Пен выступает против нелегальных иммигрантов, которые не учат французский язык, не хотят приобщаться к французской культуре, не стремятся найти работу. Таких иммигрантов она предлагает депортировать, а также тех легальных иммигрантов, которые приехали во Францию в поисках работы, но за год не смогли трудоустроиться [14].

Со стороны М. Ле Пен нет прямого проявления расизма или дискриминации представителей иных национальностей. От иммигрантов требуется легально приехать во Францию, устроиться на работу и платить налоги, чтобы их содержание не было обузой для государства, которое, по мнению М. Ле Пен со ссылкой на подсчёты французского демографа и экономиста И.-В. Лолана, ежегодно тратит на иммигрантов около 70 млрд. евро. Журналист левой газеты «Либерасьон» Б. Бутье выразил недоверие подсчётам. Во-первых, методика подсчёта была очень сложной и приблизительной, поскольку сами экономисты первоначально пришли к сумме 35 млрд. евро, а потом посчитали необходимым её удвоить. Во-вторых, Е. Жоли, кандидат в президенты от партии «Зелёных», утверждала со ссылкой на проведённое в 2010 г. исследование Министерством труда и университетом Лилля, что иммигранты, наоборот, ежегодно приносят в бюджет страны до 12 млрд. евро [8].

Расхождение в подсчётах связано с политической принадлежностью экономистов и политиков. И.-В. Лолан симпатизирует ультраправым, которые борются с нелегальной иммиграцией и кото-

рым выгодно показать, что иммигранты живут за счёт работающих французов. В мае 2009 г. И.-В. Лолан был обвинён в дискриминации цыган и подвергнут штрафу в размере 3000 евро [10]. Экономист, по мнению суда, бездоказательно утверждал, что среди цыган наибольший уровень преступности во Франции, а также безосновательно назвал их угрозой для финансовой системы, указав на национальность. И.-В. Лолан считает, что главной статьёй бюджетных расходов является социальное обеспечение иммигрантов, а чтобы эти расходы уменьшить, нужно ассимилировать молодых иммигрантов [16]. Е. Жоли представляет левых, которые традиционно не отделяют иммигрантов от французов и не считают иммиграцию источником всех бед. Поэтому левые вооружаются цифрами, которые должны успокоить французов.

Таким образом, можно утверждать, что наиболее влиятельные французские ультраправые политические партии сегодня достаточно трудно обвинить в прямом проявлении расизма и расовой дискриминации. Распространяя свои взгляды, они стараются действовать в рамках законодательства. Те партии и организации, которые проявляют насилие в отношении представителей отдельных национальных меньшинств, не пользуются общественным поддержкой и находятся на обочине политической системы Франции. Призывы ультраправых решить иммиграционную проблему можно называть популизмом и не более того, поскольку ни Национальный фронт, ни тем более Блок идентичности и Аксьон франсез не предлагают чёткого плана решения вопроса. Монархисты ничего не предлагают, поскольку верят, что король станет фактором, который объединит и помирят французов и иммигрантов. Блок идентичности за почти 15-летнее существование так и не выработал чёткой программы, в том числе в отношении иммигрантов, и ограничивается проведением весьма сомнительных акций, которые отталкивают потенциальных избирателей. Национальный фронт при М. Ле Пен взял курс на завоевание власти. Поэтому была проведена ревизия идейного наследия Ж.-М. Ле Пена, в результате чего партия сблизилась с правоцентристами, выдвинув гораздо более мирный способ выхода из иммиграционного кризиса, что свидетельствует о серьёзности амбиций М. Ле Пен и развёртывании борьбы за электорат правоцентристов.

Примечания

- 1 Васильева, Н. Ю. Международный аспект в идеологии и политике крайне правых политических движений во Франции в 80-е – первой половине 90-х годов: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук: 07.00.03 / Н. Ю. Васильева. – М., 2000. – 34 с.
- 2 Васильева, Н. Ю. Национальный фронт вчера и сегодня / Н. Ю. Васильева // Французский ежегодник: Правые во Франции. – 2003. – С. 273–290.
- 3 Лаку-Лабарт, Ф. Нацистский миф / Ф. Лаку-Лабарт, Ж.-Л. Нанси. – Санкт-Петербург: Издательство «Владимир Даль», 2002. – 88 с.
- 4 Малахов, В. С. Скромное обаяние расизма / В. С. Малахов // Журнал «Знамя». – 2000. – №6. – Режим доступа: <http://znamlit.ru/publication.php?id=1154>. – Дата доступа: 04.09.2016.
- 5 Мийон-Дельсоль, Ш. Политические идеи XX века / Ш. Мийон-Дельсоль. – М.: Издательство Конкорд, 1995. – 228 с.
- 6 Abadie, A. Arnaud Guillon, extrême droite pur porc [Ressource électronique] / A. Abadie // Mediapart. – 24.05.2011. – Mode d'accès: <https://blogs.mediapart.fr/edition/trans-europe-extremes/article/240511/arnaud-gouillon-extreme-droite-pur-porc>. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 7 Au cochon ou aux saucisses, notre soupe identitaire continue ! [Ressource électronique] // Le Bloc identitaire. – 23.01.2006. – Mode d'accès: <http://www.bloc-identitaire.com/actualite/227/cochon-ou-aux-saucisses-notre-soup-e-identitaire-continue>. – Date d'accès: 18.06.2016.
- 8 Bouthier, B. Le coût dur de Marine Le Pen sur l'immigration [Ressource électronique] / B. Bouthier // Liberation. – 28.10.2013. – Mode d'accès: http://www.liberation.fr/france/2013/10/28/le-cout-dur-de-marine-le-pen-sur-l-immigration_942952. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 9 Camus, J.-Y. Le Front National / J.-Y. Camus. – Toulouse: Milan, 1998. – 63 p.
- 10 «C dans l'air» condamnée pour provocation à la haine envers les Roms [Ressource électronique] // Le Monde. – 07.05.2009. – Mode d'accès: http://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2009/05/07/roms-les-amalgames-de-c-dans-l-air-condamnes_1190309_3236.html. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 11 Cette soupe populaire est illégale [Ressource électronique] // Le Parisien. – Mode d'accès: <http://www.leparisien.fr/societe/cette-soupe-populaire-est-illegale-15-11-2010-1150347.php>. – Date d'accès: 18.06.2016.

- 12 Fontette, F. de le racisme / F. de Fontette. – Paris: Presses universitaires de France, 1992. – 127 p.
- 13 Groben, C. Syrian Rebels Ban Croissants in Aleppo [Ressource électronique] / C. Groben // Time. – 02.08.2013. – Mode d'accès: <http://newsfeed.time.com/2013/08/02/syrian-rebels-ban-croissants-in-aleppo/>. – Date d'accès: 18.06.2016.
- 14 Le Pen, M. Mon projet: pour la France et les français [Ressource électronique] / M. Le Pen // Le site officiel du Front National. – Mode d'accès: http://www.frontnational.com/pdf/projet_mlp2012.pdf. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 15 Lyon: Soupe au cochon interdite mais soupe halal autorisée [Ressource électronique] // Le Bloc identitaire. – 05.05.2014. – Mode d'accès: <http://www.bloc-identitaire.com/actualite/3114/lyon-soupe-cochon-interdite-mais-soupe-halal-autorisee>. – Date d'accès: 18.06.2016.
- 16 Mensonge d'Etat à 70 milliards: La vérité sur le vrai coût de l'immigration en France... [Ressource électronique] // INFOCOM-Net. – 12.07.2014. – Mode d'accès: <https://infocomnet.wordpress.com/2014/07/12/mensonge-detat-a-70-milliards-la-verite-sur-le-vrai-cout-de-limmigration-en-france/>. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 17 Paris : les identitaires continuent à servir leur «soupe au cochon» [Ressource électronique] // Le Poste archives. – 16.11.2010. – Mode d'accès: http://archives-lepost.huffingtonpost.fr/article/2010/11/15/2304854_paris-les-identitaires-continuent-a-servir-leur-soupe-au-cochon-interdite.html. – Date d'accès: 18.06.2016.
- 18 Perrineau, P. Le symptôme Le Pen / P. Perrineau. – Paris: Fayard, 1997. – 257 p.
- 19 Programme de campagne d'Arnaud Gouillon, candidat de la jeunesse européenne [Ressource électronique] // Le Bloc identitaire. – Mode d'accès: http://www.bloc-identitaire.com/files/image/actualite/Presidentielle_2012/Programme_de_campagne.pdf. – Date d'accès: 19.06.2016.
- 20 Vignal, P. Le candidat du Bloc Identitaire Arnaud Gouillon se retire [Ressource électronique] / P. Vignal // Le Point. – 11.09.2011. – Mode d'accès: http://www.lepoint.fr/fil-info-reuters/le-candidat-du-bloc-identitaire-arnaud-gouillon-se-retire-11-09-2011-1372075_240.php. – Date d'accès: 19.06.2016.

Гришель А. М. Националізм як ідеологічна основа сучасних французьких ультраправих початку XXI ст.

Стаття присвячена дослідженню такої проблеми, як місце і роль націоналізму в ідеології сучасних французьких ультраправих. Автором розглядається проблема класифікації ультраправих. Аналізуються відмінності націоналізм від нацизму. Визначається роль використання націоналістичних ідей і гасел у політичній боротьбі. Автор робить висновок про те, що сучасних французьких ультраправих складно звинуватити в прямому прояві расизму, оскільки вони намагаються діяти в рамках законодавства, а деякі партії (наприклад, Національний фронт) взяли курс на завоювання політичної влади в країні, відмовившись від радикальних ідей і пропозицій щодо вирішення хвилюючих французів проблем.

Ключові слова: ультраправі, Національний фронт, Блок ідентичності, націоналізм, расизм, нацизм, іммігранти.

Grishel A. M. Nationalism as an ideological basis of modern French far-right in the beginning of XXI century.

The article is devoted to such problems as the place and role of nationalism in the modern ideology of the French far-right. The author considers the problem of the classification of the far-right. The differences of nationalism from nazism are analyzed. The role of the using of nationalist ideas and slogans in the political struggle is determined. The author concludes that modern French far-right to blame the direct manifestation of racism, as they try to act within the law, and some parties (for example, the National Front), have embarked on the conquest of political power in the country, abandoning the radical ideas and suggestions on solving problems of concern to the French.

Key words: far-right, National Front, Block of identity, nationalism, racism, nazism, immigrants.

Политическое наследие С. Стамболова как составляющая болгарского авторитаризма в 1894–1918 гг.

Миколенко Д. В.

В статье автор охарактеризовал элементы политического наследия С. Стамболова в процессах реализации государственной власти в Болгарии после смерти политика. Среди них: укрепление института монархии, широкое внедрение различных способов обеспечения победы проправительственных сил на выборах и формирование характерной партийной системы. Исследователь приходит к выводу, что правление С. Стамболова предопределило становление авторитарного режима Фердинанда.

Ключевые слова: политическое наследие С. Стамболова, авторитарный режим князя/царя Фердинанда, Народно-либеральная партия, «стамболовисты».

В последней трети XIX в. Княжество Болгария переживало этап становления национальной государственности. Заметную роль в этом процессе сыграл известный державник Стефан Николов Стамболов – участник национально-освободительного движения против османского гнёта (1870–1877 гг.), активный член Либеральной партии, регент (1886–1887 гг.) и премьер-министр страны (1887–1894 гг.). Восьмилетний период его пребывания у власти во многом предопределил последующее политическое развитие страны. Так, после отставки (1894 г.) и смерти (1895 г.) С. Стамболова продолжала функционировать созданная им Народно-либеральная «стамболовистская» партия (НЛП)*, которая объединяла в своих рядах сторонников бывшего главы Регентского совета и правительства. Эта организация в конце XIX – начале XX в. являлась основным хранителем идей С. Стамболова, продолжателем его политики. На протяжении 1886–1894 гг. существенно возросла численность чиновнического аппарата, укрепи-

* Как группировка приверженцев С. Стамболова существовала с конца 1886 г., как НЛП – с лета 1890 г. по 31 октября 1920 г.

лись правоохранительные органы и вооружённые силы. Представители этих институций, а также простой народ были носителями коллективной памяти* о периоде регентства и премьерства основателя НЛП.

Различные аспекты деятельности С. Стамболова нашли своё отражение в многочисленных работах болгарских [19], американских [3; 4], британских [2; 9], российских [6; 8] и украинских [12] авторов. А вот влияние процессов, которые происходили в Болгарии на протяжении 1886–1894 гг., на последующую трансформацию системы государственной власти остаётся неизученным. Указанная проблема лишь частично затрагивалась в некоторых работах [21; 22]. При более глубоком её исследовании нами применялся термин «политическое наследие С. Стамболова». С нашей точки зрения, это понятие включает в себя, прежде всего, коллективную и институциональную память** об основателе НЛП, его идеях и практиках, отразившихся в той или иной степени на методах, приёмах и формах осуществления государственной политики болгарскими правительствами в 1894–1918 гг., а также повлиявших на функционирование в этот период политической системы страны.

Первичная научная гипотеза работы состоит в том, что наследие С. Стамболова предопределило механизмы реализации власти в стране в период княжения/царствования Фердинанда Саксен-Кобург-Готского, то есть вплоть до 1918 г. Целью данной работы является подтверждение указанного предположения. При характеристике правящего в стране стамболовского режима следует обратить внимание на критерии, изложенные известным французским политологом Жаном Блонделем [1]. Во-первых, это открытость/закрытость борьбы за лидерство; во-вторых, степень дифференциации правящего класса; в-третьих, участие широких масс в политических процессах. Попытаемся определить, как ме-

* Представление о прошлом, разделяемое и конструируемое членами социальной группы. Это понятие ввёл в научный оборот французский социолог и психолог Морис Хальбвакс. Согласно концепции учёного процесс запоминания индивидуумом информации всегда определяется его принадлежностью к социуму, а коммеморация («увековечивание памяти») связана со стереотипами и мнемотопами традиции.

** Термин, подразумевающий, на наш взгляд, совокупность знаний и представлений о сложившемся устройстве любой системы, о происходивших в ней политических, экономических и социальных процессах. Понимание того, как используются указанные знания и представления, является ключом к осмыслению процессов создания и воссоздания институтов властной структуры.

тоды ведения политики С. Стамболовым впоследствии влияли на указанные показатели.

Период регентства и правления первого самостоятельного «стамболовистского» правительства предопределил особенности функционирования института монархии. Как известно, в своё время основатель НЛП приложил массу усилий для того, чтобы закрепить Фердинанда и его династию на болгарском престоле. Однако очень скоро премьер-министр оказался заложником собственной же политики. Расширив благодаря главе правительства своё влияние, князь решил воспользоваться конституционным правом монарха и в мае 1894 г. отправил председателя Совета министров, который до этого полностью контролировал его действия, в отставку. Таким образом, С. Стамболов открыл Фердинанду дорогу к установлению в стране авторитарного режима князя [16, с. 56].

В дальнейшем именно глава государства решал, какой из политических сил доверить формирование исполнительного органа [23, с. 466]. Чтобы угодить Фердинанду и как можно дольше продержаться у власти, правящие партии продолжали способствовать укреплению института монархии [10, с. 59]. Так, в 1908 г. демократы* во главе с А. Малиновым обеспечили Фердинанду получение царской короны; в 1911 г. благодаря содействию правительства И. Гешова – лидера Народной партии («народняки»**) – царю удалось взять в свои руки бразды правления внешней политикой страны, закрепив за собой конституционное право заключать без санкции парламента международные договоры.

До 1910 г. последователи С. Стамболова – представители НЛП – всецело поддерживали расширение полномочий главы государства. Пребывая во второй раз самостоятельно у власти в 1903–1908 гг., они увеличили в 1904 г. объём бюджетных расходов на нужды княжеского двора. Потакая эмоциям и прихотям монарха, кабинет Д. Петкова приостановил в 1907 г. работу Софийского университета, студенты которого публично выразили неуважение и неприязнь к Фердинанду. Однако после 1908 г., разочаровавшись

* Представители Демократической партии, до 1896 г. – группировка «каравелистов», приверженцев П. Каравелова.

** Одна из наиболее влиятельных политических сил торгово-промышленной буржуазии в конце XIX – начале XX в. Основана в 1894 г. после падения режима С. Стамболова членами восточно-румелийской Народной (консервативной) партии и некоторыми представителями других группировок.

нежеланием Кобурга продлять срок их полномочий, большинство членов НЛП начали более критично относиться к политике Фердинанда [22, с. 87]. Негативные настроения тогдашнего лидера «стамболовистов» Н. Генадиева и его сторонников по отношению к монарху стали одной из причин раскола партии на две группировки – приверженцев более тесного сотрудничества с царём, которые объединились вокруг Добри Петкова (однофамильца бывшего шефа НЛП, покойного Димитра Петкова), и поборников главы Центрального бюро. Однако внутренняя борьба не повлияла на отношение «петковистов» и «генадиевистов» к существующему конституционному строю державы. С момента своего основания в конце 1886 г. и вплоть до объединения в 1920 г. с «радославовистами»* и «тончевистами»**, «стамболовисты» считали монархию наиболее приемлемой для Болгарии формой правления [24, с. 97, 100, 112].

Длительное пребывание у власти кабинета С. Стамболова предопределило особенности дальнейшего функционирования Совета министров. В первую очередь оно повлияло на характер взаимоотношений между князем/царём и правительством. Опасаясь повторения ситуации, когда премьер-министр сосредотачивал в своих руках широкие полномочия и фактически контролировал деяния монарха, Фердинанд, начиная с 1894 г., предпочитал формировать исполнительный орган из представителей разных политических сил. Провоцируя по мере необходимости конфликты между партийными организациями, князь рассчитывал нейтрализовать опасность узурпации власти одной из них. В случае невозможности создания провластной коалиции Фердинанд заботился о том, чтобы в состав правительства входило как можно больше лиц, преданных престолу, не представлявших ни одну из партий. Такими личностями в Совете министров К. Стоилова (1894–1899 гг.) были Р. Петров и Н. Иванов; в кабинете Д. Грекова (1899 г.) – Г. Начович и М. Тенев; в правительстве Т. Иванчова (1899–1901 гг.) – беспартийные С. Паприков, Р. Петров, И. Пеев-Плачков и П. Данчов; в 1901 г. был сформирован технократический исполнительный орган во главе с генерал-майором Р. Петровым; в кабинетах НЛП,

* Сторонники В. Радославова, члены Либеральной («радославовистской») партии, до 1895 г. – Либерального клуба.

** Приверженцы Д. Тончева, которые в 1904 г. откололись от «радославовистов», образовав Младолиберальную партию.

которые управляли страной с 1903 по 1908 г., министерские должности в разное время занимали приближённые к князю Р. Петров и Д. Станчов. В дальнейшем вплоть до 1918 г. Совет министров обязательно представляли внепартийные руководители войскового ведомства – Д. Николаев (1908–1911 гг.), Н. Никифоров (1911–1913 гг.), С. Ковачев и Г. Вазов (1913 г.), К. Бояджиев (1913–1914 гг.), И. Фичев (1914 г.), Н. Жеков (1915 г.), К. Найденов (1915–1917 гг.), С. Савов (1918 г.).

Ещё одна особенность функционирования правительства, оставшаяся в наследство от правления С. Стамболова, – это значительное влияние в системе исполнительной власти силовых министерств [7, с. 181]. Переход контроля над армией от премьера к монарху, который обеспечил князю министр Р. Петров, позволил Фердинанду в мае 1894 г. отстранить председателя правительства от занимаемой должности. При формировании нового кабинета этот генерал стал единственным представителем предыдущей власти. В дальнейшем войсковым министром (с 1912 г. – министром войска) становился исключительно офицер, пользующийся доверием монарха. С его помощью Кобург обеспечивал себе лояльность командного состава армейских подразделений и контролировал вооружённые силы в целом [2, с. 493]. Подобная практика прекратилась только после отречения Фердинанда от престола в 1918 г., когда эту должность начали занимать гражданские лица.

Армия оставалась самым веским аргументом в обеспечении властью незыблемости существующего государственного строя. Её задействовали при подавлении в 1900 г. крестьянского движения за отмену налога – натуральной десятины [20, с. 155]; для разгона 28 февраля 1910 г. в городе Русе протестных митингов [17]. Любая угроза сложившемуся порядку устранялась с помощью вооружённых сил. Однако стабильность, которая поддерживалась таким способом, оказалась зыбкой, так как во многом зависела от настроений солдат и офицеров. Потеря Фердинандом их благосклонности и поддержки во многом предопределила отречение царя от престола 3 октября 1918 г.

В своё время С. Стамболов совмещал функции главы правительства с обязанностями министра внутренних дел, что давало возможность обеспечивать покорность полицейского аппарата.

Некоторые следующие премьер-министры – К. Стоилов (1894–1899 гг.), Р. Петров (1901 г.), П. Гудев (1907–1908 гг.), В. Радославов (1913–1918 гг.) взяли его опыт на вооружение. С помощью силовых структур власть контролировала ход избирательных процессов и достигала необходимых результатов любого голосования [18, с. 99]. В конце XIX и в течение первых двух десятилетий XX в. партия, которой удавалось делегировать на должность министра внутренних дел своего представителя, неизменно побеждала по итогам парламентских и местных выборов, искусственно формируя под себя большинство в парламенте – Народном собрании. Этот механизм управляемой демократии обеспечивался с помощью давления на электорат и оппонентов, подкупа избирателей и фальсификаций [19, с. 37].

Популярность и влияние в обществе той или иной политической силы не были решающим фактором в борьбе за власть. Мажоритарная избирательная система (победитель получает всё), действующая до 1911 г., позволяла вопреки симпатиям электората провести в законодательный орган лояльных правительству депутатов.

По состоянию на 1899 г. в выборах имели возможность принять участие 21,5 % всех граждан Болгарии (мужское население, достигшее 21 года). Эта цифра превышала аналогичный показатель в Великобритании, где избирательным правом пользовалось лишь 16 % жителей страны, Швеции – 8,1 %, Италии – 6,9 %. Однако, несмотря на относительно широкие политические прерогативы, активность участия населения княжества в голосовании была крайне низкой [25, с. 45]. Подобные реалии обуславливались не только невысоким уровнем гражданского сознания болгар, но и целенаправленными действиями власти, стремившейся лишить своих противников шанса повлиять на исход выборов. Во время премьерства С. Стамболова и без того незначительный процент голосующих ещё больше уменьшился*. В постстамболовский период эта цифра несколько возросла, хотя ни разу и не превысила отметку в 67 % [26, с. 46].

Придя к власти в 1886 г., С. Стамболов осуществил тотальную чистку административного аппарата, заполнив его своими сторонниками и уволив идеологических противников. Во время его

* В 1880 г. на избирательные участки явилось 33,3 % электората, в 1884 г. – 28,9 %, в 1887 г. – 22 %, а в 1893 г. лишь 19 %.

правления политическая система Болгарии стала почти исключительной собственностью незначительного меньшинства алчных чиновников, далёких от чаяний основной массы населения [9, с. 158]. Следующие правительства продолжили эту традицию. Под руководством своих председателей, получивших от монарха мандат на формирование состава кабинета министров, они первым делом лишали представителей предыдущей правящей партии/коалиции должностей и назначали на их места своих приверженцев [4, с. 248], что обеспечивало им полный контроль над местными органами власти. Одновременно подобная практика провоцировала распространение коррупции в бюрократическом аппарате, ведь служащие до назначения нового правительства, а равно и своего увольнения, стремились максимально обогатиться, при этом злоупотребляя своим положением [4, с. 249].

Судебные преследования политических оппонентов, которые пребывая у руля государства в большом количестве инспирировал кабинет С. Стамболова, в конце XIX – начале XX в. стали неотъемлемым атрибутом болгарской политической жизни. Каждая смена правительства сопровождалась расследованием деятельности предыдущей администрации. Контроль Совета министров над парламентом и судебной системой позволял действующей власти оглашать выгодные ей вердикты и устранять со своего пути противников. Наряду с этим новообразовавшееся правительство занималось реабилитацией оппонентов своих предшественников, которые пострадали от различных притеснений и преследований, тем самым расширяя круг своих союзников [22, с. 123].

Исследуя вопрос влияния наследия С. Стамболова на дальнейшее функционирование политического режима Болгарии, невозможно обойти стороной партийную систему, на развитие которой в конце XIX и в течение первых двух десятилетий XX в. воздействовали процессы, происходившие во времена регентства и премьерства основателя Народно-либеральной партии. Острое противостояние вокруг проблем, связанных с внешнеполитической ориентацией страны, её взаимоотношениями с Российской империей, а также выборами князя привело в 1884 г. к дискредитации и прекращению деятельности Консервативной партии, а в 1887 г. к окончательному расколу Либеральной партии на несколько груп-

пировок – «радославовистов», «цанковистов»*, «каравелистов» и «стамболовистов». Кроме того во второй половине 1880-х – в начале 1890-х годов как самостоятельная политическая сила продолжала функционировать южно-болгарская Народная (консервативная) партия. Именно в период премьерства С. Стамболова в княжестве сформировался прообраз многопартийной системы. При этом до 1894 г. она существовала лишь формально [13, с. 55]. В условиях жёсткого авторитарного режима полноценной политической деятельностью занимались лишь те силы, которые признавали Фердинанда болгарским монархом** – сторонники председателя правительства «стамболовисты», а также «радославовисты». Другие группировки фактически были лишены возможности как-либо влиять на основные политические процессы, хо тя и регулярно проводили в Народное собрание своих депутатов.

Все новообразованные организации, независимо от статуса, представляли собой принципиально иной, по сравнению с прежними Либеральной и Консервативной партиями, тип политических сил. Их, прежде всего, отличал вождизм – ориентация на личность лидера, который, как правило, обеспечивал значительную долю финансирования, целиком и полностью влиял на идеологические принципы группировки, определял стратегию и тактику борьбы за власть. Кроме того, значение Центрального бюро – органа, имеющего существенный вес в партиях на заре существования болгарского государства, основательно уменьшилось, поскольку большинство его функций сосредоточил в своих руках лидер организации [15, с. 140].

Новый тип политических сил характеризовался также наличием разветвлённой системы местных ячеек. В свою бытность либералы и консерваторы имели лишь немногочисленные и формальные представительства в округах и околиях. «Стамболовисты» и «радославовисты» первыми создали сеть провинциальных бюро по всей стране, чем значительно увеличили собственную популяр-

* Приверженцы Д. Цанкова, члены созданной в конце 1899 г. Прогрессивно-либеральной партии.

** В соответствии со статьёй 3 Берлинского трактата 1878 г. князь Болгарии должен избираться свободным волеизъявлением населения и утверждаться Блистательной Портой с согласия великих держав. Поскольку два последних условия не были соблюдены, это давало повод указанным странам и болгарской оппозиции не признавать Фердинанда главой государства.

ность и влияние в обществе. После 1894 г. их примеру последовали «цанковисты», демократы, «народняки», члены Болгарской рабочей социал-демократической партии (БРСДП) и, с 1899 г. – Болгарского земледельческого союза (БЗС).

В конце XIX в. партийный спектр большинства европейских стран можно дифференцировать по идеологическому принципу, где консервативные политические силы занимали правый фланг, либералы – центр, а социалисты находились слева. В это же время в Болгарии можно наблюдать некоторые специфические особенности партийной системы. Переворот и контрпереворот в 1886 г., а также период регентства и премьерства С. Стамболова способствовали разделению большинства существующих организаций страны на две группы. К первой относились те, кто не признавал Фердинанда князем и ратовал за необходимость согласовать этот вопрос с Россией – русофилы – «цанковисты», «карвеллисты», южно-болгарские «соединисты» (консерваторы). Вторые же поддерживали личность Кобурга на болгарском престоле и выступали за ограничение влияния Санкт-Петербурга на внутреннюю политику Софии – русофобы – «стамболовисты», «радославовисты», младолибералы «тончевисты». Хотя эта дихотомия партийной системы была довольно условной, ведь ни одна из политических сил страны не считала себя русофобской, она оказалась устойчивой, оставаясь актуальной на протяжении всего периода княжения/царствования Фердинанда [14, с. 169]. Именно деление на русофилов и русофобов легло в основу создания новых организаций в 1920 г. Тогда «стамболовисты», «радославовисты» и младолибералы «тончевисты» объединились в Национал-либеральную партию (31 октября), а «народняки» и «цанковисты» – в Объединённую народно-прогрессивную (6 ноября).

Болгарские политические силы брали на вооружение и традиционные для Европы идеологии. При этом группировки/партии, чья ценностная ориентация находилась на пересечении либерализма и консерватизма – правоцентристы – явно доминировали в политической системе страны [11, с. 181]. К ним принадлежали «стамболовисты», «народняки», «цанковисты», «радославовисты» и демократы «карвеллисты». Эти организации на протяжении 1895–1920 гг. попеременно меняли друг друга у руля государства. Одни

из них проявляли большую склонность к консерватизму («стамболовисты» и «народняки»), другие – к национализму («радославовисты»), третьи делали ставку на либеральные ценности («карвеллисты» и «цанковисты») [5, л. 22]. Но все они постоянно выступали единым фронтом против левых партий*, которые вплоть до завершения Первой мировой войны явно уступали правым в своём влиянии [15, с. 141].

И всё же не приверженность к одной из трёх основных идеологий, а позиция в династическом вопросе и международная ориентация стали главными факторами классифицирования болгарских политических сил. Эту ситуацию чётко иллюстрирует процесс становления Демократической партии, которая была создана в 1896 г. на основе группировки «карвеллистов». Тогда к лидеру организации П. Каравелову массово обращались его сторонники с просьбой разъяснить точку зрения относительно правящей в Болгарии династии [5, л. 18-21]. По их мнению, при условии официального признания демократами Фердинанда князем идеология партии ничем не будет отличаться от убеждения других либеральных политических сил страны [5, л. 18].

В целом во времена правления С. Стамболова в Болгарии сформировался жизнеспособный политический режим, который совмещал в себе черты полицейского и правового государства. Сохраняя действия одного из наиболее либеральных на тот момент в Европе основных законов – Тырновской конституции**, «стамболовисты» претворяли в жизнь типичные авторитарные методы реализации власти.

Идеи и практики бывшего регента и премьер-министра оказывали долгосрочное воздействие на политическую систему и определяли развитие Болгарии на протяжении нескольких десятилетий. Правление С. Стамболова предопределило закрепление в стра-

* В конце XIX – в первых двух десятилетиях XX в. их представляли: Болгарская рабочая социал-демократическая партия (БРСДП), которая в 1903 г. из-за идеологических расхождений распалась на две отдельные организации – БРСДП («тесные социалисты») и БРСДП («широкие социалисты») /с 1908 г. – БРСДП («объединённая»); крестьянская партия Болгарский земледельческий союз (БЗС), с 1901 г. – Болгарский земледельческий народный союз (БЗНС); Радикально-демократическая партия (РДП), опирающаяся с момента своего создания в 1905 г. на мелких предпринимателей, ремесленников и небогатых землевладельцев.

** Конституция Болгарского княжества принята 16 (28) апреля 1879 г. заседавшим в г. Тырново Учредительным собранием.

не закрытого характера борьбы за лидерство среди властвующей элиты, когда князь решал, какой из партий доверить формирование исполнительного органа. Следствием деятельности политика стала дифференциация истеблишмента – появление многопартийности и образование русофильских и русофобских групп, каждая из которых при благоприятных условиях и, прежде всего, соответствующей позиции монарха могла рассчитывать на власть. При этом С. Стамболов не только не способствовал привлечению широких народных масс к политическим процессам, а старался как можно больше ограничить их влияние на ситуацию в государстве. Именно он предложил некоторые ухищрения, позволяющие избежать участия в выборах оппозиционно настроенного электората. В конце XIX – начале XX в. внедрённые им механизмы широко использовались последующими правительствами.

Всё вышеперечисленное позволяет утверждать, что, пребывая поочерёдно во главе Регентского совета и кабинета министров, С. Стамболов поспособствовал утверждению в Болгарии авторитарно-бюрократического, согласно типологии французского политолога Жана Блонделя, режима, основанного на авторитарной власти и бюрократических методах управления [1, с. 118]. Этот тип реализации власти с незначительными изменениями просуществовал в Болгарии вплоть до завершения Первой мировой войны.

Примечания

1. *Blondel J.* Comparing Political Systems / J. Blondel. – New York : Praeger Publishers, Inc., 1972. – 260 p.
2. *Crampton R.* The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule / R. Crampton // Доклади : Българската държава през вековете. – София, 1982. – Т. 1. – С. 491-501.
3. *Perry D.* Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. – Durham : Duke University Press, 1993. – 279 p.
4. *Stokes G.* The Social Origins of Eastern European Politics / G. Stokes // The Origins of Backwardness in Eastern Europe : Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. – Berkeley : University of California Press, 1989. – Pp. 210-251.
5. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 395 «Петко Каравелов». – Оп. 1. – А. е. 77.

6. *Дубовик О. А.* Стефан Стамболов и болгарская церковь / О. А. Дубовик // Историки-слависты МГУ : Славянский мир: в поисках идентичности. – Москва, 2011. – Кн. 8. – С. 314–332.
7. *Йоцов Я.* Класи и партии у нас до 1923 година / Я. Йоцов // Исторически преглед. – 1947. – № 2. – С. 177–193.
8. *Косик В. И.* Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности / В. И. Косик // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). – Санкт-Петербург : Алетей, 2006. – С. 117–124.
9. *Крамптън Р.* Кратка история на България / Р. Крамптън. – София : Фондация «Отворено общество», 1994. – 368 с.
10. *Лямцева Л. В.* Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начале XX в. / Л. В. Лямцева // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1996. – С. 57–64.
11. *Миколенко Д. В.* Диференциация ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі XIX–XX століть: спроба кластерного аналізу / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник : Дриновски сборник. – Харків-Софія : Академічне вид-во «Проф. Марин Дринов», 2008. – Т. 2. – С. 179–187.
12. *Миколенко Д. В.* Політична опозиція в Болгарії за часів премєрстава Стефана Стамболова (1887–1894) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник : Дриновски сборник. – Харків-Софія : Академічне вид-во «Проф. Марин Дринов», 2011. – Т. 4. – С. 187–197.
13. *Миколенко Д. В.* Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. В. Миколенко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 148 с.
14. *Миколенко Д. В.* Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2007. – № 762. – С. 165–175.
15. *Миколенко Д. В.* Специфіка ліберальних та консервативних партій Болгарії на зламі XIX і XX століть / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2006. – № 761. – С. 138–147.
16. *Николова В.* За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. / В. Николова // Исторически преглед. – 1983. – № 6. – С. 53-64.

17. Здравков И. Обвинителна реч на тема историята на Йордан Стефанов и Саафет. «Русенската кървава сватба» /1911–1912 г./ [Електронен ресурс] / И. Здравков. – Екссисс режим : <http://bgconv.com/docs/index-204334.html>
18. Палангурски М. Избирателната система в България (1879–1911 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново : Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. – 271 с.
19. Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново : Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. – 280 с.
20. Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904) / М. Палангурски. – Велико Търново : Слово, 1995. – 208 с.
21. Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов / А. Пантев // Векове. – 1981. – № 5. – С. 69-77.
22. Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България : 1903–1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – 203 с.
23. Попов Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България в началото на ХХ век / Р. Попов // Първи международен конгрес по българистика. – София, 1982. – Т. 1. – С. 464-475.
24. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст. : В. Николова и Д. Саздов. – София : Наука и изкуство, 1992. – 524 с.
25. Тодоров А. Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879–1946) / А. Тодоров // Историкът: гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров, София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. – С. 27-49.

Миколенко Д. В. Політична спадщина С. Стамболова як складова болгарського авторитаризму в 1894–1918 рр.

В статті автор охарактеризував елементи політичної спадщини С. Стамболова у процесах реалізації державної влади в Болгарії після смерті політика. Серед них: зміцнення інституту монархії, широке впровадження різних способів забезпечення перемоги проурядових партій на виборах та формування характерної партійної системи. Дослідник приходиться до висновку, що правління С. Стамболова визначило становлення авторитарного режиму Фердинанда.

Ключові слова: політична спадщина С. Стамболова, авторитарний режим князя/царя Фердинанда, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».

Mykolenko D. V. The political legacy of S. Stambolov as a component of the Bulgarian authoritarianism in 1894–1918

The article author describes the elements of the political legacy of S. Stambolov in the process of state power implementation in Bulgaria. They comprise of the strengthening the monarchy institution and widespread implementation of various ways to ensure the victory of pro-government forces in the elections as well as building the special party system. The researcher draws the conclusion that S. Stambolov's reign resulted in formation of the authoritarian regime of Ferdinand.

Key words: the political legacy of S. Stambolov, the authoritarian regime of Prince/Tsar Ferdinand, People's Liberal Party, «stambolovists».

Парижский Земско-Городской Комитет и российская эмиграция в Польше в 20-30-е гг. XX ст.

Ёлкин А. И.

В статье рассмотрен процесс взаимодействия Парижского Земгора с российскими эмигрантскими организациями в Польше. Так же изучены факторы влияния на особенности этого сотрудничества, а также проанализированы этапы становления и изменения этих взаимоотношений.

Ключевые слова: Польша, Земско-Городской Комитет, беженцы, адаптация, культурно-просветительная работа.

Проблема адаптации российских беженцев 20-30-х гг. XX ст., оказавшихся на территории стран-реципиентов, безусловно, зависела от политической и социально-экономической ситуации в принимающей стране. Славянские страны: Болгария и Югославия, а особенно Чехословакия («русская акция») оказали беженцам радушный прием. Их власти для предоставления изгнанникам необходимой помощи создали эмигрантско-государственные организации. В Болгарии – Комитет помощи русским беженцам, в Югославии – Державную комиссию. В Польше в отличие от других славянских стран не существовало ни специальных программ помощи российским беженцам, ни государственно-эмигрантских организаций. В такой ситуации разнообразную помощь изгнанникам, особенно нуждающимся и социально незащищенным, могли предоставлять в первую очередь организации, созданные самими беженцами. Одной из таких организаций являлся Парижский Земско-Городской Комитет (*Далее* – Земгор), основанный в феврале 1921 г. Комитет возник под влиянием создавшихся условий после падения Крыма и массовой эвакуации с Юга России. Председателем комитета был избран Г. Е. Львов – бывший премьер-министр Временного правительства первого созыва [8, с. 39].

Эта организация появилась в России летом 1915 г. в результате объединения Всероссийского Земского союза и Всероссийского Союза городов. В 1918 г. большевики его упразднили, но в эмиграции Земгор возобновил свою работу. Одновременно возникли организации Земгора в Чехословакии, Германии, Болгарии, Греции, Югославии, а позже в Китае [10, с.159]. Основные направления их деятельности обозначены в работе П. Е. Ковалевского [7]. Деятельность Земгора в Чехословакии исследована в работе Е. П. Серапионовой [12]. Она рассмотрела деятельность Земгора в 20-30-е годы: предоставление правовой, материальной, трудовой и медицинской помощи беженцам, а также проведение среди них культурно-просветительной работы. Система организаций и учреждений Земгора, его многоплановая деятельность стала объектом исследования И. В. Сабенниковой [11]. Однако необходимость выявить специфику взаимодействия Земгора с русскими эмигрантскими организациями в Польше требует объективного и комплексного исследования. При написании статьи автор изучил издания Земгора: отчеты, бюллетени, информационные листы о его работе и т. п., а также архивные материалы, хранящиеся в фондах Государственного архива Российской Федерации (*далее* – ГАРФ), мемуары, эмигрантскую прессу.

Польша, благодаря протяженной сухопутной границе Советской Россией, оказалась своеобразными воротами, через которые русские беженцы пытались попасть в Европу, а некоторые из них думали найти приют и убежище в самой стране. Однако условия для нахождения беженцев оказались неблагоприятными. Сказывалась память о политике царской власти в период разделов Польши и последствия недавно закончившейся русско-польской войны 1919–1920 гг. Поэтому польские государственные органы рассматривали русских беженцев как нежелательный элемент и проводили курс на «выдавливание» их из страны. К началу деятельности Земгора в Польше помощью беженцам занимались: созданный в 1920 г. Б. В. Савинковым Русский Политический Комитет (переименованный в Русский Попечительский Комитет), предоставлявший помощь интернированным русским солдатам и офицерам, находившимся в лагерях; миссия Российского Красного Креста (*далее* – РКК), помогавшая беженцам одеждой, питанием,

решавшая жилищные, медицинские, трудовые проблемы; образованный в январе 1918 г. Русский Комитет в Варшаве проводил среди них культурно-просветительную, юридическую работу [3, 1922, № 2, с. 61-64]. После образования в Париже Земгора, в Польше группа бывших земских и городских гласных в Польше объединилась в Совещание Земских и Городских гласных под председательством П. Е. Бутенко [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 309]. Однако Земгор в Париже отказался признать вышеназванную комиссию, считая, что деятельность организаций и учреждений Земгора в Польше в силу политических условий вряд ли возможна. Кроме того, это привело бы к дублированию в деятельности организаций и лишней трате средств [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 309]. Поэтому Земгор в июне 1921 г. назначил своим представителем в стране П. Е. Бутенко, переведя ему 25 тыс. франков, которые он должен был направить на финансирование уже имеющихся эмигрантских организаций [2, с. 105]. Во время Первой мировой войны Земгор занимался снабжением армии всем необходимым, налаживал работу госпиталей, оказывал помощь инвалидам и беженцам и т. д. В эмиграции Земгор принимал участие в обеспечении их правовой, бытовой, трудовой, медицинской, культурной и просветительной жизни, тем самым способствуя скорейшей адаптации беженцев к конкретным условиям в стране пребывания. В Польше деньги, полученные от Земгора, направлялись на проведение культурно-просветительной работы, предоставлении юридической помощи, организацию пунктов питания, а также предоставлению возможности трудоустройства [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 2, л. 1]. Например, в 1921 г. на организацию юридической защиты тратилась 1/3 средств выделяемых Земгором [4, Ф. 5809, оп. 1, д. 53, л. 89]. В это же время приобретает остроту вопрос трудоустройства, в связи с тем, что в ноябре-декабре 1920 г. на территории страны оказались интернированы две русские армии С. Булак-Балаховича и Б. Пермикина общей численностью 17-20 тыс. человек [4, Ф. 5866, оп. 1, д. 171, л. 4]. В 1920–1924 гг. они находились в лагерях на территории Польши. Русский Попечительный Комитет установил свое покровительство над интернированными. При финансовой поддержке Земгора в лагерях Стшалково и Калиш открыли портняжную, сапожную, щеточную мастерские, а также мастерскую соломенных из-

делий. Им выделили средства на приобретения инвентаря. Мастерские работали как для удовлетворения потребностей жителей лагерей, так и на внешний рынок. Естественно, что этот вид помощи требовал больших оборотных средств и поэтому она была быстро прекращена [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 2, л. 30]. Кроме того из интернированных сформировали 55 артелей (около 4 тыс. человек) для работы, главным образом в Беловежской пуще и лесах Августова [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 30, л. 14]. Они трудились на заготовке леса и фабриках по его переработке. Земгор выделил средства на организацию артелей и подвоз их к месту работы [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 18; Ф. 5764, оп. 1, д. 149, лл. 346-347]. Поскольку трудиться приходилось в тяжелых условиях, а одежда и обувь у многих находилась в жалком состоянии, то в 1923 г. Земгор направил в артели 80 комплектов обмундирования, белья 1980 штук, в лагеря Стшалково и Калиш 25 комплектов обмундирования и 440 штук белья [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 19]. Всего же Земгор на приобретение одежды и обуви беженцам выделил 80 тыс. франков [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 19]. РПК на средства Земгора открыл в лагерях библиотеки, в частности в Калише, Стшалково и Тухоле, которые насчитывали 353 книги [4, Ф. 5809, оп. 1, д. 205, л. 4]. Кроме того, наиболее крупные артели интернированных снабжались за счет Земгора книгами и газетами [1, с. 29]. Для детей и малограмотных взрослых в лагерях организовали четыре школы [5, с. 106]. Поскольку эмиграция в 1917–1920 гг. носила добровольно-вынужденный характер, то наиболее распространенным являлся нелегальный переход границы. На численность и социальный состав эмиграции «катастроф» влияли не только политические, но и экономические факторы (в частности голод 1921 г. в Советской России). Осенью 1921 г. через пограничные пункты ежемесячно проходило по 30-50 человек, а метами и больше [4, Ф. 5864, оп. 1, д. 205, л. 14]. Большинство беженцев оказались или совершенно раздеты пограничной стражей, или, не имея денежных средств, не могли даже купить себе железнодорожный билет. Единственной организацией, которая могла оказать помощь этим изгнанникам, являлся Земгор. Материальная помощь (жилищно-питательная) оказывалась в самых разнообразных формах: сухие пайки, билеты на дешевые или бесплатные обеды в общественных, а также частных столовых,

предоставление ночлега. На территории Восточной Польши в пограничной полосе возникла система пунктов, где предоставлялась помощь беженцам (Вильно, Лида, Лунинец, Барановичи, Коренец, Ровно, Луцк, Кременец, Львов, Тернополь, Станислав). Так, в Вильно беженцы могли пообедать в столовой Земгора – 350 чел, но стоимость обеда в ней составляла 60 марок и не всем она оказалась доступной [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л.23]. Часто беженцы с просьбами оказать материальную помощь обращались к православным священникам (Лунец, Ровно) [4, Ф. 5809, оп. 1, д. 205, л.17]. Но имели место случаи, когда местные власти без объяснения причин запрещали эту благотворительную деятельность. Поводом к репрессиям против эмигрантов послужило раскрытие весной 1922 г. в лагере Тухола «монархического» заговора. Несмотря на то, что суд оправдал обвиняемых, в апреле 1922 г. из страны оказались высланы несколько десятков человек, в т. ч. и миссию Российского Красного Креста (РОКК), которая оказывала беженцам значительную медицинскую и материальную помощь. Интернированных, которые трудились в артелях, сняли с работ и возвратили в лагеря. Указанные события дали властям повод запретить проживание русским в 150 км пограничной полосе в Восточной Польше. Вследствие чего многие из заведующих питательными пунктами оказались выселены (даже районного уполномоченного в Барановичах постигла эта участь) [4, Ф. 5809, оп. 1, д. 205, л.14]. Поскольку беженцы обычно не имели средств для оплаты жилья, то существенным подспорьем для решения данной проблемы служили общежития: в Вильно на 30 человек, а также небольшие ночлежки на 5-10 человек (в Гусятине, Копечинцах, Корце, Остроге, Скале) [2, с. 9]. После 1924 г. (признание СССР многими европейскими странами) эмигрантам становится ясно, что их пребывание за границей затянется на годы, а может быть и на десятилетия. Ввиду изменившихся условий Земгор сократил некоторые виды своей деятельности. Лагеря интернированных, забота о которых составляла одну из важнейших задач комитета, в 1924 г. были ликвидированы. Артели, в которых раньше трудились несколько тысяч человек, благодаря отправке значительной их части на работы во Францию, распались, а отдельные лица устроились на местах. Жилищно-питательная помощь почти целиком перешла в руки мест-

ных организаций [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л.1]. В силу указанных выше причин, Земгор с 1 марта 1924 г. отказался практически полностью от жилищно-питательной помощи в том виде, в котором она предоставлялась ранее, а освободившиеся средства начал направлять на развитие культурно-просветительной работы. При этом, первостепенное внимание уделялось созданию и поддержке приютов, начальных и средних школ для подрастающего вдали от Родины молодого поколения. Перспектива более длительного пребывания на чужбине ставила перед беженцами в области просвещения две неотложные задачи: 1) спасти русских детей от неизбежной денационализации; 2) обеспечить обучение в школе на родном языке и воспитать в духе русской национальной традиции. Однако, решать эти задачи, стоящие перед русской школой в Польше, пришлось в очень сложной обстановке: в стране была поставлена задача ополчить край в кратчайший срок, борясь со школами с русским языком обучения. Председатель секции политического комитета Совета Министров по делам национальных меньшинств Тугут заявил, что расселенные по всей территории Польши русские выходцы могут пользоваться гостеприимством и учреждать собственные частные школы, но не могут требовать, чтобы государство содержало на свои средства правительственные школы для малочисленных представителей русской национальности [6, 1925, 16.4].

В виду остроты вопроса о русском меньшинстве (150–200 тыс. чел.) и его школе в Польше, от Земгора требовалась особая осторожность и особый такт, ограничиваясь обслуживанием культурно-просветительных нужд исключительно только беженцев. Комитет поэтому вынужден был с большей сдержанностью, чем в Эстонии, Финляндии и Латвии, идти в Польше как на создание специальной беженской школы, так и на использование существующей местной русской школы для обучения детей беженцев [5, с. 250]. Представление о положении русской школы в стране приведены в таблице [6, с.240].

Таблица № 1

	1922	1923	1924
Средние школы	35	23	15
Начальные школы	17	7	6
Всего	52	30	21
Приюты	3	6	10

В области школьной помощи в исключительных случаях при отсутствии в районе скопления беженцев местной школы, Земгор оказывал содействие в создании чисто эмигрантских школ путем их субсидирования или полного содержания за свой счет. Так, в 1923 г. работала средняя школа в лагере Стшалково. В ней обучалось 23 ученика при 9 педагогах. В другой субсидируемой Земгором «реальной гимназии» в г. Остров-Познанский было всего 18 учащихся и 8 педагогов. И лишь в Варшаве финансируемая Земгором начальная школа Русского Комитета (РК) имела 118 учеников. На ее содержание выделялось 850–950 франков в месяц (1924 г.) [5, с. 23]. Всего же в 1923 г. через посредничество местных организаций Земгор субсидировал 7 начальных школ, кроме того вносил плату (от 140- до 365 злотых за гимназиста) за право обучения в 16 частных средних учебных заведениях из общего числа около 500 детей беженцев, обучавшихся в средней школе, нуждающиеся дети снабжались учебниками и учебными пособиями; выдавалась субсидия экзаменационной комиссии при Академической группе на расходы, связанные с проведением выпускных экзаменов в средней школе; устраивались детские сады и летние детские площадки; субсидировались детские приюты [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 20, л. 16]. Земгор, сосредотачивавший свою работу в других странах исключительно в области начальной и средней школы, ввиду тяжелого положения русских беженцев в Польше и почти полной их оторванности от зарубежных русских культурных центров, вынужден был в этой стране включить в круг своих забот и шефство над студенчеством. Как уже отмечалось выше, в Польше оказалось несколько тысяч бывших солдат и офицеров различных добровольческих формирований, интернированных на ее территории. Многие из них в довоенные годы окончили гимназии, обучались в высших учебных заведениях. В лагерях интернированных в Острове-Познанском, Стшалково, Пикулице, Тухоли и Щелково находилось свыше 200 студентов [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 64]. Поскольку условия пребывания в них оказались тяжелыми, то студенты стремились из лагерей уехать, пытаясь поступить в польские Вузы и получить специальность, чтобы потом возвратиться на родину и служить новой, демократической России. Однако им сразу же пришлось столкнуться со сложными социально-бытовыми проблемами: от-

сутствием средств на покупку продуктов питания, на приобретение одежды, обуви и оплату жилья. Ситуация в стране усугублялась экономическим кризисом и инфляцией. Для того, чтобы сделать взаимопомощь более эффективной, студенты основали 31 марта 1921 г. Союз русских студентов в Польше (далее – СРС). Согласно принятому уставу, организация оказывала своим членам материальную и правовую помощь, а для этого поддерживала контакты с русскими общественными организациями [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 1, л. 1]. В 1921 г. общее количество русских студентов составило около 1000 человек [13, 1922, № 3, с. 11-12]. Осенью 1921 г. в Варшаве проживал 101 студент, из них 82 человека обучались в столичных ВУЗах. Материальное положение их являлось следующим: 75 % жили в плохих жилищных условиях, 10 % в удовлетворительных, 15 % – в ужасных, 80 % нуждались в одежде и обуви, 40 человек в медицинской помощи и 77 человек в дополнительном питании [4, Ф. 5864, оп. 1, д. 15, л. 31].

Основную поддержку русскому студенчеству в Польше оказывал Земгор. Как уже отмечалось, жилищно-бытовые условия студентов постоянно находились в центре внимания СРС. К весне 1922 г. особую остроту приобрел квартирный вопрос. Несмотря на то, что в столице на Гроховской улице с помощью Земгора удалось открыть общежитие на 20-25 мест, найти квартиры нуждающимся оказалось практически невозможно [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 6, л. 94]. Поэтому возникшую проблему разрешили следующим образом: в местечке Воломин под Варшавой сняли 5 помещений, главным образом дачи, где и разместили малоимущих студентов. Помещения оказались сырыми и холодными. Эти студенческие общежития содержались на средства Земгора (отопление, освещение и плата за жилье) [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 8, л. 46]. выделялись также средства на оплату железнодорожных билетов до Варшавы. За счет средств Земгора СРС осуществлялось обеспечение студентов хлебом, а также обедами и ужинами. Для того, чтобы поправить свое материальное положение студенты создали артель из 55 человек. Во главе стояло выборное бюро труда, которое организовало две мастерские: сапожную и переплеточную. Главную поддержку для их открытия оказал Земгор, выделив необходимые финансовые средства [3, с. 61-64]. СРС предоставлял студентам ссуды (обычно на

месяц), оплачивал стоимость обучения на различных краткосрочных курсах: землемерных, языковых, топографических и т. д. [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 6, лл.35, 38]. Несмотря на ограниченность своих финансовых возможностей, которые с каждым годом сокращались, Земгор уделял главное внимание русским студентам, обучавшимся в польских ВУЗах. В 1923 г. из 148 русских студентов, получивших высшее образование, 84 в той или иной форме пользовались помощью Земгора. Наиболее целесообразной формой поддержки являлись стипендии, позволявшие студенту целиком уделять внимание обучению.

В Польше регулярные стипендии не выплачивались, если не брать во внимание небольшие стипендии Земгора [9, с. 34]. В 1922 г. расходы СРС составляли: 32 % – выдача стипендий; 18 % питательная помощь; содержание общежитий – 8 %; оплата железнодорожных билетов – 3 %; ссуды – 8 %; плата за обучение и прием экзаменов – 14 % [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 17, л.40]. Таких стипендиатов Земгора в 1923 г. имелось 20 человек. Кандидаты на стипендию этой организации в Варшаве избирались СРС и Академической группой [5, с. 252]. Постоянная нехватка средств привела в 1925 году даже к конфликту между Земгором и СРС. Тяжелое финансовое положение Земгора стало причиной прекращения помощи неуспевающим студентам. СРС заявил «о трагическом непонимании Варшавы Парижем» и о том, что «в Париже имеют отдаленное представление о тяжелых условиях жизни русских студентов в Польше». На это Земгор ответил, что его меры свидетельствуют скорее об обратном. «Репрессии Земгора оказались направлены на неуспевающих, а стипендии лишилось всего 5 человек» [4, Ф. 5846, оп. 1, д. 22, л. 11]. Важную роль в сохранении культурного национального очага в Польше играло библиотечное дело. В 1915–1920 гг. общественные библиотеки оказались частью конфискованы, частью закрыты властями, библиотеки русских учебных заведений переданы польским учебным заведениям. С 1920 г. скопление русских беженцев в некоторых пунктах вызвало значительный спрос на русские книги. Однако первоначально недостаток средств и отсутствие организаций беженцев тормозило процесс создания новых библиотек и хлопоты по снятию запрета со старых. Первая эмигрантская библиотека была открыта Рус-

ским Комитетом в Варшаве осенью 1920 года. В 1922 г. в Польше имелось 11 библиотек, которые финансировались Русским Попечительным Комитетом на средства Земгора. РПК создал в Варшаве центральный книжный склад, который начал функционировать с октября 1922 г. Он приобрел 813 книг на сумму 547 тыс. польских марок [4, Ф. 5809, оп. 1, д. 205, л.1].

Следовательно, Парижский Земгор, созданный в феврале 1921 г., сразу же начал оказывать помощь русским беженцам в Польше. Поскольку, учитывая политическую ситуацию в стране, он не мог создавать здесь свои учреждения, то оказывал финансовую поддержку уже существующим общественным организациям. Если на первом этапе своей деятельности (до 1924 г.) главное внимание уделялось предоставлению юридической, материальной, жилищно-питательной, медицинской помощи и помощи в трудоустройстве, то после 1924 г. в качестве приоритета выдвигается культурно-просветительная работа: поддержка начальной и средней школы, студенчества и организация библиотек. Земгор стал своеобразным центром, который пытался оказывать помощь и объединять эмигрантов в стране.

Примечания

1. Бюллетень Земгора. – Париж, 1921. – 15 марта. – № 2 – 36 с.
2. Бюллетень Земгора. – Париж, 1922. – 15 декабря. – № 9-10 – 107 с.
3. Вестник эмигранта.
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)
5. Зарубежная русская школа (1920–1924 гг.). – Париж, 1924. – 278 с.
6. За свободу.
7. Ковалевский П. Е. Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа Русского Зарубежья (1920–1970) / П. Е. Ковалевский. – Paris, 1971. – 372 с.
8. Мейснер Д. Миражи и действительность / Д. Мейснер. – М., 1966. – 299 с.
9. Русская молодежь в высшей школе за границей. 1922–1932. – Париж, 1933. – 61 с.
10. Сабенникова И. В. Русская эмиграция как социально-культурный феномен / И. В. Сабенникова // Мир России, 1997. – № 3. – С. 155-184.

11. Сабенникова И. В. Российская эмиграция 1917–1939: сравнительно-типологическое исследование / И. В. Сабенникова. – Тверь, 2002. – 431 с.
12. Сабенникова И. В. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы) / И. В. Сабенникова. – М., 1995. – 196 с.
13. Студент.

Йолкін А. І. Паризький Земсько-Міський комітет та російська еміграція в Польщі в 20-30-ті роки ХХ ст.

У статті розглядається процес взаємодії Паризького Земсько-Міського Комітету з російськими емігрантськими організаціями у Польщі. Вивчені фактори, які впливали на особливості цього співробітництва, а також проаналізовані етапи становлення та зміни цих взаємовідносин.

Ключові слова: Польща, Земсько-Міський Комітет, біженці, адаптація, культурно-просвітницька робота.

Elkin A. Paris Zemstvo and City Committee and Russian emigration in Poland in the 20-30s XX century.

The article describes the process of interaction between Paris Zemgor with Russian emigre organizations in Poland. The factors that influenced the features of this cooperation, as well as analysis of the stages of formation, and changes in these relationships.

Key words: Poland, Zemgor, refugee, adaptation, cultural and educational work.

УДК 94(540)«1941/1947»:329.73

Індійський національний конгрес на шляху до незалежності (1941–1947 рр.)

Чувпило О. О.

У статті аналізується визвольний рух народів Індійського субконтиненту під час Другої світової війни та в перші післявоєнні роки, розглядається політичний курс Індійського національного конгресу (ІНК), який очолював боротьбу індійців проти англійського панування, висвітлюється політика британських колонізаторів в Індії, показується їхнє ставлення до Конгресу та до індійського національно-визвольного руху.

Ключові слова: Індія, національно-визвольний рух, Друга світова війна, Індійський національний конгрес, Мусульманська ліга, М. К. Ганді, М. А. Джинна.

Незважаючи на наявність новітніх публікацій із історії Індії та її антиколоніального руху [див., наприклад: 1; 2; 4; 5; 6; 9; 10; 11; 12; 13; 14, с. 189-504; 15; 16; 18; 21; 22; 33; 37; 42], боротьба індійців за свободу й незалежність на заключному етапі визвольних змагань все ще залишається недостатньо вивченою. Тому в даній статті, яка є логічним продовженням нашого попереднього дослідження про протистояння індійських патріотів та англійської колоніальної влади на першому етапі Другої світової війни [12], висувається завдання стисло розглянути найважливіші події, що відбувалися в Індії у 1941–1947 рр., і призвели до звільнення народів Індійського субконтиненту від британського панування. Приступаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що боротьбу за національну незалежність населення найбільшої колонії світу очолював Індійський національний конгрес (ІНК) [про нього див.: 4; 8; 13; 25; 36; 38; 39, с. 35-60; 40; 41], який під керівництвом свого загальноновизнаного лідера М. К. Ганді [про нього див.: 6; 21; 27; 31; 34; 37; 42] з 17 жовтня 1940 р. фактично по березень 1941 р. проводив ма-

сову ненасильницьку кампанію громадянської непокори (сатьяграху), спрямовану проти участі Індії в Другій світовій війні та проти англійського колоніального режиму (формально вона тривала понад рік). Англо-індійський уряд жорстоко розправився з конгресистами, близько 30 тис. яких (є дані про 20 і 25 тис.) опинилося за ґратами, включаючи переважну більшість керівників загальноіндійського та провінційного рівнів. До грудня 1941 р., коли більшість членів ІНК вийшла на волю, конгресистська організація майже не діяла [див.: 38, с. 80-85]. Інші індійські опозиційні колонізаторам партії та організації [про них див.: 12, с. 171-172; 26, с. 223; 39, с. 61-129] в цей час теж не виявляли особливої активності. Зокрема, Мусульманська ліга (провідна мусульманська організація Індії) [про неї див.: 7], яка намагалася виступати від імені всіх мусульман країни (вони становили майже чверть її населення) на своїй сесії (з'їзді) в Мадрасі (квітень 1941 р.) ухвалила програму, що передбачала не боротьбу за незалежність, а спрямування всіх зусиль партії під час війни на політичний, економічний та культурний розвиток мусульманської общини [7, с. 361-362].

Відновивши діяльність центральних і місцевих органів партії, керівництво ІНК спочатку 23 грудня 1941 р. скликало засідання Робочого комітету Конгресу (вищого виконавчого органу організації) [про нього див.: 38, с. 100-109], а потім 15-16 січня 1942 р. – засідання Всеіндійського комітету Конгресу (її вищого законодавчого органу), на якому після гострої ідейно-політичної боротьби (з 219 присутніх 15 голосувало проти) ухвалюється постанова, що підтверджувала попередні рішення й вимоги конгресистів 1939–1940 рр. про відмову надавати Англії підтримку в її протиборстві з гітлерівською Німеччиною до тих пір, поки вона чітко не заявить про надання Індії незалежності після війни, й не зробить негайні відповідні кроки в цьому напрямку щодо розширення індійського самоврядування, створивши індійський національний уряд ще до закінчення війни. В протилежному разі передбачалася активна боротьба з англійцями аж до ліквідації колоніального режиму в Індії [38, с. 128-145].

Непоступливість конгресистського керівництва, а також реальна загроза вторгнення японських військ на індійську територію, які окупували Бірму [див.: 23, с. 1], змусили британські правлячі кола

лавирувати, маючи на меті домогтися підтримки своїх воєнних зусиль (у разі японського наступу) з боку Конгресу й усього індійського визвольного руху. Тому для посилення політичних позицій Англії, в Індію для ведення перемовин із лідерами індійських політичних партій та організацій 23 березня 1942 р. в Делі прибула місія, очолювана членом англійського воєнного кабінету С. Кріппсом. Глава місії запропонував індійським лідерам англійські пропозиції у вигляді проекту декларації, яку колонізатори збиралися виголосити про перспективи вирішення індійської колоніальної проблеми, намагаючись отримати їхню згоду. В ньому йшлося про те, що відразу ж після закінчення війни англійський уряд зобов'язується створити на місці своєї колишньої колонії Британської Індії та сотень формально незалежних князівств, нове державне утворення – Індійський Союз, надавши йому не статус незалежної держави, а права домініону в складі Британської імперії. Для цього, з метою розробки конституції індійського домініону, після війни передбачалося скликати Установчі збори, які мали представляти індійські провінції та князівства. Щоб обрати до них депутатів, в усіх індійських провінціях обіцялося провести вибори в місцеві легіслатури (на практиці вони, як і Центральні законодавчі збори, були не законодавчими, а законодорадчими органами, оскільки провінційні генерал-губернатори мали право вето на всі їхні рішення), які й висували своїх представників до центрального законодавчого органу. Від князівств такі представники не обиралися, а призначалися особисто князями, які були повновладними господарями в своїх феодалних володіннях. Ті провінції та князівства, що відмовлялися вступати до Індійського Союзу, за бажанням могли зберігати колишні стосунки з англійською короною, тобто залишатись від неї повністю залежними, або створювати свої окремі домініони, домовившись про їхній статус із урядом метрополії. Що ж до становища Індії та її конституційного устрою під час війни, то місія С. Кріппса жодних змін у цьому відношенні не обіцяла. Натомість індійські політичні партії та організації, включаючи й опозиційні, запрошувалися колонізаторами співробітничати з англо-індійським урядом у його воєнних зусиллях, особливо якщо Японія нападе на Індію. Вся відповідальність за оборону Індії від японців покладалася на англійський уряд, який, однак, міг включити до складу Виконавчої ради при всесильному

англійському віце-королеві Індії радника з індійців із військових питань, на якого покладалася б обов'язок контролювати матеріальне забезпечення воєнних дій [див.: 29, с. 317-321; 36, с. 182-184; 41, с. 310-331].

Пропозиції С. Кріппса зовсім не влаштовували індійських політиків, які вели з ним тривалі переговори [див.: 23, с. 9], особливо конгресистських лідерів М. К. Ганді й Дж. Неру [про нього див.: 3; 10; 15, с. 35-43, 144-261; 22; 34; 37]. Вимагаючи створення індійського національного уряду під час війни, вони, зокрема, були невдоволені тим, що замість повної незалежності, яка з 1929 р. була головною метою ІНК, пропонувався обмежений статус домініону, що народи індійських князівств не обирали своїх представників до законодавчих зборів, а особливо, – цілком ймовірним поділом Індії за релігійною або іншими ознаками після війни. М. К. Ганді до того ж категорично виступав проти будь-якої участі Індії в Другій світовій війні. Оскільки пропозиції С. Кріппса були схвалені англійським воєнним кабінетом міністрів, то він не мав повноважень змінювати текст проекту декларації, хоча особисто й бажав цього. Тому переговори, на які великі надії покладали не лише англійці та конгресисти, а й президент США Ф. Д. Рузвельт, що теж, переслідуючи власні інтереси, докладав чимало зусиль для врегулювання індійської проблеми, 9 квітня 1942 р. закінчилися невдачею [детально див.: 19, с. 229-230; 25, с. 74-75; 27, с. 104-106, 187-191, 203-208].

Після цього М. К. Ганді й Дж. Неру відмовилися від подальших перемовин із англійцями, вимагаючи від них негайного визнання незалежності Індії, передачі індійцям всієї повноти влади в країні для створення національного уряду, відповідального перед індійськими законодавчими органами, й вирішення питання про перебування англійських військ на Індостанському півострові. М. К. Ганді, закликаючи колонізаторів залишити свою колонію, висунув до них гасло «Геть із Індії!», підтримане широкою індійською громадськістю [детально див.: 25, с. 73-82; 34, с. 43-52; 35, с. 158-164; 38, с. 241-250]. Тому 6 липня 1942 р. Робочий комітет ІНК, що проводив своє засідання у Вардхі (Бомбейська провінція), ухвалив резолюцію, в якій висувалася вимога до англійців, щоб вони негайно залишили Індію, інакше Конгрес розпочне масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори за незалежність. А 7 серпня 1942

р. на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу вже ухвалюється резолюція, розроблена Робочим комітетом, про початок цієї кампанії, якщо англійці відмовляться створити індійський національний уряд. У відповідь колоніальна влада 9 серпня 1942 р. спочатку заарештувала всіх лідерів ІНК, у тому числі й М. К. Ганді, а потім заборонила діяльність конгресистської організації. Репресії англо-індійського уряду викликали по всій Індії масовий рух протесту. Отримавши назву «Серпнева революція», він був жорстоко придушений колонізаторами, і в 1943 р. вже мало хто наслідуювався виявляти свої опозиційні настрої, хоча формально М. К. Ганді припинив рух лише 9 липня 1944 р. [детально див.: 19, с. 236-238; 23, с. 25-289; 30, с. 637-666; 36, с. 189-208; 41, с. 333-385].

Лише на початку 1944 р., коли конгресисти в переважній більшості вийшли з тюрем (М. К. Ганді залишався в ув'язненні до 6 травня 1944 р.), спостерігалось деяке поживлення визвольної боротьби, знову очолюваної ІНК [детально див.: 31, с. 199-208; 40, с. 226-228]. Намагаючись залучити до неї й Мусульманську лігу, яка в цей час займалася своїми внутрішньопартійними справами, керівництво Конгресу запропонувало їй спільно виступити проти іноземної влади. Його пропозиції, що отримали назву «Платформа Раджагопалачарії» (Ч. Раджагопалачарія – один із визначних діячів правого крила ІНК), передбачали, що під час війни Мусульманська ліга підтримає конгресистську вимогу надання Індії повної незалежності й стане спільно з ІНК формувати тимчасовий індійський уряд, а після війни буде створена особлива комісія для виділення місцевостей, де переважало мусульманське населення, для створення на території Індостанського півострова окремої мусульманської держави, для чого в країні передбачалося провести плебісцит або загальноіндійське голосування. До його проведення всі партії мали право діяти згідно зі своїми політичними програмами. Після утворення держави індійських мусульман її стосунки з індуською державою повинні були регулюватися на основі серії спеціальних угод. При цьому наголошувалося, що при створенні цих двох держав, повністю виключався будь-який примус; люди самі мали визначатися, в якій державі їм жити. В «Платформі Раджагопалачарії» також підкреслювалося, що всі пропозиції ІНК були дійсними лише за умови, якщо англійці залишать Індію. Мусульманська ліга,

очолювана своїм харизматичним лідером М. А. Джинною [про нього див.: 31], погодилася на переговори з Конгресом, які відбулися в Бомбеї з 4 по 27 вересня 1944 р., але таємно й у вигляді листування між М. К. Ганді та М. А. Джинною. Вони закінчилися нічим, оскільки М. А. Джинна наполягав, щоб ІНК погодився на утворення мусульманської держави, названої Пакистаном, ще до проведення плебісциту, й не чекаючи поки Англія відмовиться від своєї головної колонії [детально див.: 17, с. 239-240; 30, с. 695; 32, с. 214-217]. Незважаючи на це, в січні 1945 р. очільники конгресистів і Мусульманської ліги в Центральних законодавчих зборах Індії (куцому колоніальному парламенті) Бх. Десаї та Л. Алі-хан зуміли домовитися про те, що під час формування індійського національного уряду, Конгрес і Ліга отримають у ньому по 40% місць, а 20% надавалося численним індійським національним меншинам [див.: 29, с. 339-342].

Посилення масового антиколоніального руху наприкінці Другої світової війни, коли М. К. Ганді всерйоз задумував розпочати нову кампанію громадянської непокори, змусило англійські правлячі кола зробити черговий важливий крок на шляху до надання Індії самоврядування. 14 червня 1945 р. віце-король Індії А. Уейвелл [про нього див.: 27, с. 216-221] скликав у Сімлі конференцію індійських політичних лідерів, запросивши на неї представників ІНК, Мусульманської ліги та релігійних меншин, тепер уже для обговорення питання про створення в Індії тимчасового уряду. Цей уряд, що мав бути створений як розширена Виконавча рада при віце-королеві, англійці пропонували сформувані фактично за формулою Десаї–Алі-хана. Відразу ж виникли гострі розбіжності між ІНК і Мусульманською лігою, яку побічно підтримував А. Уейвелл. Урешті-решт конгресистські лідери та М. А. Джинна не знайшли спільної мови й конференція припинила свою роботу [див.: 17, с. 240-245; 29, с. 342-348; 31, с. 209-215].

19 вересня 1945 р. лейбористський уряд К. Р. Еттлі, який прийшов в Англії до влади, оголосив, що з листопада 1945 р. по квітень 1946 р., він призначає вибори в Центральні законодавчі збори Індії, а також у провінційні легіслатури, із членів яких будуть сформовані Установчі збори для розробки ними індійської конституції [див.: 29, с. 349-350]. Ще не закінчилися вибори, під час яких переконливу перемогу здобув Конгрес, підтриманий могутніми народними

виступами по всій країні, як до Індії 24 березня 1946 р. прибула місія англійського кабінету міністрів на чолі з Петік-Лоуренсом, який був у ньому міністром у справах Індії та Бірми. До її складу також увійшли міністр торгівлі С. Кріппс, який мав чималий досвід спілкування з індійськими політичними лідерами, та морський міністр А. В. Александер. Майже півтора місяця члени місії вели важкі й тривалі перемовини, переважно з лідерами ІНК і Мусульманської ліги, які, однак, призвели лише до посилення протиріч між ними. Тоді 12 травня 1946 р. місія кабінету скликала нараду індійських політиків у Сімлі, під час якої вона запропонувала свій компромісний план збереження єдності Індії, що співпадав із декларацією уряду К. Р. Еттлі від 16 травня 1946 р. За цим планом Індія, отримуючи статус домініону, ставала союзом провінцій та князівств із досить обмеженими повноваженнями центрального уряду. Навпаки, провінції та князівства користувалися широкою автономією, а їхні уряди отримували значні права. Утворювалися три групи індійських провінцій, які могли створювати свої уряди й розробляти власні конституції. Це провінції з переважним індуським населенням, мусульманські провінції в східній частині Індостану та мусульманські провінції в його західній частині. Для розробки загальної конституції для всієї Індії скликалися Установчі збори, обрані депутатами провінційних легіслатур (один депутат представляв мільйон жителів). Вибори до Установчих зборів проводилися за куріальною системою – від індуської, мусульманської та сикхської курій. Депутати від князівств призначалися особисто князями, які втім могли й самі стати депутатами. Установчі збори розподілялися на три секції згідно з трьома групами індійських провінцій. Спочатку розроблялися конституції цих груп, а потім скликався спеціальний саміт, на якому розроблялася загальна конституція Індійського Союзу. Кожна стаття конституції ухвалювалася переважно більшістю голосів депутатів Установчих зборів і більшістю депутатів індуської та мусульманської курій [див.: 25, с. 78-79; 36, с. 215-220; 38, с. 316-328].

16 травня 1946 р. А. Уейвелл уже запропонував сформувані тимчасовий уряд за формулою Десаї–Алі-хана. ІНК, погодившись із планом місії Петік-Лоуренса, тим не менш, відмовився входити до його складу, вимагаючи включення до Виконавчої ради одного або двох конгресистів-мусульман. Мусульманська ліга заявила про готовність

одноосібно сформувати тимчасовий уряд, але віце-король включив до його складу лише безпартійних високопосадовців. У відповідь Ліга, відмовившись надалі брати участь у роботі тимчасового уряду й Установчих зборів, оголосила, що починає активну боротьбу за створення на території Індостану мусульманської держави Пакистану. На виборах до Установчих зборів, що відбулися в червні 1946 р., знову впевнену перемогу здобув ІНК, який підтвердив своє небажання брати участь у роботі тимчасового уряду [див.: 40, с. 231-232]. Незважаючи на це, А. Уейвелл на письмі запропонував президенту (главі) Конгресу, яким у цей час замість А. К. Азада [про нього див.: 18; 24] був обраний Дж. Неру, сформувати, але не очолити тимчасовий уряд, тому що на чолі його мав бути віце-король, а Дж. Неру пропонувалася посада віце-прем'єра. Конгресисти в цьому уряді отримували шість міністерських посад, Мусульманська ліга – п'ять, а представники меншин – три. Проте Ліга відмовилася ввійти до уряду (пізніше вона все-таки ввійшла), склад якого був оголошений 24 серпня 1946 р., а 2 вересня того ж року члени уряду склали присягу. Дж. Неру став віце-прем'єром Виконавчої ради, а також обійняв у ній посади міністрів закордонних справ і в справах Співдружності. Конгресисти, обравши президентом партії замість Дж. Неру послідовника М. К. Ганді А. Кріпалані, на сесії в Мірутї (жовтень 1946 р.) схвалили входження своїх представників до тимчасового уряду, а також виступили за утворення в Індії незалежної республіки та проти поділу її за релігійною ознакою. Коли 9 грудня 1946 р. почали свою роботу Установчі збори, то з 389 депутатів вищого законодавчого органу Індії більшість становили конгресисти – 192, фракція Мусульманської ліги нараховувала 70 депутатів, але вони, як і князі, бойкотували їхнє відкриття [детально див.: 8, с. 95-139; 17, с. 253-254; 30, с. 769-779; 32, с. 218-219; 41, с. 811-820].

Утворення тимчасового уряду, який, за словами видатного індійського історика сучасності С. Гопала, «зробив дуже мало», адже «його роздирали суперечки, й він був безсилим» [3, с. 366-367], не вирішило величезної кількості проблем Індії, яка все ще залишалася колонією Англії. По всій країні продовжувався масовий рух за незалежність, особливо у великих містах, посилювалися робітничі й селянські виступи, постійно відбувалися індусько-мусульманські зіткнення та погроми, активізувався антифеодальний рух у князів-

ствах, найбільше в Кашмірі, Телінгані й Хайдарабаді. Політична боротьба в Індії досягла своєї кульмінації, погрожуючи розпадом країни, наприкінці січня 1947 р., коли стало цілком зрозуміло, що «жодні подальші переговори або компроміси неможливі, і всі спроби Конгресу в цьому напрямку лише викликали замішання в таборі його прихильників і розбіжності серед керівництва» [3, с. 368]. До того ж 5 лютого 1947 р. виникла ще й урядова криза, коли дев'ять членів тимчасового уряду на чолі з Дж. Неру, погрожуючи відставкою, звернулися до віце-короля з вимогою вивести зі складу його Виконавчої ради п'ятьох представників Мусульманської ліги, з якими зовсім неможливо було співпрацювати. В результаті змушений був втрутитися К. Р. Еттлі, який, виступивши в палаті громад британського парламенту 20 лютого 1947 р., заявив, що Англія повністю передасть владу індійцям не пізніше червня 1948 р. Для втілення цієї обіцянки в життя замість А. Уейвелла новим віце-королем Індії призначався А. Л. Маунтбеттен [про нього див.: 27, с. 259-262], який склав присягу 24 березня 1947 р. [див.: 41, с. 823-827].

За словами С. Гопала, «він вирішив розділити країну й зробив це рівно за чотири з половиною місяці, розв'язавши таким чином проблему, над якою державні діячі Англії та Індії билися роками» [3, с. 371]. Дійсно, А. Л. Маунтбеттен значно прискорив переговорний процес серед індійських політичних лідерів, а після його відвідин Лондона, уряд К. Р. Еттлі 3 червня 1947 р. оголосив свою чергову декларацію, що отримала назву Закон про незалежність Індії, який індійці назвали планом А. Л. Маунтбеттена. Згідно з ним англійська колонія, що до цього називалася Британською Індією, поділялася, як того вимагала Мусульманська ліга, за релігійною ознакою на дві частини: Хіндустан (індуську державу) та Пакистан (мусульманську державу). До остаточного визначення кордонів новоутворених держав проводилися референдуми виборців у Північно-Західній Прикордонній провінції, Сілхетській окрузі Ассаму та голосування в легіслатурі Сінду з питання входження цих територій до тієї чи іншої держави. У Панджабі й Бенгалі шляхом голосування в місцевих законодавчих органах теж вирішувалася доля жителів цих провінцій: приєднатися до Пакистану цілком чи розділити кожен провінцію на індійську та пакистанську частини. Після проведення референдумів і голосувань мала відбутися процедура поділу Уста-

новчих зборів Індійської федерації на Установчі збори Хіндустану та Установчі збори Пакистану, а самі держави отримували статуси домініонів. Що ж стосується майбутнього 601 князівства, то вони могли самостійно вирішувати до якого домініону приєднуватися. План А. Л. Маунтбеттена став причиною гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів. Все ж керівництво партії після довгих коливань погодилося з ним і з 15 серпня 1947 р. на місці найбільшої колонії світу з'явилися дві нові держави – Індія та Пакистан [детально див.: 8, с. 118-139; 17, с. 265-272; 20, с. 277-303; 23, с. 311-375; 25, с. 80-81; 28, с. 328-383; 30, с. 791-819; 32, с. 219-222; 34, с. 61-74; 40, с. 240-248].

Після проголошення Індії домініоном на її території перестали діяти закони, що видавав англійський парламент, хоча А. Л. Маунтбеттен до червня 1948 р. залишався генерал-губернатором другої за кількістю населення країни світу. Розпочали свою роботу Установчі збори, головою яких став ветеран ІНК, відданий гандист Р. Прасад [про нього див.: 27, с. 267-270]. Перший уряд Індії, куди ввійшли колишні провінції Індійської федерації та князівства, очолив Дж. Неру, одночасно виконуючи й обов'язки міністрів закордонних справ та оборони. Переважну більшість інших ключових міністерських посад, включаючи й важливу посаду віце-прем'єра, теж обійняли провідні конгресисти. З неконгресистів міністром промисловості та постачання було призначено керівника Хінду Махасабхи Ш. П. Мукерджі, а міністром юстиції – лідера недоторканих Б. Р. Амбедкара. Національний уряд відразу ж зайнявся встановленням кордонів держави, індіанізацією її адміністративного апарату, створенням національних збройних сил та органів дипломатичної й консульської служби. Він також вирішував надзвичайно важливе питання інтеграції князівств до складу Індії й проведення на їхній території адміністративної та земельно-податкової реформ. Незважаючи на те, що 555 із 601 індійських князівств приєдналися до Індії, їхня інтеграція викликала погіршення внутрішньополітичного становища молодій державі, поклавши початок тривалому індо-пакистанському конфлікту через князівство Джамму й Кашмір (перші збройні сутички між Індією та Пакистаном відбулися 22 жовтня 1947 р.). Ще однією проблемою, що гостро постала перед урядом Дж. Неру, були масові індусько-мусульманські зіткнення

та погроми (тоді загинуло понад 600 тис. людей, 14 млн. втратили житло, близько 100 тис. жінок було з'валтовано), викликані поділом Індії, інтеграцією князівств і переселенням індуського та мусульманського населення із однієї країни в іншу. 30 серпня 1948 р. трагічно загинув «апостол ненасильства» й «некоронований король Індії» М. К. Ганді, який рішуче вимагав припинення мусульманських погромів. Його вбивця М. Годсе був членом Хінду Махасабхи, що згуртувала навколо себе індуські релігійно-шовіністичні кола [детально див.: 8, с. 140-163; 30, с. 819-820; 40, с. 251]. Ось що писав американський місіонер д-р Холмс про М. К. Ганді: «Коли я думаю про Роллана, я думаю про Толстого; коли я думаю про Леніна, я думаю про Наполеона; але коли я думаю про Ганді, я думаю про Ісуса Христа. Він живе його життям, він говорить його словами, він страждає, бореться і настане той день, коли він помре благородною смертю за Царство Боже на Землі» [17, с. 488]. Як бачимо, такою занадто дорогою ціною дісталася Індії довгоочікувана свобода.

Таким чином, період 1941–1947 рр. став найважливішим етапом в історії не лише Індійського національного конгресу, а й усього визвольного руху народів Індостану, на їхньому важкому шляху до завоювання політичної незалежності. В цей час, не витримавши натиску сил національного визволення, очолюваних конгресистами, англійські правлячі кола змушені були розпочати поступову передачу влади в своїй найбільшій колонії від британської корони до рук індійців, надавши Індії права домініону 15 серпня 1947 р. Однак повну незалежність народи Хіндустану отримали лише 26 січня 1950 р., коли була проголошена суверенна Республіка Індія.

Примітки

1. Алаев Л. Б., Вигасин А. А., Сафронова А. Л. История Индии / Л. Б. Алаев, А. А. Вигасин, А. Л. Сафронова. – М., 2010. – 542 с.
2. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н. История Пакистана. XX век / В. Я. Белокреницкий, В. Н. Москаленко. – М., 2008. – 573 с.
3. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография / С. Гопал. – Т. 1. – М., 1989. – 448 с.
4. Ерекешева Л. Г. Религия и политика в Южной Азии. Индийский Национальный Конгресс и индусско-мусульманская проблема в Британской Индии / Л. Г. Ерекешева. – Алматы, 2005. – 184 с.

5. *Индия: общество, власть, реформы.* – М., 2003. – 325 с.
6. *Поддубный В. К.* Апостол ненасилия в насильственном мире: жизнь и смерть Махатмы Ганди / В. К. Поддубный. – Владимир, 2010. – 409 с.
7. *Пономарев Ю. А.* История Мусульманской лиги Пакистана / Ю. А. Пономарев. – М., 1982. – 303 с.
8. *Сінх Т. Р.* Кангрес ка сарал ітіхас (Стисла історія Конгресу) / Т. Р. Сінх. – Делі, 1949. – 259 с. (мовою гінді).
9. *Таммита-Дельгода С.* Индия. История страны / С. Таммита-Дельгода. – М.; СПб., 2010. – 352 с.
10. *Чувпило О. О.* Джавахарлал Неру про соціально-економічні та політичні перетворення у Радянському Союзі / О. О. Чувпило // Східний світ. – 2009. – № 1. – С. 128-135.
11. *Чувпило О. О.* Вибрані індологічні твори / О. О. Чувпило. – Харків, 2013. – 748 с.
12. *Чувпило О. О.* Індійський національно-визвольний рух на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2014. – № 1117: Історія. – Вип. 48. – С. 170-187.
13. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті роки ХХ ст.) / О. О. Чувпило. – Харків, 2015. – 322 с.
14. *Чувпило О. О., Чувпило Л. О.* Розвиток сходознавства в Харківському університеті (1805–2015 рр.) / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило. – Харків, 2015. – 532 с.
15. *Чувпило О. О., Ленько О. В., Чувпило Л. О.* Індія в боротьбі за незалежність: національні лідери та організації / О. О. Чувпило, О. В. Ленько, Л. О. Чувпило. – Харків, 2016. – 268 с.
16. *Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С.* История Индии. ХХ век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. – М., 2010. – 920 с.
17. *Aggarwala R. N.* National Movement and Constitutional Development of India / R. N. Aggarwala. – Delhi, 1956. – 512 p.
18. *Azad M.* Islam and the Indian National Movement / M. Azad. – Oxford, 2014. – 292 p.
19. *Bartarya S. C.* The Indian Nationalist Movement / S. C. Bartarya. – Allahabad, 1958. – 409 p.
20. *Bombwall K. R.* Indian Politics and Government (since 1885) / K. R. Bombwall. – Delhi, 1951. – 380 p.
21. *Brown J. M.* Gandhi's Spinning Wheel and the Making of India / J. M. Brown. – London, 2010. – 151 p.

22. *Brown J. M.* Nehru. Profiles in Power / J. M. Brown. – London, 2014. – 224 p.
23. *Datta K. K.* History of the Freedom Movement in Bihar / K. K. Datta. – Vol. 3. – Patna, 1958. – 478 p.
24. *Desai M.* Maulana Abul Kalam Azad. The President of the Indian National Congress. A Biographical Memoir / M. Desai. – London, 1941. – 191 p.
25. *Ghose S.* Indian National Congress. Its History and Heritage / S. Ghose. – New Delhi, 1975. – 390 p.
26. *Gordon L. A.* Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940 / L. A. Gordon. – New York, 1974. – 407 p.
27. *Iyengar A. S.* All Through Gandhian Era / A. S. Iyengar. – Bombay, 1950. – 327 p.
28. *Mahajan V. D.* Constitutional History of India / V. D. Mahajan. – Delhi, 1971. – 435+309 p.
29. *Mahajan V. D.* The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – 428 p.
30. *Majumdar R. C.* History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar. – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – 902 p.
31. *Majumdar S. K.* Jinnah and Gandhi / S. K. Majumdar. – Calcutta, 1966. – 310+VI p.
32. *Mehrotra S. R.* Towards India's Freedom and Partition / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1979. – 322 p.
33. *Metcalf B. D., Metcalf T. R.* A Concise History of Modern India / B. D. Metcalf, T. R. Metcalf. – Cambridge. – 2012. – 326 p.
34. *Narayan S.* Memoirs. Window on Gandhi and Nehru / S. Narayan. – Bombay, 1971. – 339 p.
35. *Netaji.* His Life and Work. – Agra, 1948. – 367 p.
36. *Prasad B.* The Origins of Indian Foreign Policy (The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947) / B. Prasad. – Calcutta, 1960. – 366 p.
37. *Purahit A.* Gandhi and Nehru: The Indian Nationalist Movement / A. Purahit. – New Delhi, 2013. – 272 p.
38. *Rai G.* Congress Struggle / G. Rai. – Lahore, 1946. – 328 p.
39. *Rajkumar N. V.* Indian Political Parties / N. V. Rajkumar. – New Delhi, 1948. – 139 p.
40. *Ramana Rao M. V.* A Short History of the Indian National Congress / M. V. Ramana Rao. – Delhi, 1959. – 356 p.
41. *Sitaramayya P.* The History of the Indian National Congress / P. Sitaramayya. – Vol. 2. – Bombay, 1947. – 828 p.
42. *Zachariah B.* Gandhi / B. Zachariah. – London, 2013. – 288 p.

Чувпило А. А. Индийский национальный конгресс на пути к независимости (1941–1947 гг.).

В статье анализируется освободительное движение народов Индийского субконтинента во время Второй мировой войны и в первые послевоенные годы, рассматривается политический курс Индийского национального конгресса (ИНК), который возглавлял борьбу индийцев против английского господства, освещается политика британских колонизаторов в Индии, показывается их отношение к Конгрессу и к индийскому национально-освободительному движению.

Ключевые слова: Индия, национально-освободительное движение, Вторая мировая война, Индийский национальный конгресс, Мусульманская лига, М. К. Ганди, М. А. Джинна.

Chuvpylo O. O. The Indian National Congress on a way to independence (1941–1947).

The article analyzes the situation in the liberation movement of the peoples of the Indian subcontinent during the Second World War and in the first post-war years, considers the political course of the Indian National Congress (INC), who led the struggle of the Indians against the British colonial rule, the policy of the British colonizers in India is shined, their attitude to the Congress and to the Indian national-liberation movement is shown.

Keywords: India, national liberation movement, Second World War, The Indian National Congress, The Muslim League, M. K. Gandhi, M. A. Jinnah.

УДК 930-051:82-94

**Юбилейные размышления над биографическими параллелями:
Д. И. Каченовский и В. Ф. Мещеряков**

Куделко С. М.

Статья посвящена сопоставлению биографий двух известных харьковских историков – Д. И. Каченовского и В. Ф. Мещерякова. Проводится параллель между двумя учёными, каждый из которых стал символом своей эпохи в жизни университета. Делается вывод о том, что оба историка обладали сильными критическими способностями, что было востребовано в эпоху смены общественно-политических и социально-экономических систем.

Ключевые слова: Д. И. Каченовский, В. Ф. Мещеряков, Харьковский университет, историческая наука.

В 2017 г. исполняется 190 лет со дня рождения Д. И. Каченовского (1827–1872) и 70 лет со дня рождения В. Ф. Мещерякова (1947–2002). Юбилейные даты дают нам повод вспомнить даровитых преподавателей, в своё время считавшихся украшением Харьковского университета.

Более чем столетний отрезок времени отделяет деятельность Д. И. Каченовского от В. Ф. Мещерякова. Между тем, у этих, на первый взгляд разных, университетских профессоров, есть много общего, которое заставляет к нему присмотреться. Оба они — выпускники Харьковского университета^{*}, уже в студенческие годы подававшие большие надежды и оставленные в стенах альма-матер. И Каченовский, и Мещеряков были историками: первый — историк международного

^{*} На протяжении своей жизни, оба не раз словом и делом выказывали свою любовь и преданность университету.

права, а второй — Древнего мира⁷. Они прожили недолго: 45 лет первый и 55 — второй.

Оба были кумирами не только студенческой молодёжи, но и харьковского общества. Впрочем, у них были и отличия: Д. И. Каченовский сосредоточился на научной и преподавательской деятельности, а В. Ф. Мещеряков избрал для себя карьеру (в хорошем смысле этого слова) общественного и политического деятеля. И тот, и другой были талантливыми публицистами. Д. И. Каченовский и В. Ф. Мещеряков были аристократами духа и мало внимания уделяли материальной стороне жизни.

Оба действовали в переломные эпохи: Д. И. Каченовский — в период назревания революционной ситуации и отмены крепостного права, а В. Ф. Мещеряков — в период кризиса раннего социализма и демократической революции 1991 г. Они страстно и искренно желали перемен, лучшего будущего. Судьба распорядилась так, что они увидели перемены, смогли наблюдать (и лично принимать участие) первые годы, за ними последовавшие. Ровно на 11 лет пережил Д. И. Каченовский отмену крепостного права, а В. Ф. Мещеряков — события 1991 г. Обе эти яркие личности, сверкнув в судьбоносное для страны и народа время, были отодвинуты ходом истории на второй план.

В определённом смысле и Д. И. Каченовский, и В. Ф. Мещеряков, были западниками. Впрочем, с оговорками. Первый из них медленно угас в эпоху Великих реформ, а второй ушёл из жизни, в значительной мере разочаровавшись в своих надеждах, а отчасти и иллюзиях.

Слушатели Д. И. Каченовского оставили множество самых лестных отзывов. Один из мемуаристов вспоминал: «На кафедру покойный внёс небывалые до того в юридическом факультете Харьковского университета одушевление и интерес. Сухости обыкновенных казённых лекций не было и следа; всякий слушатель видел в профессоре человека, глубоко интересующегося своим предметом, вполне изучившего его и старающегося всеми силами

* Очевидцы отмечают близость словесного и юридического факультетов во времена обучения Д. И. Каченовского (см.: Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из [18]40-х годов / М. Ф. Де-Пуле // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. — Х.: «Видавництво Сага», 2010. — С. 309).

заинтересовать им слушателей и передать им свои знания» [6, с. 415]. Другой бывший студент, будущий академик В. П. Бузескул (1858–1931), отмечал: «Но наибольшею славой пользовалось имя Д. И. Каченовского, профессора международного и государственного права. В [18]50-х и [18]60-х годах прошлого столетия это была краса и гордость юридического факультета» [1, с. 121]. Впрочем, сам Владислав Петрович Каченовского как лектора не слышал, но много о нём знал и называл в числе тех «... о которых до нас доходили славные предания» [1, с. 121]. «Слышно было, — вспоминает П. Лейбин, — как муха пролетает среди немой толпы студентов-слушателей» [6, с. 416].

Примерно такие же отзывы и о В. Ф. Мещерякове: «Лекции же В. Ф. Мещерякова по истории Древнего Востока стали для меня первым и самым сильным впечатлением первокурсника Харьковского государственного университета в конце семидесятых годов ушедшего века. Красивая правильная речь, логически выверенные формулировки, точные характеристики, сочные сравнения, тонкий юмор — всё это исподволь превращало тебя из слушателя, в соучастника событий многотысячелетней давности и в исследователя восточных древностей» [3, с. 156].

Проводя параллели между этими двумя неординарными личностями, следует отметить, что помимо своих чисто профессиональных обязанностей, оба имели увлечения, которым отдавали много времени. Так, Д. И. Каченовский увлекался искусством, был знатоком живописи и музыки [1, с. 119], а «... Валерий Фёдорович тонкий ценитель и знаток детективной литературы и джазовой музыки» [3, с. 157].

И лекции Д. И. Каченовского, и лекции В. Ф. Мещерякова в лучшие годы их жизни привлекали многочисленных слушателей. Оба они были прекрасными диспутантами. Близко знавший Каченовского В. Пашков отмечал: «Сильный здравый смысл, меткость, остроумие и замечательный дар слова — уже тогда предвещали в нём будущего знаменитого профессора и публициста. Кроме сильного диспутанта, Каченовский был отличный рассказчик разных сцен из народного быта, подмеченных им на родине — в Карачеве» [7, с. 271].

Таким же острым, бескомпромиссным диспутантом был и В. Ф. Мещеряков. Профессор С. И. Посохов вспоминает:

«Я слышал его некоторые выступления на площадях и форумах, читал публицистические статьи в газетах. Все они несут на себе отпечаток его личности — порывистой, готовой гореть, но не тлеть. С ним можно не соглашаться, но обвинить его в неискренности и сегодня не могу» [8, с. 176].

О том, что среди студенческой молодёжи Харьковского университета середины XIX и второй половины XX века существовал культ этих преподавателей, свидетельствуют и многочисленные визуальные зарисовки их внешности. Вот как, например, профессор-юрист А. Н. Стоянов (1830–1907) вспоминает Каченовского: «... Сильное впечатление сделала на меня личность Д. И. Каченовского. Энергичная голова его с тонким орлиным носом ala Шиллер; умный его лоб с характерными морщинками, которые то набегали, то сглаживались и точно уходили под густые пряди тёмно-русых, юношески-красивых волос, — его тонкий несколько наклонённый стан, одетый в чёрный, пуритански скромный фрак ...» [9, с. 365]. Впрочем, внешний облик для тех, кого можно рассматривать как кумиров молодёжи, не имеет значения. Один мемуарист отмечает «безукоризненный костюм» В. Ф. Мещерякова, а другой — «джинсы и свитер, длинные волосы» и т. д. Конечно же, в жизни было и то, и другое. Для нас представляет интерес именно внимание к подобным деталям. Современники отмечают внешнюю невыразительность фигуры Д. И. Каченовского и, наоборот, подчёркивают великолепные физические данные В. Ф. Мещерякова: высокий рост, артистизм, грациозность походки и жестикуляции.

Общим для этих университетских и даже шире — общехарьковских деятелей было то, что окружавшие их лица (по крайней мере, в своём большинстве) не сомневались в их честных намерениях, открытости* и порядочности. Оба они достаточно легко устанавливали социальные связи и умели их поддерживать. Многозначительная деталь: оба постоянно уделяли время студентам (проводили с ними беседы, прогулки и т. д.). Студенты гордились самой возможностью приблизиться к своим героям.

...Отмена крепостного права и революция 1991 г. открыли новые страницы в жизни общества. Однако, в наступивших условиях

* Д. И. Каченовский и В. Ф. Мещеряков принимали гостей у себя дома. Конечно, у них были и враги, недоброжелатели, которые обвиняли их в «заговорщичестве», «интриганстве», «непатриотизме» и других «грехах».

неожиданно оказалось, что оба горячих сторонника перемен, разрушителей прошлого, оказались уже ненужными следующей эпохе и её людям. Австрийский драматург Э. Бауэрнфельд (1802–1890) прозорливо писал: «Великий человек идёт впереди своего времени, умный идёт рядом с ним на всяком пути, хитрый старается порядком использовать его, глупый становится ему поперёк дороги» [10, с. 91]. Наступило время «хитрых» людей, в полном объёме воспользовавшихся победой, которую одержали другие. В одном из писем Д. И. Каченовский с грустью отмечал: «Подчас думаешь, что мы живём слишком долго и пережили своё время» [2, с. 316–317]. На ум приходит сакраментальное некрасовское: «Народ освобождён, но счастлив ли народ?».

Оба романтика и идеалиста со временем оказались в забвении. Ученик Д. И. Каченовского, знаменитый социолог М. М. Ковалевский (1851–1916), писал: «Много речей было произнесено на его могиле, появилось несколько коротких отзывов о его жизни и затем он был забыт на долгие годы, если не навсегда» [5, с. 66]. Поэт Евгений Евтушенко в стихотворении «Памяти Валерия Мещерякова» вопрошал:

«Неужто мы всех тех забудем,
кто сотворил духовно нас,
кто был спасеньем стольким людям
и только сам себя не спас?» [4, с. 147].

Конечно же, оба этих пассионарных деятеля не останутся забытыми. Каждый раз, когда мы будем излагать историю Харьковского университета, или же состояние общественной мысли в Харькове в период их активной деятельности (лучше сказать — служения обществу), мы не обойдём эти имена.

Подводя итоги нашему сопоставлению, следует отметить, что Д. И. Каченовский и В. Ф. Мещеряков оказались сильными и последовательными критиками (не ругателями!) системы, но не смогли выработать соответствующую уровню своей критики, позитивную программу. Они метко, точно в цель посылали свои упрёки уходящему строю, но не смогли удержаться на высоте своего положения в новых условиях, когда нужно было созидать. Возможно, это происходило из-за того, что оба не были специалистами в отечественной истории. Многое из своей критики

они заимствовали у других авторов*. На Д. И. Каченовского оказали большое влияние А. И. Герцен (1812–1870), западные мыслители, а В. Ф. Мещеряков находился под воздействием А. Д. Сахарова (1921–1989), Д. С. Лихачёва (1906–1999), других идейных поводырей эпохи «перестройки».

В научном плане они оставили после себя немногочисленные, но весьма квалифицированные труды в специальных областях истории международного права и Херсонеса Таврического. При этом они остались провинциальными профессорами [5, с. 67]. Возможно считать, что своё благополучие и научное творчество эти незаурядные личности в значительной мере принесли на жертвенный алтарь служения обществу.

История продолжается. Впереди ещё много новых поворотов, подъёмов и спадов. Это значит, будут появляться личности (в чём-то типичные, а в чём-то — неповторимые), в том числе и в Харьковском университете, которые позовут за собой неравнодушных, для того, чтобы в следующий момент развития общества убедиться в том, что оно куда более непредсказуемо, чем казалось в начале пути. В этой череде постоянных метаморфоз, своё место занимают Дмитрий Иванович Каченовский и Валерий Фёдорович Мещеряков.

1. Бузескул В. П. Образы прошлого: (Из моих воспоминаний) / В. П. Бузескул // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 2 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 116–129.
2. Де-Пуле М. Ф. Харьковський університет і Д. І. Каченовський: культурний очерк і воспоминання из [18]40-х годов / М. Ф. Де-Пуле // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 272–331.

* Характерный штрих: в революционную эпоху конца 80-х – начала 90-х гг. XX ст. преподавателей советской истории, или же истории КПСС и слушать не хотели. Я был свидетелем (и неоднократно), когда с места В. Ф. Мещерякову кричали слушатели: «Вы — историк, какую же это историю Вы преподавали?!». После этого следовала короткая многозначительная пауза и опытный оратор отвечал: «Я преподавал историю Древнего мира». Это в то время повышало доверие к его словам, хотя, по здравому размышлению, кто был больше в материале? Историк Древнего мира, или современной эпохи? Знаток каперства (корсарства), или же отечественного хозяйства?

3. Дьячков С. В. Зарубки памяти / С. В. Дьячков // Валерий Фёдорович Мещеряков: человек, учёный, гражданин. – Х., 2007. – С. 156–159.
4. Евтушенко Е. Памяти Валерия Мещерякова / Е. Евтушенко // Валерий Фёдорович Мещеряков: человек, учёный, гражданин. – Х., 2007. – С. 147.
5. Ковалевский М. М. Моя жизнь / М. М. Ковалевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 2 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 47–71.
6. Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского / П. Лейбин // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 413–416.
7. Пашков В. Идеализм и идеалисты сороковых годов: воспоминания 1882 г. о Харьковском университете 40-х и 60-х годов XIX в. / В. Пашков // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 267–271.
8. Посохов С. И. В. Ф. Мещеряков: воспоминания и раздумья / С. И. Посохов // Валерий Фёдорович Мещеряков: человек, учёный, гражданин. – Х., 2007. – С. 176–179.
9. Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском: Студенческая жизнь. Первый период профессуры / А. Н. Стоянов // Пашков В. Идеализм и идеалисты сороковых годов: воспоминания 1882 г. о Харьковском университете 40-х и 60-х годов XIX в. / В. Пашков // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – С. 362–371.
10. Энциклопедия мысли: Сборник мыслей, изречений, афоризмов, максимов, парадоксов, эпиграмм / Сост. и пер. Н. Я. Хоромина. – Х.: Прапор, 1995. – 544 с.

**Куделко С. М. Роздуми над біографічними паралелями:
Д. І. Каченовський і В. Ф. Мещеряков**

Стаття присвячена порівнянню біографій двох відомих харківських істориків – Д. І. Каченовського і В. Ф. Мещерякова. Проводиться паралель між двома вченими, кожен з яких став символом своєї епохи в житті університету. Робиться висновок про те, що обидва історика володіли сильними критичними здібностями, що була затребувана в епоху зміни суспільно-політичних і соціально-економічних систем.

Ключові слова: Д. І. Каченовський, В. Ф. Мещеряков, Харківський університет, історична наука.

**Kudelko S. M. Reflections on the biographical parallels:
D. I. Kachenovsky and V. F. Meshcheryakov**

This article is devoted to comparison of two biographies of famous Kharkov historians – D. I. Kachenovsky and V. F. Meshcheryakov. A parallel between the two scientists, each of which became a symbol of his era in the life of the university. It is concluded that both the historian had strong critical skills that were in demand in an era of changing socio-political and socio-economic systems.

Keywords: D. I. Kachenovsky, V. F. Meshcheryakov, Kharkiv University, historical science.

*Рецензії та
огляди*

РЕЦЕНЗІЇ

Нові видання з історії Слобідської України // [Чорний Д. М. Історія Слобідської України : підручник / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – 264 с.; Історія Слобідської України : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. – Х. : Видавець Олександр Савчук, 2016. – 244 с.]

Підручник та хрестоматія, підготовлені зав. кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, професором, доктором історичних наук Дмитром Миколайовичем Чорним, належать до актуальних в сучасному інтелектуальному просторі України та Слобожанщини текстів, адже через проведення комплексу реформ із децентралізації, збільшення прав регіонів, впровадження в Україні європейських принципів місцевого самоврядування увага до окремих областей та навіть їх окремих частин буде постійно зростати.

Обидві книги взаємодоповнюють одна одну і складаються зі вступу та дев'яти розділів. Підручник містить словник основних термінів та визначень (с. 234-242) та список джерел та літератури (с. 243-263). Вступ та кожний з розділів завершується питаннями та завданнями для самостійного контролю студентами набутих знань.

Виклад матеріалу в підручнику починається із характеристики ментальної географії умовного харків'янина, який народився і жив у другій половині ХХ ст., першій половині ХІХ ст. та у другій половині ХVІІ ст. (с.8-10), що дозволяє читачу легко адаптуватися до кола проблем, які постають при аналізі подій регіональної історії на значній історичній відстані. Такий підхід відповідає сучасним вимогам історіописання, акцентує увагу на людському вимірі подій на Слобожанщині. Автор дає пояснення базових понять: регіон, прикордонний регіон, порубіжжя, історичний регіон (с. 10-14). Заслуговує на повагу докладний історіографічний огляд літератури (с.15-24).

Підручник відзначається логічною і послідовною побудовою основного матеріалу. Розділ перший «Територія Слобожанщини у стародавні часи» розкриває природні та кліматичні умови в краї, особливості залюднення в стародавні часи, подає опис головних

археологічних культур та пам'яток від V-I тис. до н.е. до X-XIII ст. Окремі параграфи присвячені середньовічному місту Донець, перетворенню краю на «Дике поле». У другому розділі «Слобідська Україна в ХІV – середині ХVІІІ ст.» розкрито військово-стратегічне значення краю в ХІV ст. – ХVІІ ст., особливості масового заселення, специфіку соціально-станової структури населення, адміністративно-територіального устрою, військових формувань в регіоні, соціально-економічний розвиток та культурне життя Слобідської України.

Запропоновану структуру викладу матеріалу дотримано і в наступних розділах «Слобідська Україна в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.», «Слобідська Україна в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», «Слобожанщина в добу Першої світової війни та національно-демократичної революції в Україні», «Харківщина 1920–1930-х років», «Харківщина в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», «Від відбудови до перебудови (друга половина ХХ ст.)» та «Харківщина в незалежній Україні: пошук нової ідентичності». Автором послідовно розкрито кілька аспектів регіональної історії, що мали виняткову вагу, а саме специфіку змін територіально-адміністративного устрою, еволюцію місцевого самоврядування, його взаємини із центральною владою, вплив Харківського національного університету на розвиток регіону. Вперше в навчальній літературі регіонознавчого характеру простежено динаміку соціальної структури населення, приділено увагу урбаністичним проблемам, побуту та повсякденному життю людей на різних історичних етапах.

На наш погляд цілком обґрунтованим є виклад в підручнику дискусійних проблем історії Слобожанщини, як то причини масового заселення краю (с. 41-42), обставини створення Харківського університету (с. 70-71), набуття Харковом статусу «Першої столиці» (с. 150-151).

Автор підручника дотримується балансу при викладі фактично-го матеріалу із теоретичним, добре «вмонтовує» у текст характеристику діяльності провідних осіб, зокрема Г. Донець-Захаржевський, Г.С. Сковорода, Д.І. Багалій, І.І. Бакулін, С.О. Либа та ін. У книгах такого роду виключно важливим є оптимізація між загальноукраїнським, загальноросійським, загальнорадянським та місцевим матеріалом, що автором успішно вирішено. Зі сторінок підручника

видно, як поступово відбувалась еволюція місцевого суспільства від традиційного до модерного. Без політизації та упередженості розкрито такі гострі проблеми, як революція 1917-1920 рр., форсована індустріалізація та колективізація 1930-х рр., війна 1939-1945 рр. Вперше у навчальній літературі висвітлено матеріал про політичні партії, виборчі кампанії до Державних дум Російської імперії, на з'їзд народних депутатів СРСР, першого президента України.

Хрестоматія «Історія Слобідської України», підготовлена Д. М. Чорним, є першим навчальним посібником такого типу, в якому узагальнено подано документи з історії регіону від часів середньовіччя до сучасності.

Структура хрестоматії відповідає структурі та узгоджена концептуально із підручником з даної дисципліни. Кожний з розділів відкривається вступом, в якому стисло подано історичну характеристику періоду, відомості про авторів документів, визначено місце текстів, що друкуються, в загальній картині подій певного часу. В разі необхідності, після тексту документу автором подаються короткі словники із трактуванням маловідомих сучасному читачеві історичних термінів, понять, явищ. Завершується розділ запитаннями та завданнями для самостійного опрацювання студентами історичних джерел.

Зібрані автором хрестоматії тексти знайомлять читача із історичними документами різного типу: законодавчими актами, описами, статутами, газетними повідомленнями, мемуарами, статистичними матеріалами тощо, що дозволятиме студентам всебічно опанувати різні аспекти життя суспільства регіону. Позитивною рисою хрестоматії є публікація архівних документів харківської міської думи за 1917 р., щодо обговорення III Універсалу Української Центральної Ради та ставлення місцевого населення до скликання Українських установчих зборів, які вперше вводяться у науковий обіг (с. 152-157), таких малодоступних широкому читачеві документів, як «Наказ воєводам Богдану Бельському і Семену Алфер'єву про зведення міста Царевоборисова 1600 року» (с. 19-31), народного переказу середини XIX ст. про заснування Харкова (с. 79-81), спогадів журналіста Є.М. Бабецького «Выход «Южного края» (страничка из истории местной печати)» (с. 135-142), перших офіційних повідомлень про оповіщення Харкова столицею УСРР в газеті «Вісті ВУЦВК» в 1923 р. (с. 175-178).

Разом із тим маємо зазначити, що, на наш погляд, у дев'ятому розділі підручника недостатньо персоніфіковано викладення матеріалу. Можливо, при подальшому опрацюванні та перевиданні підручника варто додати характеристики провідних місцевих політичних діячів. У словник можна включити пояснення деяких термінів, як то «дотація», «субвенція», «респондент», що полегшить читачу опанування матеріалу. Грунтовний список літератури та джерел (299 позицій) містить не лише монографії, збірники документів, але й брошури, статті, що мають значення для викладачів та науковців, але можуть викликати складнощі з їх пошуку у студентів. Вітаючи намагання автора-укладача хрестоматії подавати, по-можливості, повні тексти історичних документів, разом із тим маємо висловити міркування, що деякі з них – «Інструкція Слобідської Губернії Губернатору з Губернською і Провінціальними Канцелярями. 6 Липня 1765 р.», Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 2015 р. – дещо великі за обсягами і можуть викликати ускладнення для сприйняття студентами, особливо, молодших курсів. Та підкреслимо, що висловлені зауваження і побажання не впливають на високу оцінку видань.

Підручник та хрестоматія створені у відповідності до сучасних вимог щодо підготовки фахівців гуманітарного профілю та змісту навчальної програми дисципліни «Історія Слобідської України» нормативного та варіативного циклу освітньо-професійної програми підготовки за напрямками «соціологія», «політологія», «культурологія», «журналістика», «туризм», вперше розкривають з міждисциплінарних позицій, із використанням новітніх підходів, що опрацьовані в історії, соціології, культурології, політології, регіоналістиці, урбаністиці історію розвитку одного з історичних регіонів України від найдавніших часів до сучасності.

Ми вважаємо, що матеріали, представлені у підручнику та хрестоматії, можуть бути використані при викладанні курсів «Історія України», «Історія та культура України», «Історія української культури» для студентів всіх спеціальностей. Він буде корисним для учителів і учнів середніх навчальних закладів Харківщини та сусідніх регіонів, зокрема, Сумщини, Луганщини, а також широкого кола тих, хто прагне пізнати закономірності розвитку України в регіональному контексті.

Все сказане дозволяє вважати появу навчальних видань з «Історії Слобідської України» своєчасною і потрібною для розвитку українознавчих студій не лише в нашому регіоні, але і для України в цілому. Тому вважаємо вже назріла потреба перевидання цих книжок, щоби повною мірою задовольнити зростаючий попит. Не можемо не відзначити добротне поліграфічне виконання книжок, здійснене Видавництвом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та приватним видавцем Олександром Савчуком, а також подякувати Харківському національному університету імені В.Н. Каразіна та Програмі імені Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету за сприяння появи цих видань.

С.В. Потрашков

Досліджуючи міське розмаїття: Огляд чотирьох випусків журналу «Місто: історія, культура, суспільство»

Фахові історичні журнали, які видаються лише в електронному форматі, вже давно не є рідкістю в нашу цифрову добу. Набагато менше є видань, які від початку свого існування дотримуються обраного формату. Серед таких – порівняно новий журнал урбаністичних студій «Місто: історія, культура, суспільство» (скорочено – МІКС).

Журнал є електронним фаховим виданням з історичних наук (веб сайт mics.org.ua). Видання було засноване 2016 р. за сприяння Інституту історії України НАНУ та історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Редакційна колегія є доволі строкатою. Вочевидь, засновники журналу намагались залучити до співпраці як іменитих фахівців (тому серед членів редакційної ради опинились такі історики як Станіслав Кульчицький, Іван Патриляк, Валентина Шандра чи Мартін Баумейстер), так і молодих дослідників, які безпосередньо пов'язані з урбаністичними дослідженнями (це Роман Любавський, Ксенія Кузіна, Оксана Міхєєва тощо). Головним редактором МІКСу є д.і.н., професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Мирослав Борисенко. Шеф-редакторка видання – к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Тетяна Водотика. Помітно, що при доборі редакторів, засновники намагались дотримуватись принципу регіональної різноманітності, запросивши фахівців фактично з більшості потужних наукових центрів України – Харкова, Києва, Львова. Південний регіон репрезентує дослідниця з Бердянського університету д.і.н. Вікторія Константинова.

Заслужують на увагу принципи редакційної політики видання. Часопис функціонує за принципами реєг review. Після редакторського відбору текст передається на зовнішнє анонімне рецензування автор не знатиме імені рецензента, а рецензент – автора). Висновок рецензентів має вирішальне значення в прийнятті рішення про публікацію. Слід зазначити, що така практика ще не є до кінця усталеною в українській історичній науці. Але вимогою часу

є зростання якості наукового знання та водночас інтеграція української науки в світовий простір. І те, і інше неможливе без інституту рецензування.

Журнал виходить раз на півроку, іноді публікуються спеціальні випуски – перевидання (а фактично републікації) праць, які присвячені історії міста та зберігають дослідницький інтерес. Наразі таких спеціальних випусків є два. Обидва присвячені міській археології. Це роботи Тараненка Сергія «Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток» та колективна монографія, видана за результатами розкопок в київському Гостиному дворі «Археологічні дослідження у київському Гостиному дворі» [1,2].

У кожному номері редакція намагається дотримуватись політематичного принципу – представлені статті, присвячені найрізноманітнішим проблемам з дуже різних часових періодів. Так, постійно присутніми є рубрики «Археологія міста», «Місто в модернізаційну добу», «Огляди. Рецензії. Хроніка».

Від другого випуску редакція почала практику добору текстів під визначену спеціальну тему. Це були відповідно теми «Декомунізація та місто», «Музей та місто», а також «Ранньомодерне місто». Спеціальною темою наступного, п'ятого, випуску анонсується «Революція та місто».

Зупинимось на спеціальних рубриках детальніше.

Рубрику «Декомунізація та місто» в другому номері відкриває інтерв'ю з директором Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Володимиром В'ятровичем [3]. У тексті співробітників УІНП Максима Майорова, Богдана Короленка та Ігоря Каретнікова розкрито питання взаємодії центральних та місцевих органів влади та громадських організацій під час проведення декомунізації назв населених пунктів.

Серйозний теоретичний текст Світлани Шліпченко присвячений аналізу змін у символічному просторі українських міст останніх років через призму провідних філософських та культурологічних концепцій. Ігор Старенький та Ярина Зайшлюк у статті «Комунізація та декомунізація топонімів Кам'янця-Подільського» пропонують нарис змін міських назв за останнє століття у зв'язку з радянськими перейменуваннями та сучасною політикою декомунізації. Аналогічний підхід демонструє стаття Сергія Гуменного про вплив «комуни-

зації» та декомунізації на архітектурне обличчя міст Тернопільщини у період з 1939 р. до сьогодні. Власними спостереженнями над декомунізацією публічного простору Вінниці ділиться Тетяна Кароєва. Марина Тахтаулова простежує етапи декомунізації топонімів Харкова. Регіональний вимір має стаття Сергія Водотики та Людмили Савенок щодо проблем формування української національної ідентичності на Херсонщині в контексті декомунізації та існування кількох конкурентних історичних пам'ятей на півдні України. Завершує «декомунізаційний» розділ журналу робота Олександра Чорного про заплутану та неймовірно конфліктну історію перейменувань колишнього Кіровограда і Єлисаветграда та сучасного Кропивницького.

Спеціальною темою третього випуску було обрано проблему співіснування музеїв та міст, особливості функціонування музеїв у міському просторі [4]. Тексти є доволі різноманітними і присвячені не лише сучасному становищу міських музеїв, а й історії музейної справи. Так, впливу міських музеїв на процес українського національного відродження присвячений текст Ігоря Дворкіна. Цього разу з'являється текст англійською, без перекладу. Американська фахівчиня Рейні Тісдейл пише про те, яким чином зацікавити фактом існування міського музею і як зробити зі знеособленого набору речей персональну історію, яка викличе у відвідувача емоції. Тут також продовжено формат інтерв'ю – необтяжливий для дослідників та цікави для читачів. Цього разу на питання редакції відповідав Анатолій Антонюк, архітектор та реставратор. Текст Володимира Янченка, засновника та директора Парку Київська Русь поблизу Києва, є гарною ілюстрацією того, які місто рухається вшир і «тягне» за собою не лише міський спосіб життя, а й міське дозвілля – музейне в тому числі.

В четвертому випуску як спеціальну тему було обрано суто історичну проблему – «Ранньомодерні міста в Україні» [5]. Чотири тексти з різних сторін показують таке (як виявилось) малодосліджене явище як місто на території України в XVI-XVIII ст.

Текст Тетяни Гошко аналізує уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. Дослідження Ігоря Сердюка продовжує тему дитинства і переносить нас до Гетьманщини XVIII ст. Оксана Коваленко розглядає питання антропомінії ремісників Переяслава 1760-х рр. за матеріалами Румян-

цевського опису. Олексій Сокирко аналізує мілітарну складову існування українських міст.

Заслужують на увагу перекладні тексти, публікацію яких редакція визначила як один із пріоритетів. Так, у першому номері велика історіографічна стаття Джуліано Б. Прато та Італо Пардо присвячена урбаністичній антропології [6]. Слід відмітити, що кількість текстів англійською зростає. Це безумовно є свідченням того, що видання вписується у європейських дослідницький простір.

Важливою для дослідників-початківців є рубрика «3 університетської лави». Так, у першому номері вміщено розвідку молоді дослідниці (на момент публікації – студентки 4 курсу історичного факультету Херсонського державного університету) Валерії Кібець про херсонського краєзнавця Леоніда Соловйова [7].

Редакція експериментує з темами на напрямками досліджень. Так, є окремі тексти, присвячені проблемі міської екології, місту в епоху революцій тощо.

Останнім традиційним розділом видання завжди є «Рецензії. Огляди. Хроніка». Тут читач знайде критичні огляди актуальної літератури та академічних подій у сфері урбаністики.

Судячи з добору текстів, журнал має міждисциплінарний характер. Принаймні, редакція працює в цьому напрямку. Однозначно хотілося б побажати звернути увагу на доробок економістів, соціологів, культурологів. Адже місто є різноплановим, багат шаровим та динамічним поняттям. Його вивчення методами лише історії чи соціології веде лише до збіднення та применшення власне предмету. Урбаністика ж прагне уникнути цього, залучаючи надбання соціогуманітарних та точних наук до дослідження міст.

Насправді це дуже показово, що на фоні зростання кількості різноманітних урбаністичних ініціатив, з'явилося видання, яке має на меті наукову рефлексію минулого та сучасного міст, і яке не обмежується кордонами України чи межами одного напрямку.

Слід також зазначити, що редакція МІКСу присутня в публічному просторі Києва. Мова йде не лише про презентації чергових номерів. Журнал намагається перетворити їх на публічні дискусії з проблем спеціальних рубрик. Так, відбулись публічні обговорення проблем функціонування музеїв у міському просторі зі залученням саме музейних фахівців, а також дискусія на тему проблем та пер-

спектив досліджень ранньомодерних міст в Україні. Журнал має власний канал на Youtube, тож записи більшості публічних подій, організованих редакцією, доступні онлайн [8].

Зважаючи на те, що публікації в журналі є безкоштовними, навіть за умови успішного проходження редакторського відбору та рецензування, видання вочевидь буде шукати грантових джерел фінансування. Отже, слід очікувати на збільшення присутності МІКС в публічному просторі.

Журнал МІКС вже однозначно має своє «обличчя» та стиль. Це виявляється, наприклад, в оформленні журналу (нестандартний для українських академічних видань колір заголовків та розміщення посилань не внизу сторінки, а збоку, що є доволі зручним для читача). Редакція очевидно експериментує з темами та форматами публікацій і, як виглядає, відкрита до співпраці. Тож наприкінці маємо побажати успіху журналу та водночас закликати до співпраці з МІКСом.

Література

1. Тараненко С. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток /Сергій Тараненко. – Вид. 2, виправлене. – Київ, 2017. – 164 с. + 8 с. вкл. – Режим доступу : <http://mics.org.ua/?p=574>
2. Археологічні дослідження київського Гостиного двору / М. Сергєєва, В. Івакін, С. Тараненко, Д. Бібіков, І. Зоценко. Видання друге доповнене. – К., 2017. – 121 с. – Режим доступу : <http://mics.org.ua/?p=500>
3. Тут і надалі ми будемо посилатись на увесь журнал, а не на окремі статті з рубрик Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017. – № 1 (2). – 253 с. – Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=466>
4. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – № 1 (3). – Київ, 2017. – 160 с. – Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=518>

5. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017. № 2 (4). – 189 с. – Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=581>
6. *Прато Д., Пардо І.* Урбаністична антропологія / Джуліана Б. Прато, Італо Пардо // Місто: історія, культура, суспільство. - №1. – Режим доступу: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/04.pdf>
7. *Кібець В.* Леонід Соловйов як дослідник історії Херсона другої половини ХІХ ст. / Валерія Кібець // МІКС. - №1. – Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=41>
8. Режим доступу: https://www.youtube.com/channel/UCRnq8-bLZaqD9nvt_e8h9VA

В. В. Петровський

Університетська культура в українському інтелектуальному просторі: підсумки науково-дослідної роботи

Посохова Л. Ю.

Наприкінці 2017 року було завершено фундаментальне наукове дослідження «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (ХІХ – початок ХХІ ст.)», виконання якого здійснювалось міжкафедральною групою історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2015–2017 рр. (номер державної реєстрації: 0115U000492, керівник роботи проф. Л.Ю. Посохова). До складу групи в різний час входили доц. Ю.А. Кісельова, проф. С.М. Куделко, проф. В. В. Петровський, проф. С.І. Посохов, викл. Є.Ю. Рачков.

Актуальність та значимість проекту визначається тим, що він став одним з перших у національній традиції масштабним дослідженням процесу становлення, шляхів і умов формування, а також особливостей функціонування університетської культури на Сході Європи. Проект відкрив можливості для порівняння відповідних процесів, які відбувалися на українських землях з аналогічними процесами, які мали місце в історії Західної, Центральної та Східної Європи.

Мету роботи учасники проекту бачили у виявленні особливостей функціонування університетської культури в українському інтелектуальному просторі, ролі університетів у процесі утвердження європейських цінностей в ХІХ – на початку ХХІ ст., з'ясування умов формування університетської культури в Україні, вивченні взаємовпливів української та європейської університетської культури, результатів просвітительського впливу університетської культури на українське суспільство. Зрозуміло, що передовсім члени наукової групи зосередили свою увагу на історії Харківського університету – одного з найстаріших університетів Східної Європи.

Задля реалізації завдань наукового дослідження, спрямованих на створення нового формату історії університетської науки та освіти в Україні ХХ – початку ХХІ ст., автори використовували передовсім підходи та принципи інтелектуальної та нової культурної історії і ширше – антропологічно орієнтованої історії. Застосовува-

лися також методи історичної евристики, елементи структурного та функціонального аналізу. Серед тих дослідницьких проєкцій, які застосовувалися в роботі, слід назвати такі як культурна географія університетського простору; університет як ритуалізоване співтовариство зі своїми символами та традиціями; культура стосунків в університетському середовищі; корпорація як результат конструювання шляхом використання різних практик; канали комунікації університету та місцевого суспільства.

При виконанні наукового дослідження була висунута та обґрунтована низка ідей. Зокрема, засадничою стала ідея про те, що трансфер європейських цінностей за посередництвом університетів не був одномоментним явищем, а тривалим процесом. Головними методами дослідження стали історико-генетичний, історико-порівняльний, а також метод історичної типологізації. Разом із тим, використовувалися і сучасні інформаційні технології. Так, для аналізу візуальних джерел була побудована реляційна база даних символів та емблем університетів України в СУБД MS Access. У результаті виконання науково-дослідної роботи були не лише введені до наукового обігу нові джерела та зафіксовані невідомі раніше історичні факти, але й виявлені специфічні риси протікання загальноєвропейських процесів на українських землях.

Виконання роботи дало можливість поглибити наше розуміння стосунків університету та міста, форми саморепрезентації університету. В ході роботи були простежені зміни та трансформації в студентському середовищі, досліджувалась етика взаємовідносин між студентами та викладачами. Слід відзначити, що для вирішення поставлених завдань автори залучили широке коло джерел, у тому числі архівних, які зберігаються у центральних державних архівах України та Росії (РГИА, ЦДІАУК, ЦДНТАУ та ін.), місцевих архівах (ДАХО, архів ХНУ імені В. Н. Каразіна та ін.), а також бібліотеках та музеях.

Результати дослідної роботи знайшли застосування у навчальному процесі, в курсах та спецкурсах, які спрямовані на ознайомлення студентів із історією та сучасними проблемами університетів, вітчизняними та зарубіжними університетськими традиціями. Зокрема, у 2015-2017 рр. на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна були

оновлені курси «Вступ до спеціальності» (проф. С. І. Посохов), «Методологія освіти ХХІ ст.» (доц. Ю. А. Кісельова), було впроваджено новий спецкурс «Освіта як феномен культури: на матеріалах історії України» (проф. Л. Ю. Посохова). Результати дослідної роботи були використані при підготовці 7 магістерських праць та 3 дисертаційних досліджень (О. І. Вовк, Є. С. Рачков та О. І. Красько).

Серед основних публікацій, в яких були оприлюднені результати роботи назвемо монографію «Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна)» (Харків, 2015); третій том джерел «Харківський університет (1917 – 1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців» (Харків, 2016). Оpubліковано збірку наукових праць «В. Н. Каразін. Діалоги у часі та просторі : дослідження і матеріали» (Харків, 2015), біобібліографічні довідники «Ректори Харківського університету (1805–2014)» (Харків, 2015) та «Почесні члени Харківського університету» (Харків, 2015), довідкове видання «ХНУ імені В. Н. Каразіна: хроніка подій (1991–2014 рр.)» (Харків, 2015). Були опубліковані спогади одного з перших професорів Харківського університету Л. Г. Якоба (Якоб Л.Г. фон Спогади про моє життя / Упор., коментар С. О. Синюрка; наук. ред. С. І. Посохов, пер. з нім. О. М. Белозьорової, Харків, 2016). У 2016 р. в серії «Ubi universitas, ibi Europa», що заснована Німецьким історичним інститутом у Москві, вийшла монографія Л.Ю. Посохової («Православные коллегіуми на пересечении культур, традиций, эпох (конец XVII – начало XIX в.)»). Останніми в цьому ряду стали монографія Є.С. Рачкова «Емблеми як об'єкт візуальних досліджень (до питання про зв'язок емблематики та візуальної історії)» (Харків, 2017).

Члени дослідницької групи брали участь в організації кількох наукових конференцій з історії університетської культури за участі провідних українських та зарубіжних істориків (Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто», Харків, 11-12 листопада 2015 р.; Міжнародна наукова конференція «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи», Харків, 11-12 травня 2017 р.; секція на Міжнародній науковій конференції «Треті Всеукраїнські Яворницькі наукові читання», Дніпро, 5-6 листопада 2015 р.). Зазначимо, що ці заходи та деякі видавничі проєкти були здійснені завдяки фінансовій

підтримці Канадського інституту українських студій та Генерального консульства Республіки Польща в м. Харкові.

Звичайно, успішне виконання теми було б неможливе без всебічної підтримки керівництва Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та колег з історичного факультету, співробітників архівів, бібліотек та музеїв, за що наш колектив складає всім щиро подяку.

Виконавці науково-дослідної роботи сподіваються, що ідеї, думки, спостереження та висновки, які викладені в зазначених працях стануть у пригоді не лише науковцям, а й викладачам та студентам, усім тим, хто цікавиться університетською культурою, а також сприятимуть подальшій інтеграції вітчизняної вищої освіти у європейський освітній та науковий простір.

Хроніка подій 2016 р.

- **27 січня** проведено методичний семінар для вчителів історії загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області.
- **29 січня** відбулась Конференція учнівських дослідницьких робіт наукового товариства «Нартекс».
- **2 березня** відбулась презентація книг проф. В. А. Брехуненка "Східна брама Європи. Козацька Україна в XVII–XVIII ст." і "Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.".
- **10 березня** в приміщенні Музею історії ХНУ відбулося відкриття виставки «Світ університетських речей».
- **16 березня** відбулася зустріч із генеральним директором Національного архіву Республіки Казахстан Маратом Оралбаєвичем Абсеметовим .
- **24 березня** відбулась зустріч із польським дослідником, дипломатом, доктором гуманітарних наук М. Машкевичем.
- **24 березня** відбувся семінар з до- та ранньоісторичної археології за участі кандидата фізико-математичних наук А. М. Бугая
- **24 березня** відбувся науково-практичний семінар «VII Луцьковські читання».
- **27 березня** відбувся майстер-клас для абітурієнтів "Як скласти ЗНО з історії України на 200 балів".
- **28 березня** завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології проф. С. І. Посохов отримав диплом "Заслужений професор ХНУ імені В. Н. Каразіна".
- **29-31 березня** відбулась міжнародна конференція «VIII Дриновські читання», присвячена 100-річчю від дня народження професора С. І. Сідельнікова
- **30 березня** в Музеї археології відбулося відкриття виставки "Протоболгарські старожитності на берегах Сіверського Дінця (пам'яті професора О. О. Тортіки)"

- **19 квітня** відбулася зустріч із шеф-редактором газети "Слобідський край", випускницею факультету І. Можейко.
- **15 квітня** відбулася презентація книги к.і.н., доц. кафедри історії України, заступника декана з наукової роботи Р. Г. Любавського "Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років".
- **20-22 квітня** тривали відкриті лекції професора факультету антропології Європейського університету Михайла Лур'є
- **20 квітня** за підтримки Генерального Консульства Республіки Польща у Харкові відбулася презентація наукової збірки "Поляки на Харківщині: огляд джерел».
- **29 квітня** відбулася 69-та Міжнародна конференція молодих вчених 69-ті «Каразінські читання».
- **5 травня** в Музеї історії ХНУ відбулася акція "Поезія втрат і надій".
- **13-23 травня** студенти та молоді науковці факультету взяли участь у Програмному Архівознавчому об'їзді, який був організований Інститутом історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.
- **27 травня** традиційно відбулося святкування Дня історичного факультету.
- **1 липня** на факультеті розпочалися студентські навчально-виробничі практики.
- **6 липня** проф. кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директору Центра краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Куделку С. М. було присвоєно звання "Почесний громадянин міста Харкова".
- **3 серпня** працівники Музею археології, співробітники та студенти факультету під час розкопок Більського городища знайшли 30 золотих виробів скіфського періоду.
- **17 - 31 серпня** група студентів історичного факультету та співробітників Германно-Слов'янської археологічної експедиції (ГСАЕ) брала участь у розкопках на території Польщі.

- **22 вересня** в Музеї історії ХНУ відбулося відкриття виставки бон і монет з колекцій викладачів та студентів Університету
- **24 вересня** відбувся Музей історії ХНУ та Музей археології взяли участь IV фестивалі "Ніч науки".
- **3 жовтня** відбувся науковий семінар «Повсякденне життя робітників в УСРР у 1920-1930-ті роки: спогади, образи, практики».
- **7 жовтня** відбулась зустріч студентів та викладачів факультету з учителями історії загальноосвітніх навчальних закладів м. Харкова, присвячена до Дня працівника освіти.
- **17-19 жовтня** відбувся цикл лекцій доктора філософії, референта Міністерства інтеграції землі Баден-Вюртемберг (Штутгарт, ФРН) Андреаса Буллера.
- **20-21 жовтня** відбулась міжнародна конференція «XIV Астаховські читання».
- 4 листопада відкрилась X наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 125-річчю професора К. Е. Гриневича.
- **9-11 листопада** відбулася робітня для молодих науковців (аспірантів) «Ремесло історика: роль гіпотези при написанні дисертаційної праці».
- **15 листопада** в Музеї історії ХНУ відбулося відкриття виставки "Місця пам'яті" Харківського університету другої половини ХХ - початку ХХІ століття.
- **7-9 листопада** студенти факультету посіли друге місце на п'ятому міжнародному студентському турнірі з історії.
- **9 листопада** в Музеї історії ХНУ до Дня української писемності та мови відбудеться літературний перформанс "Світова класика українською".
- **16 листопада** в Музеї історії ХНУ відбулася презентація наукових видань з історії Харківського університету.
- **15 листопада** збірник «Ostrogothica» було обрано одним із переможців X Національного конкурсу публікацій з керамології,

гончарства, кераміки в Україні (за публікаціями 2013 року) «Ке-ГоКе – 2016».

- **1-2 грудня** відбулась міжнародна конференція "Масове насильство та геноциди на українських землях у 1930-1940-х роках».
- **2 грудня** відбувся Методичний семінар на тему: "Система електронного навчання та форми організації самостійної роботи студентів».
- **8 грудня** відбулася зустріч із відомим українським художником Романом Мініним.
- **9 грудня** відбулася 34-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та пам'яткознавство (до 50-річчя Українського товариства охорони пам'яток історії і культури)».
- **13 грудня** відбулася лекція проф. Вроцлавського університету пані А. Матусяк на тему: «Польській погляд на постколоніальні та деколоніальні студії у світлі досліджень літератури Центральної і Східної Європи після 1989 р.».
- **16 грудня** відбувся науковий семінар «Баланс трансформації: українська історіографія через 25 років після розпаду СРСР».
- **20 грудня** відбулася презентація книги «Живи, и умирать не надо!» Творческое наследие Владислава Эллиса и Владимира Одинокова. 1945-1947 гг. Стихи и иллюстрации, созданные в лагере для перемещенных лиц.
- **23 грудня** з нагоди святкування Дня працівників архівних установ України на факультеті був проведений круглий стіл «Інформаційні технології в архівній справі».
- **23 грудня** до Дня працівника архівних установ у приміщенні Музею історії ХНУ відбулося відкриття виставки «Солодка історія Харкова: за матеріалами архіву Харківської бісквітної фабрики, Державного архіву Харківської області та Центрального державного науково-технічного архіву».

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2016 р.

2016 р., як і попередні, був досить результативним для історичного факультету. Про це свідчить рейтинг кафедр університету. Факультет і його підрозділи минулого року посіли високі місця серед кафедр гуманітарного спрямування.

Протягом року на факультеті відбулися деякі кадрові зміни. На кафедрі історіографії, джерелознавства та археології почав працювати новий викладач Є. С. Рачков, Навчальну лабораторію історичної інформатики очолив Є. Ю. Захарченко

За якісним кадровим складом показник історичного факультету вже протягом тривалого часу один із найкращих у цілому в університеті. На сьогодні частка науково-педагогічних працівників, що мають наукові ступені та вчені він становить 100 %. Для порівняння по університету 64 % науково-педагогічних працівників мають наукові ступені.

Двоє співробітників факультету минулого року захистили кандидатські дисертації – це вже згадувані Є. С. Рачков та Є. Ю. Захарченко.

Уже традиційний рейтинг науково-педагогічних працівників відображає результати роботи співробітників факультету. Перші п'ять місць посіли відповідно: проф. Посохов С. І., проф. Куделко С. М., доц. Любавський Р. Г., доц. Павлова О. Г., доц. Литовченко С. Д.

У 2016 р. продовжувала роботу Спеціалізована рада із захисту дисертацій, що діє при факультеті. Протягом року на її засіданнях відбувся захист 7-ми кандидатських дисертацій: 5 зі спеціальності «Історія України» і 2 – «Всесвітня історія». Зараз рада на переєстрації

Вийшли чергові випуски факультетських періодичних видань: «Вісник ХНУ. Серія "Історія"» (вип. 51). За традицією було підготовлено спеціалізований випуск «Вісника ХНУ. Серія "Історія"» (вип. 52), було присвячено університетській історії. Інші наші видання «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 19), «Старожитності» (вип. 14), «Дриновський збірник» (том 9), «Харківський історіографічний збірник» (вип. 15) зараз знаходяться в друці і мають бути видані найближчим часом.

Усі п'ять періодичних видань факультету є фаховими, тобто вони внесені до затвердженого Департаментом атестації кадрів МОН

України переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів. У 2016 р. процедуру перереєстрації пройшли «Старожитності» та «Дриновський збірник», який, до речі, тепер зареєстрований як Болгарське видання і має статус іноземного/міжнародного видання.

Задля включення наших періодичних видань до провідних міжнародних наукометричних баз, таких як «Scopus» та «Web of Science», необхідно продовжувати збільшувати частку статей, написаних англійською мовою, і в цьому напрямку діяльності в нас є певні успіхи: співробітники факультету в 2016 р. і надрукували 6 публікацій англійською. Для порівняння, в 2015 р. – 18, в 2014 р. – 12.

Варто зауважити, що наші викладачі пишуть не лише англійською, іншими мовами (болгарська, польська та ін.) було опубліковано 15 статей, тобто іноземними мовами в 2016 р. надруковано 21 стаття. Кількість статей, опублікованих співробітниками факультету в 2016 р., – 127, з них за кордоном видано 45. Для порівняння в 2015 р., – опубліковано 201 статтю, з них за кордоном видано 42, у 2014 р. видано 215 робіт, 88 із них у зарубіжних виданнях.

Хотілося б звернути увагу на ще один важливий показник. У 2016 р. 7 статей у виданнях з імпаکت фактором, для порівняння в 2015 р. таких статей було 25. У виданнях, які включені до бази Скопус цього року опубліковано 2 статті Д. В. Миколенка М. В. Любічева.

Окрім фахових видань, 2016 р. було опубліковано ще кілька збірників наукових праць: «Більське городище в наукових працях Б.А.Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого»; «VI Луньовські читання. Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості»: до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею імені А. Ф. Луньова). «Поляки на Харківщині: огляд джерел» (Серія «Джерелознавчі зошити»: Зошит 6); «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пателеимоновском храме»: Социокультурные факторы во внутренней и внешней политике государств древнего мира и средних веков. Сборник материалов научного семинара молодых ученых кафедр истории древнего мира и средних веков»; тези доповідей студентів та аспірантів «Каразінські читання (історичні науки)».

Варто відзначити, що збірники наукових праць, які публікують наші колеги є затребуваними та актуальними. Про це, наприклад,

свідчить той факт, що цього року відбувся X Національний конкурс публікацій з керамології, гончарства, кераміки в Україні, на якому збірник «Ostrogothica», упорядниками якого були проф. Любічев М. В. та доц. Мизгін К. В. посів друге місце в номінації «Кращий науковий збірник».

У 2016 р. співробітниками факультету було опубліковано 12 монографій.

Серед них є колективні, присвяченими університетській тематиці, зокрема «Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців», укладами якого були доц. В. Ю. Іващенко, доц. О. І. Красько, доц. Ю. А. Кісельова, проф. С. І. Посохов, проф. Л. Ю. Посохова, проф. С. М. Куделко; також були перекладені та опублікована праця «Людвиг Генрих фон Якоб. Спогади про моє життя», науковим редактором був проф. Посохов С. І.; серед подібних праць не можна не згадати видання «Листи до А. Ф. Луньова», укладачем якого була доц. Павлова О. Г. Варто сказати про працю «Славянофили в воспоминаниях, дневниках, переписке современников», автором якої є О. Д. Каплін. Згадаємо видання Чувпило О.О. одноосібні та у співавторстві, зокрема «Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті роки ХХ ст.)» та «Розвиток сходознавства в Харківському університеті (1805–2015 рр.)». У 2016 р. вийшов другий том видання «Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Биографическая энциклопедия», автором якого є проф. Станчев М. Г. Співробітники факультету брали участь у написанні колективних монографій, зокрема доц. Домановський А. М. є автором окремих розділів книги «Лицарі Дикого поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря». Варто сказати про монографію проф. Калініченко В. В. «Україно-російські відносини: минуле і сучасність»; доц. Любавського Р. Г. «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років». Окремо слід сказати про перевидання книги проф. Посохової Л. Ю. «Православные коллегиумы на пересечении культур, традиций, эпох (конец XVII – начало XIX в.)», яка була спеціально перекладена і опублікована за пропозицією та коштом Німецького історичного інституту в Москві у вельми престижній серії видань.

Також факультет продовжив серію наукових видань, присвячених нашим учителям. У 2016 р. було працю доц. Сайпанової А.О. «Историк-болгарист С.И. Сидельников».

Навчально-методичні видання цього року представлені двома підручниками для восьмого класу загальноосвітніх навчальних закладів. «*Всесвітня історія*», які рекомендовані Міністерством освіти та науки України. Їх авторами є доц. Д'ячков С.В., доц. Литовченко С.Д. Вони також є авторами методичного видання «Зошит для самостійних робіт і тематичного контролю Всесвітня історія. Історія України. 8 клас». Відзначимо, що вийшов другий випуск «Оксфордское руководство по византистике», редакторами якого були проф. Сорочан С. Б. та доц. Домановський А. Н.

Окремо вартий уваги той факт, що курс А. І. Тумакова «Історія країн Азії і Африки Нового часу (кінець XIX – початок XX ст.)», розміщений у системі дистанційного навчання офіційно сертифіковано і тому прирівняно до навчально-методичної праці. Такий досвід маємо на факультеті вперше.

У 2016 р. співробітники факультету традиційно виступали титульними рецензентами, опонентами під час захистів кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні різних видань.

Протягом 2016 р. на історичному факультеті було проведено 10 конференцій, стільки їх було і в 2015 р. то ж ми з вами працюємо стабільно.

Варто назвати наші конференції, які вже стали традиційними: 34-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та пам'яткознавство (до 50-річчя Українського товариства охорони пам'яток історії і культури); 69-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання». В минулому році також відбулись Конференція учнівських дослідницьких робіт наукового товариства «Нартекс» та VII Луньовські читання. У грудні на факультеті відбулась Міжнародна конференція "Масове насильство та геноциди на українських землях у 1930-1940-х роках". Знаюю серед фахівців є конференція «Астаховські читання» (XIV) були присвячені темі «Своє» й «чуже» в історичній пам'яті та історіописанні». Окремо слід сказати про пам'ятні конференції, присвячені нашим видатним колегам. Мова йде про VIII Дриновські читання, присвячені 100-річчю від дня народження професора С. І. Сідельнікова та 10-річчю створення Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова; X наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 125-річчю професора К. Е. Гриневича

На факультеті проводилися методологічні, методичні та наукові семінари. Відзначимо семінар «Баланс трансформації: українська історіографія через 25 років після розпаду СРСР», в якому взяли участь знані фахівці з різних проблем історіографії. В жовтні відбувся науковий семінар «Повсякденне життя робітників в УСРР у 1920-1930-ті роки: спогади, образи, практики», в якому взяли участь колеги з Києво-Могилянської академії та Центрального державного наукового архіву України.

До дня архівіста кафедра історіографії, джерелознавства та археології провела круглий стіл «Інформаційні технології в архівній справі», присвячений актуальним проблемам розвитку сучасних технологій в архівних установах.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків продовжила реалізацію проекту з організації щомісячних публічних читань із візантиністики у Свято-Пантелеймонівському храмі м. Харкова. Навчальна лабораторія історичної інформатики активно долучалася до організації науково-практичних семінарів. Так, разом із Програмою східноукраїнських студій імені Ковальських Канадського інституту українських студій проведено низку семінарів з обговорення текстів українознавчих досліджень.

Варто відзначити неформальні методологічні рідінг-семінари, на яких викладачі та студенти обговорюють праці відомих вчених, присвячені проблемам методології історії. Такі семінари з'явилися за ініціативи доц. Ю. А. Кісельової.

У 2016 р. на факультеті було декілька циклів лекцій запрошених дослідників. Так, в жовтні за ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології у співпраці з Програмою східноукраїнських студій імені Ковальських Канадського інституту українських студій відбувся цикл лекцій Андреаса Буллера, доктора філософії, референта Міністерства інтеграції землі Баден-Вюртемберг (Штутгарт, ФРН).

Окрім цього було проведено чимало презентацій різних наукових та науково-популярних видань, зустрічей з журналістами, директорами архівів, митцями.

Варто сказати про виставки, які відбувалися в приміщенні Музею історії університету. Особливу увагу привернули виставки «Світ університетських речей», виставки бон і монет з колекцій викладачів

та студентів Університету, "Місця пам'яті" Харківського університету другої половини ХХ - початку ХХІ століття, на яких були представлені рідкісні матеріали що відображають значення «місць пам'яті» Харківського університету у збереженні самосвідомості університетської корпорації, її уявлень про власне минуле.

У 2016 р. міжнародні зв'язки нашого факультету набули подальшого розвитку. Особливо слід відзначити в цьому плані плідну роботу наших центрів: Центру болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова (співробітництво з болгарськими і сербськими колегами). Напрямок співпраці з польськими колегами активно розвиває Л. Ю. Посохова.

В 2016 р. продовжилась співпраця із закордонними міжнародними фондами. Л. Ю. Посохова спільно з Німецьким історичним інститутом у Москві працює над реалізацією проекту «Вивчення мов у Російській імперії в ХVІІІ ст. Біографії та документи». Вона також є керівником держбюджетної науково-дослідної теми «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (ХІХ – початок ХХІ ст.)».

Варто відзначити один із найбільших за обсягом фінансування грант європейського фонду Жана Моне «Історія об'єднаної Європи: ідеї, проекти та інтеграція», за підтримки програми Еразмус +. Учасниками цього проекту є викладачі кафедри нової та новітньої історії Станчев М. Г., Страшнюк С. Ю. та Ченчик Д. Володимирович

Протягом 2016 р. історичний факультет активно популяризував результати своєї наукової діяльності. На його сайті регулярно оновлювалася інформація про наукові заходи. Регулярні виступи наших співробітників на обласному телебаченні сприяють популяризації наукових знань.

Однією з основних форм організації так званої «молодої науки» на факультеті є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Минулого року було проведено дві міжнародні конференції молодих вчених: «69-ті Каразинські читання (історичні науки)» (понад 150 учасників); 34-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та пам'яткознавство (до 50-річчя Українського товариства охорони пам'яток історії і культури)» (близько 60 учасників). Під час цих заходів наукові доповіді студентів та аспірантів факультету неодноразово були відзначені іменними преміями (М. С. Дрінова, А. Г. Слюсарського, П. Т. Тронька, П. Ф. Луньова та інш.). Їхній

повний перелік є на факультетському сайті. У 19-му випуску збірника «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», що готується до друку, серед іншого, вміщено дві статті, присвячені історії та сучасним тенденціям проведення цих конференцій.

9 - 11 листопада 2016 р. відбулася робітня для молодих науковців (аспірантів) «Ремесло історика: роль гіпотези при написанні дисертаційної праці». У семінарі взяв участь 21 аспірант з Харкова, Київа, Чернігова, Полтави, Дніпропетровська, Черкас та Львова. Захід був профінансований за рахунок Програми імені Ковальських Канадського інституту українських студій.

У 2016 р. достатньо високою була мобільність студентів та аспірантів як в Україні, так і за її межами.

14 – 15 березня 2016 року студенти О. Новак та О. Гела взяли участь у семінарі-робітні «Публічна історія сьогодні: усні оповіді, локальна пам'ять і спільнота», що відбувався у Львові на базі Українського Католицького Університету (УКУ) та Центру міської історії Центрально-Східної Європи.

Наприкінці травня 2016 року студенти та молоді науковці історичного факультету під керівництвом Людмили Юрїївни Посохової взяли участь у вже традиційному Програмному Архівознавчому об'їзді, який був організований Інститутом історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. У ході об'їзду вони мали можливість ознайомитися з особливостями системи архівних закладів Польщі, інноваційними технологіями та науковими досягненнями польських архівістів. Протягом 17-31 серпня, як і минулого року, група студентів історичного факультету разом із співробітниками Германо-Слов'янської археологічної експедиції взяли участь у розкопках на території Польщі, які з 2000 року проводить Інститут археології Варшавського університету Аспірантка кафедри історії України С. Нижнікова 9-12 червня 2016 р. взяла участь у 7-й міжнародній літній школі з історії освіти, що відбулася на базі Університету Гронінгену у м. Гронінген (Нідерланди). 26 червня – 3 липня 2016 р. вона ж взяла участь у Шостій Літній школі «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького», що відбулася на базі Інституту релігії та суспільства Українського католицького університету у м. Львів.

Окремо необхідно відзначити успіхи наших студентів й аспірантів у різноманітних наукових конкурсах та олімпіадах.

Студентка історичного факультету О. Гела (наук. керівник – доц. Іващенко В. Ю.) у 2016 р. стала переможцем конкурсу студентських наукових робіт на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства.

13 травня – 10 червня 2016 р. у Харкові відбувся конкурс студентських проектів «Харків – місто молодіжних ініціатив». Студент третього курсу О.Новак (науковий керівник – проф. Посохова Л. Ю.) із проектом «Пам'яткоохоронна робота у Харкові за доби Радянської України (1919 – 1930-ті рр.) як теоретична основа для збереження архітектурно-містобудівного надбання міста» посів третє місце.

7-9 листопада на базі Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відбувся п'ятий міжнародний студентський турнір з історії, в якому взяли участь 24 команди з різних областей України. Команда історичного факультету Каразінського університету у складі В. Ткаченко (капітан) (V курс), О. Новака (IV курс) та К. Чечкіної (III курс) повторила успіх минулого року, посівши друге місце.

Активно та плідно працювали студентські наукові гуртки факультету. Регулярно (переважно – раз на місяць) проходять їхні засідання.

23 грудня 2016 року з нагоди святкування Дня працівників архівних установ України, на історичному факультеті був проведений круглий стіл «Інформаційні технології в архівній справі». Основою для обговорення стали аналітичні записки, підготовлені студентами, що навчаються в магістратурі.

Серед проблем молоді науки на історичному факультеті у звіті за минулий рік була відзначена пасивність значної кількості студентів стосовно участі в конкурсах наукових робіт.

Цього року у Міністерському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Історичні науки» взяли участь троє студентів: О. Махонін (науковий керівник – доц. Тумаков О.І.), В. Білик (науковий керівник – проф. Станчев М. Г.) та Д. Соляник (науковий керівник – доц. Єремєєв П. В.). Вони пройшли університетський етап, зараз роботи названих студентів відправлені на всеукраїнський етап.

Відомості про авторів

Буйнов Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент-консультант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бардола Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гришель Алексей Михайлович – аспірант Республіканського інституту вищої школи (Мінськ, Республіка Біларусь)

Домановський Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Духопельніков Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Йолкін Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Клименко Оксана Михайлівна – аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Куліков Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ліман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури

Любавський Роман Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мілютин Сергій Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пархоменко Марія Вікторівна – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Петровський Володимир Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохова Людмила Юріївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посунько Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Потрашков Сергій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури

Снітко І. А. – кандидат архітектури, доцент кафедри реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів Харківського національного університету будівництва та архітектури

Ферт Андрій Олександрович – аспірант докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Фомін Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, директор Школи мистецтв Харківської міської ради

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список скорочень

АО – Археологические открытия

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

АДСВ - Античная древность и средние века

ВВ - Византийский временник

ВДИ - Вестник древней истории

ІР НБУВ - Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

СГ - Средневековый город

DOP - Dumbarton Oaks Papers

ЕНВ - The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. – Vol. 1–3. – Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. – 1205 p.

ВХУ – Вісник Харківського університету

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗХУ – Записки Харьковского университета

Земгор – Земско-Городской Комитет

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации

РОКК – Российская Организация Красного Креста

СРС – Союз русских студентов

РК – Русский Комитет

РПК – Русский Попечительный Комитет

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 53
Серія «ІСТОРИЯ»

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск

Любавський Р. Г.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 22.12.17. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 10,6 Обл.-вид. арк. 13,36

Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб`єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09